

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FAZİL VAHİDOV
TAHİR AĞAYEV

SOSİOLOGİYA
Mühazirələr

FƏSİL 1. SOSİOLOGİYA ELM KİMİ

1.1. Sosiologiya elminin meydana gəlməsi və inkişafı

Sosiologiyanın müstəqil elm kimi meydana gəlməsi XIX əsrə təsadüf edir. Həmin əsrin 30-50-ci illərində bu sahədə ilk ciddi addımlar atılmış, sosial sistemlərin fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarını öyrənən elmin bir çox əsaslı problemləri araşdırılmışdır. Sosiologiyanın meydana gəlməsi belə bir tələbatı ifadə edirdi: digər ictimai elmlərdə elə problemlər ortaya çıxmışdır ki, onları ənənəvi üsullarla, biliklərin təşəkkül tapmış mövcud sistemi çərçivəsində həll etmək artıq mümkün deyildir.

Dünyaya sosioloji baxış üç başlıca cəhəti özündə birləşdirir:

Birincisi, cəmiyyət ayrı-ayrı ictimai ünsürlərin sadəcə mexaniki yığılı yox, öz xüsusi qanunları üzrə fəaliyyət göstərən, inkişaf edən müəyyən sistemli bütövlükdür.

İkincisi, ideal ictimai quruluşun utopik konstruksiyasını quraşdırmaq yox, real surətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin öyrənilməsi zərurəti dərk olunmalıdır.

Üçüncüsü, mücərrəd fəlsəfi mühakimələrə yox, empirik tədqiqat metodlarına istinad edilməlidir. Aydın məsələdir ki, həmin metodların başa düşülməsi müxtəlif tədqiqatçılarda müxtəlif ola bilər.

Sosioloji baxışın ünsürləri tədricən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təşəkkül tapmışdır. Bu proses yeni dövrün sosial-fəlsəfi və tarix fəlsəfəsi hədudlarında baş vermişdir. İctimai və humanitar elmlərin differensiasiyası, empirik sosial və etnoqrafik tədqiqatların inkişaf etməsi, təbiətşünaslığın yeni-yeni nailiyyətlər qazanması və onun cəmiyyətşünaslıqla əlaqələrinin dərinləşməsi burada həlledici rol oynamışdır.

Sosiologiyanın banisi görkəmli fransız mütəfəkkiri Oqyust Kont (1798-1857) hesab olunur. O öz təlimini əvvəlcə «sosial fizika» adlandırır. Lakin sonralar belçikalı alim və statistik A.Ketlenin (1796-1874) də həmin termindən istifadə etdiyini nəzərə alaraq, elmi dövriyyəyə yeni söz – sosiologiyayı daxil edir.

Məlumdur ki, «sosial fizika» ideyası XVII əsrə təsadüf edir. Artıq «sosial fizika» nəzəriyyələri cəmiyyətə sistem kimi yanaşır, onu təbiətin bir hissəsi hesab edirdi. Başqa sözlə, cəmiyyətşünaslıq metodoloji baxımdan təbiətşünaslığın tərkib hissəsinə çevrilirdi. Lakin məhz O.Kont həmin ideyanı tam dolğunluqla, müntəzəmlik və əsaslılıqla işləməyə nail olmuşdur. Kontun fikrincə, «sosial fizika», yaxud sosiologiya cəmiyyət hadisələrinin fiziki hadisələrə müncər edilməsini nəzərdə tutmur: sosial olanın spesifikası elmi biliyin özünəməxsus ensiklopediyası olan «pozitiv sintez» çərçivəsində nəzərə alınmalıdır.

Sosiologiyanın meydana gəlməsi XIX əsrdə cəmiyyətin mövcud ziddiyyətləri, habelə həmin ziddiyyətlər zəminində şaxələnən və kəskinləşən ictimai-siyasi mübarizə ilə bağlı olmuşdur. Yeni intellektual sintezə, insan və cəmiyyət haqqında realist təhlilə tələbat getdikcə artırdı. Sosial hadisələri və prosesləri izah etmədən, ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri barədə konkret empirik informasiya almadan, bir sözlə, sosioloji realizm mövqeyində dayanmadan cəmiyyəti az-çox səmərəli idarə etmək mümkün deyildir.

XIX əsrin sonlarına doğru sosiologiyanın bir elm kimi təşəkkülü əsasən başa çatır və XX əsrin əvvəllərində o, artıq cəmiyyətşünaslığın aparıcı bölmələrindən birinə çevrilir. Onun öz anlayış aparatı formalaşır, getdikcə daha mürəkkəb və differensial konsepsiyalar meydana gəlir. Tədricən öyrənilən problemlərin dairəsi genişlənir, metodologiya və tədqiqat texnikası məsələlərində uğurlu addımlar atılır. Ümumi nəzəriyyənin və empirik sosial tədqiqatların paralel inkişafı onların inteqrasiyası meyillərini gücləndirir. Sosiologiyanın təsisatlaşdırılması, ali təhsil sistemində, xüsusən universitetlərdə özünə möhkəm mövqe qazanması, bu sahədə çalışan peşəkarların artması, O.Kontun, H.Spenserin, F.Tönnisin, K.Zimmelin, E.Dürkheymin, M.Veberin, V.Paretonun əsərlərinin öyrənilməsi, təbliği, yeni ideyalarla zənginləşdirilməsi – bütün bunlar XX əsrdə, xüsusən 20-ci illərdən sonra daha çox nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilir.

Sosiologiyanın inkişafında 20-ci illərdən 50-ci illərə qədərki dövrün özünəməxsus yeri

vardır. Təxminən iki dünya müharibəsi arasındakı dövrü əhatə edən bu mərhələni bəzən sadəcə olaraq empirik mərhələ adlandırırlar, aparılan tədqiqatların nəzəri imkanlarının məhdudluğunu, əhatəli nəzəri və dünyagörüşü sintezlərinin olmamasını qeyd edirlər. Lakin belə izah sadəcə olaraq doğru deyildir, çünki empirik istiqamətlənmənin özü maraqlı nəzəri axtarışlara stimül yaratmışdır. Bundan əlavə, nəzərdən keçirilən dövrdə nüfuzlu sosioloji məktəblər və istiqamətlər təşəkkül tapmış və fəal iş aparmışlar. Məsələn, sosial fəaliyyət nəzəriyyələri, psixanalitik sosiologiya və s. bu qəbildəndir. P.Sorokinin «inteqral sosiologiyasının» əsas ideyaları məhz bu mərhələdə işlənib hazırlanmışdır. Sonralar geniş şöhrət qazanmış sosioloji cərəyanların – simvolik interaksionizmin (C.H.Midin əsərlərində), fenomenoloji sosiologiyanın (A.Şyutsun əsərlərində), Frankfurt məktəbinin «tənqidi» sosiologiyasının (M.Horkhaymerin və T.Adornonun əsərlərində) formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə irəli sürülən bəzi ideyalar bir çox onilliklər ərzində irəliləmədən sosioloji fikrin inkişafının bünövrəsini təşkil etmişdir.

Əsrimizin 50-ci illərindən etibarən sosiologiyada sabitləşmə söylərini möhkəmləndirmək, rasionallıq və inkişaf ideyalarını daha dərinlən işləmək meyilləri üstünlük təşkil edir. Bu meyillər indi də geniş və qızgın mübahisə obyektinə olaraq qalır.

Hazırda sosiologiyanın müstəqil elm kimi mövcudluq hüququ, onun sosial və intellektual inkişafda rolu, demək olar ki, heç kəsdə etiraz doğurmur. Bütün qabaqcıl və inkişaf etmiş dövlətlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi – əxlaqi baxımdan sağlamlanmasında sosiologiyanın əhəmiyyətini dərk edərək, onun inkişafı üçün daha optimal şərait olmasına qayğı göstərirlər.

Müstəqilliyin çətin, əzablı, lakin zəruri yolu ilə irəliləyən respublikamızda sosiologiyanın inkişafı müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Erməni təcavüzü nəticəsində respublika ərazisinin xeyli hissəsinin işğalı və dağıntıya məruz qalması, qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi, iqtisadi, sosial, mənəvi potensialın xeyli zəifləməsi, sosiologiya sahəsində ixtisaslı kadrların azlığı, keçmiş SSRİ-də sosiologiyanın təsisatlaşdırılmasına və öz qanuni yerini tutmasına lazımınca diqqət yetirilməməsi, sosioloji tədqiqatla və xidmətlə məşğul olan laboratoriyaların, şöbələrin maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsi və s. obyektiv surətdə vəziyyəti mürəkkəbləşdirir və gərginləşdirir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə respublikamızda ümidverici addımlar da atılmışdır. Artıq sosiologiya ixtisası üzrə kadrlar hazırlığına başlanılmış, ali məktəblərdə və kolleclərdə sosiologiyanın tədrisinə diqqət gücləndirilmiş, onun təsisatlandırılması işi xeyli təkmilləşdirilmişdir. Əlbəttə, problemlər qalır. Lakin bu problemlərin həlli təkcə dövlət qayğısından yox, həm də bu sahədə çalışan mütəxəssislərin ictimai tələbatı dərk etməsindən, öz bilik və ixtisas səviyyəsini yüksəltməsindən, respublikanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə konkret töhfəsindən asılıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixi-elmi baxımdan hər bir elm nəinki nəzəri müddəaların az-çox nizama salınmış sistemidir, həm də müəyyən predmeti öyrənən və onunla peşəkar surətdə məşğul olan adamların daxil olduğu sosial sistemdir. Bu mənada sosiologiya da bir elm kimi konkret tarixi təsisatdır, onun meydana gəlməsi, inkişafı, yüksəlmə və enmə momentləri diqqətlə öyrənilməlidir.

Bir sıra elmlərlə müqayisədə sosiologiyanın daha əhatəli və dərin yol keçməli olacağı indi açıqca etiraf olunur. Bu baxımdan Amerika sosiologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Robert Kinq Mertonun sözləri xarakterikdir: «İyirminci əsrin fizikası ilə sosiologiyası arasında milyard saatlıq fasiləsiz nizamlı və təmər küzləşmiş tədqiqatçılıq işinə bərabər olan fərq mövcuddur. Ola bilsin ki, sosiologiya öz Eynşteyni üçün hələ ona görə yetişməmişdir ki, o, əvvəlcə öz Keplərini tapmalıdır».

1.2. Sosiologiyanın predmeti

Sosiologiya termini iki sözün birləşməsindən ibarətdir: latın sözü «societas» (cəmiyyət) və yunan sözü «logos» (söz, təlim). Hərfi mənada sosiologiya cəmiyyət haqqında elm deməkdir.

Aydın məsələdir ki, bəşəriyyət öz tarixi ərzində həmişə cəmiyyəti dərk etməyə, ona öz münasibətini bildirməyə səy göstərmişdir. Bunu xatırlamaq kifayətdir ki, keçmişin bütün mütəfəkkirləri öz fəlsəfi sistemləri çərçivəsində həm də öz ictimai baxışlarını ifadə etmişlər. İqtisadi, hüquqi, pedaqoji fikir müvafiq xüsusi elmlərdən – siyasi iqtisaddan, hüquqşünaslıqdan, pedaqogikadan qədim olduğu kimi, sosial fikir də bir elm kimi sosiologiyadan daha qədimdir. Sosial məsələlər haqqında mühakimələr, ictimai hadisə və proseslərin qiymətləndirilməsi müxtəlif formalarda, müxtəlif janrlarda öz əksini tapmışdır. Bəşəriyyətin ən ümumi sosial ideyalar işləyib hazırlaması uzunmüddətli mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Zehni əmək bölgüsü elə bir yol keçməli idi ki, sosial təfəkkürün özünün spesifik formalarında təzahür edə bilsin. Bu baxımdan sosioloji fikir tarixi sosial fikrin, sosial ideyaların xüsusi tərkib hissəsidir.

Sosiologiyanın müəyyən ilkin şərtlərin mövcud olduğu XIX əsrdə meydana gəlmiş vaxtdan onun predmeti eynimənalı başa düşülməmişdir. Məsələn, O.Kont belə hesab edirdi ki, sosiologiya insan zəkasının və psixikasının ictimai həyatın təsiri ilə necə təkmilləşdiyini öyrənən yeganə elmdir. Sosiologiya ictimai həyat faktlarını, proseslərini müşahidə etmək, təsvir etmək və sistemləşdirmək vəzifələrini yerinə yetirməlidir. H.Spenserə (1820-1903) görə, sosiologiya elə ən ümumi elmdir ki, özündə həm tarixi inkişafın ümumi nəzəriyyəsinə, həm antropologiyaya, həm də etnoqrafiyaya birləşdirir. Alman iqtisadçısı və sosioloqu Albert Şeffle (1831-1903) bildirirdi ki, sosiologiyanın predmetini insanlar arasındakı qarşılıqlı mənəvi münasibətlər, habelə ünsiyyətin ideal və texniki üsulları, formaları təşkil edir. Görkəmli hüquqşünas və sosioloq L.Qumploviçin (1838-1909) fikrincə, sosiologiya bütün sosial elmlərin fəlsəfi əsasıdır.

XIX əsrin sonlarına qədər Kontun nöqteyi-nəzəri, yəni sosiologiyanın cəmiyyətşünaslıqla eyni olan elm kimi nəzərdən keçirilməsi elmi ədəbiyyatda üstünlük təşkil etmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində cəmiyyət məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda sosial aspekt xüsusi olaraq ayırd edilir, onun iqtisadi, hüquqi və s. aspektlər sırasında özünəməxsus cəhətlərinə daha çox diqqət yetirilir. Bu halda sosiologiyanın predmeti xeyli məhdudlaşdırılaraq məhz ictimai inkişafın sosial tərəflərinin öyrənilməsinə münəcər edilir. Sosiologiya elminin belə şərhini ilk dəfə fransız sosioloqu və filosofu Emil Dürkheyim (1858-1917) vermişdir. Dürkheyimin fikrincə, sosiologiyanın predmeti elə xüsusi reallıqdır ki, onunla mövcud elmlərdən heç biri indiyə qədər məşğul olmamışdır. Bu reallığın əsasını sosial faktlar təşkil edir. Həmin faktlar isə gerçəkliyin nə iqtisadi, nə psixoloji, nə fiziki və s. faktlarına münəcər edilə bilməz; onların öz müstəqil xarakteristikaları vardır. Sosial faktların başlıca əlamətləri onların obyektiv səciyyə daşması, fərddən asılı olmayaraq mövcud olması, ona təzyiq göstərə bilməsidir. Dürkheyim sosial faktları iki yerə ayırırdı: cəmiyyətin «maddi substratını» təşkil edən morfoloji faktlar (məs. əhali sıxlığı, fərdlər arasında ünsiyyətin intensivliyi, yaşayış yerlərinin xarakteri və s.) və mənəvi, qeyri-maddi faktlar (bunlar məcmu halda kollektiv və ya ümumi şüuru təşkil edir).

Sosiologiya cəmiyyət haqqında elmdir, başqa sözlə, sosioloji idrakın obyektini cəmiyyət təşkil edir. lakin belə izah sosiologiyanın predmetini tam aydınlaşdırmır, çünki cəmiyyət ən müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir. Ona görə də digər elmlərdə olduğu kimi, sosiologiyada da onun obyektini və predmetini fərqləndirmək lazımdır.

Sosioloji idrakın obyektinin və predmetinin qarışdırılması və ya eyniləşdirilməsi ciddi metodoloji qüsurdur. Bu qüsur indi meydana çıxmamışdır: o, əvvəllər də özünü göstərmişdir, indi də ən müxtəlif məktəblərin və cərəyanların bir çox sosioloqlarına xas olan cəhətdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sosiologiyanın digər elmlərdən, ABŞ-da sosial psixologiyadan və s. nisbətən gec ayrılmasını və müstəqil elmi fənn kimi təşəkkül tapmasını şərtləndirən ən mühüm səbəblərdən biri məhz sosioloji idrakın obyektinin və predmetinin eyniləşdirilməsi olmuşdur.

Adətən tədqiqatçının fəaliyyətinin istiqamətləndiyi hər şeyi idrak obyektini kimi qəbul edirlər. Bu o deməkdir ki, müxtəlif hadisə, proses, münasibət ən müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektini ola bilər. Lakin konkret elmin tədqiqat predmetindən söhbət getdikdə yalnız

obyektin həmin elmin spesifikasi ilə müəyyən edilən tərəfi, aspekti, xassəsi, münasibəti əsas götürülür. Obyektin digər tərəf, aspekt, xassə və münasibətləri isə ikinci dərəcəli məsələlər kimi, yaxud obyektin mövcudluq şəraiti kimi nəzərdən keçirilir. Deməli, hər hansı elmin formalaşması ilə onun elmi tədqiqat predmetini ayırd etmək məsələsi qarşıya çıxır. Başqa sözlə, hər bir elm digər elmdən ilk növbədə öz predmeti ilə fərqlənir. Hər bir elm obyektiv reallığın öz xüsusi tərəfini, sferasını, özü üçün spesifik olan qanunauyğunluqlarını, həmin qanunauyğunluqların xüsusi təzahür formalarını və fəaliyyət mexanizmlərini öyrənir. Bu o deməkdir ki, hər hansı elmin, o cümlədən sosiologiyanın predmetini tədqiqat obyektinə görə müəyyənləşdirmək kifayət deyildir. Məsələn, sosial reallıq ictimai və humanitar elmlərin tədqiqat obyektidir. Lakin hər bir elm məhz öz predmeti sayəsində müəyyən birmənalılıq qazanır; elmin predmeti həmişə spesifikdir: hətta eyni obyektə, yaxud onun ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif elmlər bir-birindən fərqli, spesifik qanunauyğunluqları tədqiq edirlər. Məsələn, ailə iqtisadiyyat, hüquq, demoqrafiya, sosiologiya, psixologiya, pedaqogika və s. elmlərin tədqiqat obyektinə ola bilər. Lakin bu elmlərin ailə təsisatına münasibəti, yanaşması öz predmetləri çərçivəsində eyni deyildir, bir-birindən fərqlidir.

Hər bir elmin predmeti empirik reallığı abstrakt səviyyədə spesifik şəkildə təkrar istehsal edir, yəni nəzəri abstraktlaşdırmanın nəticəsidir. Belə abstraktlaşdırma öyrənilən obyektin fəaliyyət və inkişafının elə qanunauyğunluqlarını ayırd etməyə imkan verir ki, onlar həmin elm üçün spesifikdir.

Sosiologiyayı bir elm kimi səciyyələndirərkən çox zaman əslində sosioloji idrakın başlıca obyektləri sadalanır. Sosioloji məktəblərin və cərəyanların, sosioloji biliyin konkret təşkilat sistemlərinin müxtəlifliyi, ideya-nəzəri mövqelərin və yönümlərin rəngarəngliyi sosiologiyanın predmeti məsələsində çətinlikləri artırır. Bir çox hallarda «sosial» anlayışının özü dəqiq təsəvvür olunmur.

Hər bir elmin spesifikasiyalarını araşdırarkən gerçəklikdəki elə əlaqə və münasibətlər ayırd edilməlidir ki, onlar keyfiyyətə digər əlaqə və münasibətlərdən fərqli olub, məhz həmin elmin predmetini təşkil edə bilsin. Məsələyə belə yanaşdıqda demək olar ki, sosial adlandırılan əlaqə və münasibətlərin bütün məcmusu sosioloji idrakın obyektinə hesab edilməlidir. Bu əlaqə və münasibətlər hər bir konkret sosial obyektə xüsusi tərzdə təşkil olunmuşdur. Ona görə də sosioloji idrakın obyektinə sosial sistem kimi çıxış edir. Deməli, sosial olan, sosial əlaqə və münasibətlər, onların təşkili üsulu elə anlayışlardır ki, bunlar sosioloji idrak obyektinin xüsusiyyətlərini açmaq üçün əsas anlayışlar kimi götürülə bilər. Bu halda sosial qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması sosiologiya elminin predmetini müəyyənləşdirmək üçün həlledici əhəmiyyət qazanır.

Sosiologiya tarixən müəyyən sosial sistemlərin fəaliyyətinin və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, habelə həmin qanunauyğunluqların şəxsiyyətlərin, sosial qrupların, birliklərin, siniflərin, xalqların fəaliyyətində təzahür formaları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Sosiologiyanın predmetini müəyyənləşdirərkən adətən ayrı-ayrı sosioloqlar müxtəlif sosial hadisələri və prosesləri həlledici hesab edirlər. Məsələn, qrupların (insanların) qarşılıqlı fəaliyyəti, yaxud bu fəaliyyətin nəticələri; insanların sosial münasibətləri; sosial təsisatlar; sosial təşkilatlar və onların insan davranışına münasibəti; sosial fəaliyyət sistemləri; insan cəmiyyəti və insan davranışı; sosial nizamın və nizamsızlığın təbiəti; sosial qruplar; insan birlikləri formaları; insan cəmiyyətinin əsas strukturları; sosial proseslər; sosial-mədəni hadisələr; sosial həyatın elmi baxımdan öyrənilməsi və s. Bu anlayışlardan hər birinin mənasını, əhəmiyyətini kiçiltmədən qeyd etməliyik ki, sosiologiya üçün sosial anlayışı daha ümumiləşdirici olub, ən mühüm, mərkəzi anlayış kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Sosial anlayışının həm geniş məzmununda (ictimai mənasında), həm də məhdud (empirik) mənada başa düşülməsi həmişə müəyyən çətinliklər doğurmuşdur. Birinci halda sosioloji biliyin spesifik obyektinə (sosial əlaqə və münasibətlər) əslində unudulmuş, ikinci halda isə bütövlükdə cəmiyyətə aid olan hadisə və prosesləri dəqiq ifadə etmək mümkün olmamışdır. Ona görə də sosiologiyanın inkişafının müəyyən mərhələsində, ümumi sosioloji nə-

zəriyyə işləyib hazırlamaq zərurəti yarandıqda bütövlükdə cəmiyyəti, ictimai münasibətlərin bütün sistemini xarakterizə etmək üçün «sosietal» anlayışı elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, «sosial» anlayışı tədricən müstəqil mənə kəsb etmişdir.

Sosial münasibətlər şəxsiyyətin cəmiyyətlə qarşılıqlı fəaliyyətini (sosial qruplar, təşkilatlar, təsisatlar və s. vasitəsilə) səciyyələndirir, istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də mənəvi münasibətlərin mahiyyətini, mühüm aspektini təşkil edir. İctimai münasibətlərin hər hansı sistemi həmişə aydın ifadə olunmuş sosial aspektə malikdir. Deməli, «sosial» anlayışı ictimai münasibətlərin xüsusi aspektini səciyyələndirməklə kifayətlənmir, onların bütün növlərinə nüfuz edir.

Sosialın spesifikasını hansı əsas cəhətlər səciyyələndirir?

- Fərdlərin müxtəlif qrupları üçün ümumi xassə olmaq; belə xassə ictimai münasibətlərin bu və ya digər xassələrinin inteqrasiyası nəticəsidir.

- Fərdlərin qarşılıqlı vəziyyətinin ifadəsi olmaq; bu, o deməkdir ki, fərdlər və onların qrupları arasında münasibətlərin məzmunu və xarakteri onların ictimai strukturlarda tutduqları yerdən və yerinə yetirdikləri roldan asılıdır.

- Fərdlərin və onların müxtəlif qruplarının münasibətlərində təzahür etmək; bu münasibətlər çoxaspektli olub, həm onların bir-birinə, həm cəmiyyətdə öz vəziyyətinə, həm də ictimai həyatın hadisə və proseslərinə münasibətini əks etdirir.

- Fərdlərin birgə fəaliyyətinin nəticəsi olmaq; bu nəticə fərdlərin ünsiyyətində və qarşılıqlı fəaliyyətində təzahür edir. Qarşılıqlı fəaliyyət prosesi fərdlərin bir-birinə təsir göstərməsinə şərait yaradır, ictimai münasibətlərin müxtəlif xassələrinin inteqrasiya olunmasına kömək edir.

Sosial münasibətlərin təkmilləşdirilməsi azadlıq, bərabərlik, ədalət anlayışlarının daha real məzmun kəsb etməsi üçün zəruri şərtidir.

1.3. Nəzəri və tətbiqi sosiologiya

Sosiologiya bir elm kimi müxtəlif xarakterli vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin xarakteri nəzəri və tətbiqi sosiologiyaları fərqləndirməyə əsas verir. Belə fərqləndirmə şərti xarakter daşıyır, çünki nəzəri sosiologiya praktik vəzifələrin, tətbiqi sosiologiya isə nəzəri, elmi vəzifələrin həllindən kənar qalmır.

Nəzəri sosiologiya sosial proseslərin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır. Nəzəri tədqiqatlar həmin qanunları daha adekvat əks etdirdikdə qiymətli olur. Nəzəri sosiologiya sosial gerçəklik barəsində biliklərin formalaşması, sosial inkişaf proseslərinin izahı və dərk olunması, sosioloji tədqiqatların metodologiyası və metodlarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı olan elmi problemləri həll edir. İşlənilib hazırlanan nəzəriyyələr, konsepsiyalar iki başlıca suala cavab verməlidir: nə dərk olunur və necə dərk olunur?

Tətbiqi sosiologiya konkret şəraitdə mütərəqqi sosial dəyişmələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş, elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış proqnozlar, tövsiyələr işləyib hazırlayır. Başqa sözlə, tətbiqi sosiologiya elə problemləri öyrənir ki, onlar sosial gerçəkliyin yenidən qurulması ilə, sosial proseslərə məqsədyönlü təsir göstərməyin yollarını, vasitələrini araşdırmaqla bağlıdır. Tətbiqi sosiologiya cəmiyyətin qarşıya qoyduğu praktik vəzifələrin həlli üçün vasitələr axtarmalı, nəzəri sosiologiyanın üzə çıxardığı qanunlardan maksimum səmərəli istifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməlidir. Bu sosiologiya əslində insan fəaliyyətinin praktik sahələrini bilavasitə öyrənir və «nə üçün?» sualına cavab verir: sosial inkişaf üçün, sosial münasibətlərin və sosial idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı, onun qabiliyyətlərinin daha tam reallaşdırılması üçün və s.

Tətbiqi sosiologiya real sosial effekt əldə etməyə istiqamətlənmişdir. ABŞ-da tətbiqi sosiologiyaları həm də «problem baxımından istiqamətlənmiş elm», «müşəriyə istiqamətlənmiş tətbiqi sosial elm» adlandırırlar.

Tətbiqi sosiologiyanın tarixi kökləri Aleksis de Tokvillin (1805-1859), Emil Dürkheymin (1858-1917), Albion Budberi Smollun (1854-1926) əsərlərinə gedib çıxır. Hazırda tətbiqi sosioloqların sayı durmadan artır. Onlar həm univesitetlərdə və kolleclərdə, həm də xüsusi biznes sahəsində, dövlət və hökumət orqanlarında, müxtəlif təşkilatlarda çalışırlar. Adətən hansı metodlara üstünlük verməsindən asılı olaraq tətbiqi sosiologiyada iki başlıca istiqamət ayırd edilir: sosial mühəndislik və klinik sosiologiya. Mühəndis-sosioloq çox zaman kiçik miqyaslı sorğular, çöl eksperimentləri aparır, kiçik birliklərin (məsələn, istehsal briqadalarının) sosial cəhətdən yenidən qurulması layihələrini işləyib hazırlayır, planlaşdırma ilə, dizaynla məşğul olur. Klinik sosiologiya sahəsində çalışan mütəxəssis isə diaqnoz qoymalı, alternativ təklif etməli, «terapevtik» tədbirlər hazırlamalı və bunları reallaşdırmaq üçün məsləhətlər verməlidir. Bir qayda olaraq hər iki qəbildən olan mütəxəssislər sıx əlaqə saxlayır, öz səylərini birləşdirməyə çalışırlar.

Çox zaman elmi ədəbiyyatda «fundamental» sözünü «nəzəri» sözünün sinonimi kimi işlədirlər. Lakin bu sözlərdə tam uyğunluq olduğunu söyləmək doğru deyildir. «Nəzəri» sözü elmi biliyin empirik səviyyəsindən fərqli səviyyəsini, eyni zamanda praktik, tətbiqi istiqamətdən fərqli istiqaməti – fundamental istiqaməti ifadə edir. Nəzəri biliyin praktik istiqaməti, səpkisi mövcuddur. Sosioloji bilik həm elmi-nəzəri, həm də praktik vəzifələrin həllinə bu və ya başqa dərəcədə kömək edir. Deməli, məsələyə ciddi yanaşılsa, qeyd edilməlidir ki, sosioloji biliyin üstün istiqamətlənməsindən söhbət gedə bilər. Bu bilik ya elmi, fundamental, ya da tətbiqi, praktik xarakter daşıyır; birinci halda həmin bilik nəzəri sosiologiya, ikinci halda tətbiqi sosiologiya sahəsinə aiddir.

Elmi ədəbiyyatda «empirik» sözünün «tətbiqi», «praktik» sözləri ilə eyniləşdirilməsinə təsadüf olunur. Əslində empirik sosioloji tədqiqatlar həm nəzəri-elmi problemlərin, həm də tətbiqi, praktik məsələlərin həllinə istiqamətlənə bilər. Belə tədqiqatlar həm nəzəri, həm də tətbiqi sosiologiya çərçivəsində aparıla bilər. Nəticə etibarilə deməliyik ki, «nəzəri» və «empirik» sözləri sosioloji biliyin spesifikasını və abstraksiyanın səviyyəsini, «fundamental» və «tətbiqi» sözləri isə həmin biliyin istiqamətini, səpkisini, məqsədli yönəlişini ifadə edir. Deməli, nəzəri bilik (o cümlədən nəzəri sosiologiya) fundamental biliklə, tətbiqi bilik (o cümlədən tətbiqi sosiologiya) empirik biliklə eynimənalı deyildir. Nəzəri sosiologiyanın praktik, tətbiqi istiqaməti ola bildiyi kimi, tətbiqi sosiologiyanın da müəyyən səviyyəsindən bəhs etmək mümkündür.

Nəzəri və tətbiqi sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi çoxcəhətlidir. Nəzəri tədqiqatlar toplanmış zəngin informasiyanı təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır, bütövlükdə cəmiyyət üçün, ictimai tərəqqi üçün faydalı tövsiyələr işləyib hazırlayır. Həm ümumsosioloji nəzəriyyə çərçivəsində, həm də ayrı-ayrı sahələr (məsələn, əməyin sosiologiyası, mədəniyyətin sosiologiyası, siyasətin sosiologiyası, hüququn sosiologiyası və s.) miqyasında müxtəlif nəzəriyyələrin, konsepsiyaların sərbəst inkişafı, rəqabəti qanunauyğun haldır. Lakin bütün hallarda o nəzəriyyə, o konsepsiya daha güclü inkişaf edə bilər ki, ictimai praktikanın reallıqlarını düzgün nəzərə alır, həmişə faktlara istinad edir. Öz növbəsində konkret sosioloji tədqiqatlar nəticəsində toplanan faktlar, məlumatlar elmi nəzəriyyə mövqeyindən şərh olunduqda mötəbər məna kəsb edir. Sosial tərəkürün formalaşması və inkişafı həm nəzəri, həm də tətbiqi xarakterli tədqiqatlara möhtacdır.

Cəmiyyətin keyfiyyətə yeniləşməsi proseslərini maksimum optimallaşdırmaq üçün sosioloji biliyin müxtəlif səviyyələrini təmsil edən alimlər öz səylərini intensivləşdirməli və daha sıx əlaqələndirməlidirlər. Zənnimizcə, nəzəri və tətbiqi tədqiqatlar aşağıdakı vəzifələrin həllinə daha çox diqqət yetirməlidir:

- ümumi sosioloji nəzəriyyənin və sosioloji bilik sahələrinin inkişafı;
- fundamental sosioloji tədqiqatların keçirilməsi;
- etibarlı sosial informasiya almaq metodlarının işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;
- sosioloji bilik sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması;

- sosioloji xidmətin təşkili və müntəzəm surətdə təkmilləşdirilməsi;
- sosiologiya elminin nailiyyətlərinin praktikada tətbiqini sürətləndirməyə imkan verən etibarlı mexanizm yaradılması.

1.4. Sosiologiyanın funksiyaları

Sosiologiyanın funksiyaları müxtəlif müəlliflər tərəfindən az-çox fərqli şəkildə izah olunsa da, ümumi mövqelər üstünlük təşkil edir. Bu funksiyalar sosiologiyanın cəmiyyət həyatı ilə əlaqələrinin rəngarəngliyini daha aydın nümayiş etdirir. Elmi ədəbiyyatda adətən sosiologiyanın aşağıdakı üç funksiyasından bəhs edirlər:

1. İdrak funksiyası. 2. Praktik funksiya. 3. İdeoloji funksiya. Bircə, sosiologiyanın metodoloji və proqnozlaşdırma funksiyalarından da bəhs etmək üçün kifayət qədər əsas vardır.

1. İdrak funksiyası. Hər bir elm kimi sosiologiya da öz predmeti dairəsində insanların fəaliyyəti üçün zəngin idrak imkanları açır, sosial inkişafın qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial hadisələrin dəyişilməsi meyillərini başa düşməkdə onlara kömək edir. Sosiologiya sosial inkişaf proseslərinin mənbələrini və mexanizmlərini aşkara çıxarmaqla bütövlükdə cəmiyyətin, habelə onun ayrı-ayrı sahələrinin, tərəflərinin gələcək dəyişmə və təkamül perspektivlərini dərk etmək üçün ilkin şərtlər yaradır. Sosioloji biliyin müxtəlif səviyyələri bunu müəyyən etməyə çalışır ki, insanların sosial fəaliyyətində cəmiyyətin, müxtəlif sosial qrupların inkişaf tələbatları necə ifadə olunur, hansı konkret formalar məlum şəraitdə şəxsiyyətin, qrupun və cəmiyyətin mənafeələrinin maksimum uyğunluğunu təmin etməyə imkan verir. Sosioloji nəzəriyyələr və konsepsiyalar səylə müasir dövrün aktual problemlərinə cavablar axtarır, heç bir xülyaya qapılmadan dünyanın sosial yeniləşməsinə kömək edə biləcək real yolları müəyyənləşdirməyə çalışır.

Sosioloji nəzəriyyələrlə sıx əlaqədə gətdikcə təkmilləşən konkret sosioloji tədqiqatlar fərdlər, qruplar, birliklər və s. haqqında onların tələbatları, mənafeələri, sərvət yönümləri, davranış motivləri haqqında ilk məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Belə tədqiqatlar elə bir informasiya bünövrəsi yaradır ki, ona əsaslanmaqla sosial gerçəkliyin sirlərinə daha dərinləndirən nüfuz etmək mümkün olur. Konkret şəraitdə, konkret sahədə yeni meyillərin aşkara çıxarılması sosioloji nəzəriyyələrin xeyli zənginləşməsinə təmin edir. Ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr konkret sosial hadisələr, proseslər barəsindəki informasiyanı ümumiləşdirir, inkişaf qanunauyğunluqlarının elmi surətdə dərk olunmasına kömək göstərir. Həm rəsmi statistikanın məlumatlarını tamamlayan, dəqiqləşdirən obyektiv göstəriciləri, həm də müxtəlif sosial qrupların, təbəqələrin fəaliyyətinin məqsəd, niyyət və motivlərini əks etdirən subyektiv göstəriciləri birləşdirən empirik tədqiqatlar insan amilini daha da fəallaşdıran mexanizmin mahiyyətli cəhətlərini qavramağa kömək edir, kütləvi sosial proseslərin subyektiv məqamlarının həqiqi mənasını aşkara çıxarır. Bu inkişafın obyektiv meyilləri ilə həmin meyillərin müxtəlif sosial qrupların şüurunda subyektiv inikası arasında uyğunsuzluğu görməyə, məlum sahədə artıq sosial problemin mövcudluğunu dərk etməyə istiqamətləndirir.

2. Praktik funksiya. Sosiologiyanın praktik funksiyası onun idrak funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Bu funksiya özündə qabaqgörənlik məqamını əks etdirən elmi idrakın öz təbiətindən doğur. Sosiologiya cəmiyyətin, sosial proseslərin mövcud vəziyyətini təhlil etməklə kifayətlənmir, gələcək dəyişmələrin perspektivlərini aydınlaşdırır, həmin perspektivlərin reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş praktik fəaliyyətə təsir göstərir. Bu elm insanların öz sosial münasibətlərini tərəqqinin obyektiv tələblərinə uyğun olaraq tənzim etməsinə kömək edir. Sosioloji tədqiqatlar nəticəsində hazırlanan tövsiyələr idarəetmə orqanlarının ehtiyaclarını xeyli dərəcədə ödəyir, sosial tərəqqinin sürətlənməsində özünəməxsus rol oynayır.

Sosial proseslər üzərində həqiqi nəzarət konkret informasiyaya, deməli, konkret sosioloji tədqiqatlara möhtacdır. Tətbiqi sosiologiya müxtəlif qruplarda, təşkilatlarda, müəssisələrdə və s. sosial inkişaf məsələlərini daha optimal qaydada həll etmək sahəsində tövsiyə

ələrin işlənilib hazırlanmasında bilavasitə iştirak edir. Kompleks sosial problemlərin tədqiqi mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir: bu halda cəmiyyət həyatının daha bütöv mənzərəsini təsəvvür etmək, neqativ nəticələri irəlicədən görmək, idarəetmənin ən səmərəli yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Sosioloji tədqiqatların nəticəsi kimi irəli sürülən praktik tövsiyələr sosial amillərin iki qrupuna aid olur. Birinci qrup obyektiv xarakterli amilləri – insanın həyat fəaliyyəti şərtlərini (siyasi quruluş, sosial struktur, əməyin, məişətin və s. konkret şəraiti, habelə subyektin bu şəraitdə real davranışı), ikinci qrup isə subyektiv xarakterli amilləri – subyektiv məqamları (məqsədlər, niyyətlər, motivlər, maraqlar, sərvət yönümləri, ideoloji təsəvvürlər, ictimai rəy və s.) əhatə edir. Bunların sıx əlaqədə öyrənilməsi şəxsiyyətlərarası münasibətləri təkmilləşdirmək, cəmiyyətdə daha möhkəm sabitlik qərarlaşdırmaq vasitələrini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

3. İdeoloji funksiya. Sosiologiya kütlələrin ideya tərbiyəsi, qeyri-elmi baxışlarla mübarizə vəzifələrini də yerinə yetirir. Sosioloji biliklərə yiyələnmək, müxtəlif səviyyəli nəzəriyyələrlə tanış olmaq, konkret faktlar əsasında real vəziyyəti tam təsəvvür etmək insana imkan verir ki, o, ictimai prosesdə öz yerini, mövqeyini daha dürüst başa düşsün, onun fəallığı daha dolğun sosial məna kəsb etsin.

Sosiologiya elmi təfəkkürün formalaşmasında və inkişafında, insanın ideya cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynayır. Konkret sosioloji tədqiqatlar təcrübəsi təkcə praktik tövsiyələr işləyib hazırlamaq baxımından deyil, həm də düzgün idarəetmə, rəhbərlik üslubu, vərdişləri qazanmaq baxımından da əhəmiyyətlidir, çünki sosial qanunların daha dərinədən başa düşülməsinə əsaslanır. Səmərəli, işgüzar, elmi idarəetmə üslubu tələsik, kifayət qədər əsaslandırılmamış iradi qərarların qarşısını almağa kömək edir.

Sosioloq faktları, hadisələri araşdırarkən nə qədər obyektiv, neytral olmağa çalışsa da, müəyyən sosial-siyasi mövqə tutur. Renata Maynts (AFR) 1974-cü ildə Torontoda keçirilmiş VIII Ümumdünya sosiologiya konqresində demişdir: «Siyasətə öz münasibətini müəyyən etmək sosiologiyanın aktual vəzifələrindən biridir. Axı sosiologiya bir çox cəhətdən siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün əsasdır... Sosiologiya siyasətə təsir göstərməkdə başqa sahələrə, məsələn, texniki sahələrə nisbətən daha böyük imkanlara malikdir. Bu halda o vacibdir ki, sosioloqların təsir göstərə bildikləri şəxslər hansı sferalara mənsubdurlar. Qərar qəbul edənlər çox tez-tez sosioloqların topladıqları məlumatlardan sonralar istifadə edirlər». Bu bir həqiqətdir ki, sosioloq maksimum obyektiv və dəqiq informasiya almağa maraqlı olsa da, onun tədqiqatlarının nəticələri hər halda siyasi qiymətdən kənar qalır. Mövzunun seçilməsi, tədqiqat problemlərinin qoyulması, nəticələrin şərhə hökmən sosioloq alimin sosial-siyasi mövqələrinin təsirinə məruz qalır, onun siyasi maraqlarından və sərvət yönümlərindən az və ya çox dərəcədə asılı olur. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, sosioloqun nəticələri və tövsiyələri bu və ya başqa dərəcədə müxtəlif sosial qrupların siyasi mənafehlərinə toxunur, müəyyən ideoloji məna kəsb edir. Sosioloqların ideya-siyasi mövqələri müxtəlif konsepsiyalar arasında gedən mübarizənin mühüm amillərindən biridir.

Əhalinin maariflənməsi, ideyaca yetkinləşməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti olduqca mürəkkəb işdir. Bu işin səmərəsini yüksəltməkdə ictimai rəyin, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrinin, cəmiyyətin siyasi və hüquqi təsisatlarının fəaliyyətini, sosial-psixoloji, ideoloji mövqələri sosioloji baxımdan tədqiq etmək böyük rol oynayır.

4. Metodoloji funksiya. Müxtəlif ümumilik səviyyəsinə malik olan sosioloji nəzəriyyələr, konsepsiyalar daha konkret elmlər sahəsinə aid olan tədqiqatlar üçün metodoloji əsas ola bilər. Sosial sistemlərin fəaliyyəti və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxaran nəzəriyyələr daha geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Onların yaşamaq və fəaliyyət göstərmək hüququ uğrunda sərbəst bəhsləşməsi və mübarizəsi tamamilə qanunauyğun haldır. Müxtəlif sosioloji nəzəriyyələrin, cərəyanların, istiqamətlərin (məs., antropoloji istiqamət, naturalizm, neopozitivizm, strukturalizm, psixoloji istiqamət və s.) özünəməxsus məziyyətləri və nöqsanları, məhdudluqları vardır. Bu nəzəriyyələrin, cərəyanların başlıca

müddəaları, prinsipləri konkret bilik sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün həlledici məna kəsb edə bilər. Lakin konkret bilik sahəsində əldə edilmiş faktlar həmin müddəalarla, prinsiplərlə ziddiyyət təşkil edə bilər və yeni bünövrə, əsas axtarışı üçün stimula yarada bilər. Deməli, sosiologiyanın metodoloji funksiyasını birtərəfli başa düşmək doğru olmazdı: ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələr konkret sahələrdə tədqiqatı istiqamətləndirir, konkret sahələrin tədqiqatları sosioloji nəzəriyyələrin zənginləşməsinə, dolğunlaşmasına şərtləndirir.

5. Proqnozlaşdırma funksiyası. Sosiologiya sosial həyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyəti və inkişafı proseslərini elmi sürətdə idarə etmək üçün müəyyən proqnozlar işləyib hazırlamağa kömək edir. Proqnozlaşdırma inkişafın qanunauyğunluqlarını, meyillərini dərinlən başa düşməyə əsaslanır, cəmiyyəti daha səmərəli metodlarla idarə etməyin müqəddəm şərti kimi çıxış edir. Bu, qərarların yerinə yetirilməsi prosesində vaxtında zəruri təşhihlər aparmağa imkan verir.

Müxtəlif ümumilik səviyyəsində olan sosioloji nəzəriyyələr sosial hadisələrin nisbətən geniş dairəsində böyük miqdar informasiyanı cəmləşdirdiyindən, onların inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxardığından ayrı-ayrı sosial hadisələrin, proseslərin tədqiqinə münasibətdə nəzəri əsas rolunu yerinə yetirə bilər. Lakin bu nəzəriyyələri əhkama çevirmək yox, konkret bilik sahələrinin imkanları hesabına yaradıcılıqla daha da inkişaf etdirmək lazımdır.

1.5. Sosial qanunların mahiyyəti və təsnifatı. Sosiologiyanın kateqoriyaları

Məlumdur ki, qanun hadisələrin daxili, mühüm və sabit əlaqəsi və ya münasibəti olub, onların nizamlı dəyişilməsini şərtləndirir. Qanunları bilmək əsasında prosesin cərəyanını irəlicədən etibarlı surətdə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qanun anlayışı qanunauyğunluq anlayışına çox yaxındır. Qanunauyğunluq qanunun məzmununu baxımından qarşılıqlı əlaqədə olan, sistemdəki dəyişikliklərin sabit meyilini və ya istiqamətini təmin edən cəhətlərin məcmusudur.

Sosial qanunlar sosial hadisələrin, proseslərin mühüm, zəruri və ümumi əlaqələrini ifadə edir, fərdlərin, qrupların, birliklərin fəaliyyətində təzahür edir, onlar arasındakı rəngarəng münasibətləri müəyyənləşdirir. İnsanlar bu qanunları dərk edərək, öz həyat fəaliyyəti şərtlərini dəyişdirir, yeniləşdirir. Dəyişilmiş, başqalaşmış şərait isə insanlara ən müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Hər bir ayrıca şəraitin, hər bir ayrıca tarixi hadisənin spesifik xarakteri, təkrarolunmazlığı, zənginliyi sosial qanunların təzahüründə dərin iz buraxır. Hətta eyni sosial qanun birtipli, yaxud oxşar şəraitdə müxtəlif, fərqli intensivlikdə təzahür edir. Ona görə də sosial qanunların fəaliyyətini hər bir konkret halda müxtəlif ehtimal dərəcəsini aşkara çıxaran meyil kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Hadisə və proseslərin təbii gedişində təşəkkül tapan sosial qanunlar fərdlərin, qrupların, birliklərin müxtəlif istiqamətli fəaliyyətinin nəticəsidir. Lakin bu fəaliyyətdə qanunauyğun meyillər də təzahür edir, qarşılıqlı sosial fəaliyyətin məqsədini, məzmununu, xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirir.

Sosial qanunların fəaliyyət mexanizmini aşkara çıxarmaq, onları hərtərəfli tədqiq etmək çox mürəkkəb işdir, lakin vacib vəzifədir. Bu, hər hansı hadisənin, prosesin bütövlükdə ictimai həyatda, ən müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyətində yerini və rolunu, təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi, onun sosial genezisini aşkara çıxarmağı, rəngarəng sosial əlaqələri real faktlar əsasında öyrənməyi nəzərdə tutur.

Sosial qanunları müxtəlif əsasa görə təsnif etmək olar. Fəaliyyət müddətinə görə adətən ümumi və spesifik qanunları fərqləndirirlər. Ümumi qanunlar (məsələn, dəyər qanunu) bütün ictimai sistemlərdə, spesifik qanunlar isə (məsələn, bir cəmiyyətdən digərinə keçidlə bağlı olan qanunlar) bir və ya bir neçə ictimai sistemdə fəaliyyət göstərir.

Ümumilik dərəcəsinə görə iki qrup qanunlardan bəhs etmək mümkündür: a) bütövlükdə sosial sferanın inkişafını xarakterizə edən qanunlar; b) sosial sferanın ayrı-ayrı

ünsürlərini (sınıf, qrup, millət və s.) inkişafını xarakterizə edən qanunlar.

Təzahur üsuluna görə qanunların dinamik və statik (stoxastik) növlərini ayırd etmək olar. Dinamik qanunlar sosial dəyişmələrin istiqamətini, amillərini və formalarını müəyyən edir. Statik (stoxastik) qanunlar isə sosial hadisələri qəti şəkildə determinasiya etmir, məlum sosial bütövün sabitliyini saxlamaqla dəyişmələrin əsas istiqamətlərini, meyillərini əks etdirir. Bu, o deməkdir ki, statik qanunlar sosial gerçəklikdəki hadisə və proseslərin əlaqəsini müəyyən ehtimal dərəcəsində ifadə edir, onlara bütövlükdə xas olan bəzi xassələri və ya əlamətləri səciyyələndirir.

Dinamik qanunlar səbəb və funksional qanunlara ayrılır. Səbəb qanunları sosial hadisələrin inkişafında qəti surətdə şərtlənmiş əlaqələri, funksional qanunlar isə sosial hadisələr arasında empirik surətdə müşahidə edilən və ciddi şəkildə təkrar olunan qarşılıqlı asılılıqları əks etdirir.

Statik qanunların inkişaf qanunları (məs., tələbatların daha dolğun ödənilməsi, xalqın özünüidarəsinin inkişafı və s.) və fəaliyyət qanunları (kollektivdə formal və qeyri-formal strukturların vəhdəti, ailədə rol funksiyalarının bölüşdürülməsi) kimi növləri vardır.

Əlaqələrin formalarına görə sosial qanunların aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar:

a) Sosial hadisələrin, yaxud onlarla bağlı olan hadisələrin invariant (dəyişməyən) yanaşı yaşamasını əks etdirən qanunlar. Bu qanuna görə A hadisəsi varsa, hökmən B hadisəsi də olmalıdır. Məsələn, cəmiyyətdə totalitar idarəetmə sistemi mövcuddursa, hökmən latent (gizli) müxalifət də mövcud olmalıdır.

b) İnkişaf meyilini əks etdirən qanunlar. Belə qanunlar qarşılıqlı münasibətlərin bir səviyyəsindən digərinə keçidi şərtləndirir, sosial obyektin strukturuna xas olan dinamikəni ifadə edir. Məsələn, fəhlə sinfində baş verən keyfiyyət irəliləyişləri onun bütün sosial münasibətlərə təsirini gücləndirir, onun bütövlükdə ictimai mövqeyini möhkəmləndirir.

c) Sosial hadisələr arasında funksional asılılığı müəyyən edən qanunlar. Bu qanunları fəaliyyət qanunları da adlandırmaq olar. Bunlar inkişaf qanunlarından fərqli olaraq hər hansı sosial sistemin nisbi sabitlik halında qalmasını təmin edir, sistemdəki ayrı-ayrı ünsürlərin mühüm dəyişikliyə səbəb olmayan mütəhərrikliyini səciyyələndirir, başqa sözlə, sosial obyektin yeni keyfiyyət qazanması üçün ilkin şərtlər yaradır. Məsələn, əhalinin idarəetmə işində, siyasi həyatda iştirakı ilə onun siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsi arasında, kollektivdə ideya-tərbiyə işinin səviyyəsi ilə mənəvi-psixoloji iqlimin vəziyyəti arasında funksional asılılığı görmək o qədər də çətin deyildir.

ç) Sosial hadisələr arasında səbəb əlaqəsini əks etdirən qanunlar. Səbəb əlaqəsi və funksional əlaqə bir-birinə yaxın anlayışlardır. Lakin onları eyniləşdirmək doğru deyildir. Funksional əlaqə səbəbiyyəti ifadə edə də bilər, etməyə də bilər. Funksional asılılığın olması hələ mahiyyətli səbəb münasibətlərinin mövcudluğunu ifadə etmir. Məsələn, şəxsi və ictimai mənafehlərin optimal əlaqələndirilməsi sosial inteqrasiyanın çox mühüm, zəruri şərtidir.

d) Sosial hadisələr arasında ehtimalı ifadə edən qanunlar. Məsələn, əhalinin müəyyən qruplarının kənddən şəhərlərə axını ilə onlar arasında hüquq pozuntularının artmasını ehtimal etmək olar.

Sosial qanunlar insanların fəaliyyətində, cəmiyyətin konkret şəraitində reallaşır. Ona görə də sosioloji tədqiqat prosesində fərdlər bu və ya digər əlamət baxımından qruplaşdırılır. Bu imkan verir ki, sosial qrup ən müxtəlif aspektlərdə (həyat şəraiti, status, sosial rol və funksiyalar, fərdi xarakteristikalar) öyrənilsin.

Sosial qanunlar müxtəlif təsadüflərlə, kənara çıxma halları ilə üzləşir, onları bir növ nizamlayır və özünə yol açır. Hər hansı sosial hadisənin, prosesin məzmununu və spesifikasiyasını aşkara çıxarmaq üçün bu qanunların fəaliyyət mexanizmi tədqiq olunmalıdır. Bu, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında sosial qanunların təzahür formalarını aşkara çıxarmağı, sosial mexanizmdə öz funksiyalarını yerinə yetirməyə qadir olmayan ünsürləri müəyyənləşdirməyi və aradan qaldırmağı, bütövlükdə bu mexanizmin maksimum səmərəli olmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Fərdlərin, sosial qrupların həyat fəaliyyəti

prosesində daim dəyişikliyə məruz qalan, inkişaf edən və zənginləşən sosial əlaqələr sistemi təhlil olunarkən onların cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial normalar, sərvətlər və sosial nəzarət vasitələri ilə, habelə mənafe, tələbatlar, yönümlər və s. ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hər bir elm kimi sosiologiya da müəyyən kateqoriyalardan istifadə edir. Məlum olduğu kimi, kateqoriyalar idrakın tarixi inkişafı gedində, ictimai praktika prosesində formalaşır. Bunların əsasında insanın predmet fəaliyyəti üsullarının, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı dayanır.

Sosiologiyanın kateqoriyaları real gerçəkliyin və idrakın mühüm, qanunauyğun sosial əlaqələrini və münasibətlərini əks etdirən ən ümumi, fundamental anlayışlardır. Bunlar sosioloji biliyin başlıca «pillələridir», təfəkkürün sosial gerçəkliyin mahiyyətinə nüfuz məqamlarıdır.

Obyektiv gerçəklik inkişaf etdikcə, sosioloji bilik dərinləşdikcə həm yeni kateqoriyalar meydana gəlir, həm mövcud kateqoriyaların zənginləşməsi baş verir, həm də ayrı-ayrı kateqoriyaların yeri və rolu dəyişir. Sosiologiyanın kateqoriyalar sisteminin əsas üsullarının müəyyənləşdirilməsi onun inkişaf məntiqini aşkara çıxarmağa imkan verir. Hər bir sosial kateqoriya sosial kateqoriyalar sisteminin yalnız bir ünsürü kimi dərk oluna bilər.

Sosiologiyanın ən mühüm kateqoriyaları sırasına bunları aid etmək olar: «sosial», «sosial struktur», «sosial münasibətlər», «sosial təsisatlar», «sosial qanunlar» və s.

Bu kateqoriyalardan hər biri daha az ümumilik dərəcəsində bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan kateqoriyalar sistemi kimi təsəvvür olunmalıdır. Məsələn, «sosial struktur» kateqoriyası «sosial-sinfi struktur», «sosial – demografik struktur», «sosial-etnik struktur», «sosial-ərazi birliyi» kimi kateqoriyaları əhatə edir. Öz növbəsində bunlar da ümumilik səviyyəsi nisbətən az olan kateqoriyaları əhatə edə bilər.

Hazırda sosiologiyanın mühüm vəzifələrindən biri əhatə etdiyi kateqoriyaların elə sistemini yaratmaqdan ibarətdir ki, o, sosioloji biliyin formalaşmasını və inkişafını daha adekvat əks etdirsin.

1.6. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri

Müasir elmi biliklər sistemində həm differensiasiya, həm də inteqrasiya meyilini müşahidə etmək mümkündür: bir tərəfdən insan fikrinin təbiət və cəmiyyətin inkişaf proseslərinə daha dərinlən nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq elmlərin differensiasiyası, ayrılması, əlahiddələşməsi prosesi gedir, biliklərin detallaşması, alimlərin ixtisaslaşması zərurətə çevrilir. Digər tərəfdən isə elmlərin inteqrasiyası, onların qarşılıqlı təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsi prosesi baş verir, nəticədə ümumiləşdirici məqamların əhəmiyyəti artır, onları əks etdirmək zərurəti yaranır.

Sosiologiyanın təşəkkülü və inkişafında həmin meyillər spesifik şəkildə təzahür etmişdir. Bir tərəfdən sosioloji biliyin differensiasiyası getmiş, yeni istiqamətlər meydana gəlmişdir. Bu istiqamətlərdən hər birini müəyyən şərtliliklə elm adlandırmaq olar: əməyin sosiologiyası, elmin sosiologiyası, ailənin və nikahın sosiologiyası, beynəlxalq münasibətlərin sosiologiyası və s. Digər tərəfdən isə bütün xüsusi (sahə) sosioloji nəzəriyyələr ümumsosioloji nəzəriyyəyə istinad edir: empirik sosial tədqiqatlar isə hər iki səviyyədə olan nəzəriyyələrə əsaslanır. Bu, inteqrasiya meyilini çox qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Elmi biliyin inteqrasiya meyili sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlərlə, habelə dəqiq elmlər və təbiət elmləri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsində öz ifadəsini tapır. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın xüsusi yeri aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər.

Birincisi, sosiologiya cəmiyyət, onun hadisə və prosesləri haqqında elm olduğuna görə həmin elmlər üçün ümumi nəzəri əsas kimi çıxış edə bilər. Söhbət ilk növbədə ümumsosioloji və xüsusi sosioloji nəzəriyyələrdən gedir.

İkincisi, sosial-siyasi və humanitar elmlər cəmiyyətin, insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini öyrəndiyinə görə həmişə sosial aspekti özündə əks etdirməli olur.

Üçüncüsü, insanın, sosial qrupların, birliklərin fəaliyyətini öyrənmək texnikası və metodikası, sosial ölçmə metodları və s. sosiologiyanın hüduqlarını keçir, digər sosial-siyasi və humanitar elmlərdə tətbiq olunur.

Dördüncüsü, sosiologiya ilə digər elmlərin qovşağında həyata keçirilən sosial tədqiqatlar sistemi təşəkkül tapmışdır: sosial-iqtisadi, sosial-siyasi, sosial-demoqrafik və s. tədqiqatlar.

Sosiologiyanın sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində ümumi yer tutması onun fəlsəfi elmə çevrilməsi demək deyildir. Sosial sistemlərin fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, həmin qanunauyğunluqların müxtəlif səviyyələrdə təzahür mexanizmlərini aşkara çıxaran sosiologiya cəmiyyəti, onun müxtəlif strukturlarını, konkret həyat fəaliyyəti üsullarını və formalarını başa düşmək üçün hədsiz idrak imkanları yaradır. Sosiologiyanın xüsusi ictimai fənlərə münasibəti baxımından vəziyyəti, məsələn, ümumi biologiyanın xüsusi bioloji bilik sahələrinə (anatomiya, fiziologiya, morfolojiya, sistematika və s.) münasibəti baxımından vəziyyətinə bənzəyir. Ümumi biologiyanın vəziyyəti onu «biologiyanın fəlsəfəsi» kimi səciyyələndirməyə əsas vermədiyi kimi, sosiologiyanın da ümumi mövqeyi onu fəlsəfi elm kimi təqdim etməyə əsas vermir.

Sosiologiyanın müxtəlif sosial-siyasi və humanitar elmlərlə əlaqəsi eyni səviyyəli və eyni miqyaslı deyildir. Bu əlaqə bəzən güclü, çoxcəhətli və intensivdir, bəzən isə nisbətən zəif və qeyri-intensivdir.

Sosiologiyanın bəzi sosial-siyasi və humanitar elmlərlə əlaqəsinə, qısaca olsa da, diqqət yetirək.

Məlumdur ki, siyasi iqtisad maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü prosesində obyektiv surətdə təşəkkül tapan münasibətlərin fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluqlarını, formalarını öyrənir. Bütün sosial münasibətlərdə, proseslərdə, habelə insanın bütün həyat fəaliyyətində iqtisadiyyat özünəməxsus yer tutduğundan iqtisadi tədqiqatların bir çox istiqamətləri sosioloji tədqiqatların istiqamətləri ilə bilavasitə qovuşur. İqtisadiyyatın və bölgü münasibətlərinin sosiologiyasını, əməyin və əmək kollektivlərinin sosiologiyasını xatırlamaq kifayətdir. Lakin istehsal münasibətləri sistemində daxili, mühüm, sabit, təkrarlanan əlaqələr kimi özünü göstərən iqtisadi qanunlar başlıca olaraq insanların təsərrüfat fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir və konkret iqtisadi formalarda özünü göstərir. Sosial qanunlar isə iqtisadi qanunlarla nə qədər bağlı olsa da, onlardan fərqli təbiətə malikdir. Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşması təkcə iqtisad elminə deyil, həm də sosiologiyaya ciddi tələblər verir, onların əməkdaşlığını ən müxtəlif istiqamətlərdə gücləndirməyi zəruri edir.

Sosiologiyanın politologiya ilə qarşılıqlı əlaqələri getdikcə inkişaf edir. Çoxaspektli sosioloji tədqiqatların aparılması, ictimai rəyin öyrənilməsi, zəngin empirik materialın toplanılması və i.a. bu əlaqələrin dərinləşməsində böyük rol oynayır. Siyasətin sosiologiyası siyasi və sosioloji bilik sahələrinin əlaqəsini daha aydın nümayiş etdirir. Politologiya siyasəti və siyasi münasibətləri, yəni siyasi hakimiyyətə görə sosial subyektlər arasındakı münasibətləri öyrəndiyindən sosial məqamlara laqeydlik göstərə bilməz, sosial münasibətlərin və qanunların təzahür xüsusiyyətlərini nəzərə almaya bilməz. Bir çox mütəfəkkirlər (məsələn, M. Veber, V. Pareto və başqaları) siyasi məsələlərin təhlilinə məhz geniş sosial kontekstdə yanaşmışlar. Sosiologiyanın və politologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edərkən unutmamaq olmur ki, onların siyasətə yanaşması bir-birindən fərqlənir; politologiya başlıca diqqəti siyasi proseslər üzərində, sosiologiya isə siyasətin iştirakçısı olan insan qruplarının fəaliyyəti üzərində cəmləşdirir.

Sosiologiyanın fəlsəfə ilə əlaqələri zəngin tarixi prosesdir. Sosial fəlsəfədən sosiologiyaya doğru inkişaf yolu bunu əyani surətdə sübut edir. Fəlsəfə həm varlığın (təbiətin və cəmiyyətin), həm də tənqidi, idrak prosesinin tabe olduğu ən ümumi qanunları tədqiq etdiyindən sosioloji bilik sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Fəlsəfə dünyaya ümumi baxış işləyib hazırlamaq, onun ümumi əsaslarını və qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək zəruriyyəti

tindən, gerçəklik haqqında rasional şəkildə əsaslandırılmış təfəkkür metoduna olan tələbatdan irəli gəlmiş, zaman keçdikcə təkamül edərək öz xüsusi problematikasını dəqiqləşdirmiş, sosiologiyaya müstəqil elm kimi «həyat vəsiqəsi» verməyə məcbur olmuşdur. Bu gün də sosioloqlar filosoflarla birlikdə cəmiyyətin müstəqil və sivilizasiyalı inkişaf yolunun irəli sürdüyü çoxlu məchullara cavablar axtarırlar. Etiraf edilməlidir ki, sosioloji tədqiqatlar fəlsəfi tədqiqatların konkret və əməli xarakterinin güclənməsində fəal rol oynamışdır.

Hüquq elmi (hüquqşünaslıq) da sosiologiyaya yaxın elmlərdən biridir. Bu elm xüsusi sosial normalardan ibarət olan hüququ, bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin siyasi sisteminin təşkilini və fəaliyyətinin hüquqi formalarını öyrəndiyindən sosial münasibətlərin təkmilləşməsində, sosial proseslərin idarə olunmasında böyük məna kəsb edir. Hüquq elmi dövlətin və hüququn inkişafının əsas qanunauyğunluqlarını, onların sosial rolunu, əsas funksiyalarını və s. tədqiq edir, dövlət idarəetmə işlərinin konkretləşməsinə, hüquq normalarının düzgün tətbiqinə kömək göstərir və beləliklə, insanların sosial fəaliyyətinin nizamlı və məqsədyönlü xarakterini gücləndirir. Hüquq elmi ümumsosioloji nəzəriyyəyə istinad edir, həmin nəzəriyyənin başlıca müddəalarının konkret sahədə reallaşmasını təmin edir. Hüququn sosiologiyasında iki elmin – hüququn və sosiologiyanın spesifik qovuşması çox aydın ifadə olunmuşdur. Sosiologiya şəxsiyyətlərin, insan qruplarının sosial münasibətlərini və fəaliyyətini tədqiq edərkən həmişə hüquq elmlərinin məlumatlarından istifadə etmişdir. Qarşılıqlı bəhrələnmə hər iki bilik sahəsinə ancaq fayda verə bilər.

Sosiologiyanın tarixlə ən sıx və dərin əlaqəsi hamı tərəfindən etiraf olunur. Onların ümumi cəhətləri sırasına bunlar aid edilə bilər: həm sosiologiya, həm də tarix cəmiyyəti və onun qanunauyğunluqlarını (həmin qanunauyğunluqların konkret təzahürlərində) öz tədqiqatlarının predmeti və obyektini hesab edir; sosial gerçəkliyi zəruri ilə təsadüfinin vəhdətində bərpə edir; sosial hadisələrin genezisi, yaranma və təzahürü səbəbləri, həmin səbəblərin təsir gücü müxtəlif olduğundan onların birmənalı olmayan izahını əsas tutur. Lakin tarixlə sosiologiyanın fərqli cəhətləri də vardır. Belə ki, tarix artıq baş vermiş sosial prosesi, sosiologiya isə davam etməkdə olan sosial prosesi izah edir. Sosioloq sosial vəziyyətləri, prosesləri hələ tarixə çevrilməmiş təhlil etməli, onları proqnozlaşdırmalı olur.

Tarixlə sosiologiyanın ümumi cəhətlərini əsas götürən bəzi tədqiqatçılar onların elm kimi mövcudluğuna şübhə ilə yanaşırlar. Onlar adətən iki məqamı nəzərə çarpdırmağa çalışırlar: tarix və sosiologiya öz növündə yeganə və təkrarolunmaz faktları öyrənir; insan fəaliyyəti bir səbəblə yox, çox səbəblə şərtləndiyinə görə onun nəticələri prinsipcə qabaqcadan söylənilə bilməz. Bu bir həqiqətdir ki, sosial həyatda (istər keçmişdə, istərsə də indi) tam eyniyyət təşkil edən iki hadisəyə, prosesə rast gəlmək mümkün deyildir. Ona görə nə sosiologiya, nə də tarix ancaq təkrar olunan hadisə və proseslərin səbəblərini tədqiq edən elm kimi müəyyənləşdirilə bilməz. Bu elmlər iki cür problemlə rastlaşır: a) cəmiyyətdəki obyektiv qanunauyğunluqlar; bunlar ictimai inkişafın məzmununu, xarakterini və istiqamətini səbəbiyyət cəhətdən şərtləndirir; b) fərdi, təkrarolunmaz hadisə və proseslər; bunlar səbəbiyyət cəhətdən izah oluna bilməz, lakin qanunauyğun xarakter daşımaqla cəmiyyətin inkişafındakı, onun tarixindəki «dolanbaclar» mühüm təsir göstərə bilər. Aydın məsələdir ki, obyektiv qanunauyğunluqlar ictimai inkişafın meyillərini müəyyən etsə də, fərdi, təkrarolunmaz hadisələrin, proseslərin səbəbiyyət baxımından izahını verə bilməz.

Sosial qanunların iki qrupunu fərqləndirmək lazımdır: 1) cəmiyyətin müxtəlif strukturlarının, habelə bu strukturların daxilində müxtəlif ünsürlərin qarşılıqlı fəaliyyətini ifadə edən sosial qanunlar. Bu qanunlar cəmiyyətin inkişafında ən ümumi meyilləri müəyyən edir; 2) əvvəllər təşəkkül tapmış şəraitin nəticəsi olan sosial qanunlar. Bunların fəaliyyəti cəmiyyəti təşkil edən qrupların, fərdlərin iradəsindən, fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olub, fərdi və təkrarolunmaz xarakter daşıyan ən müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Beləliklə, həm tarixi, həm müasir gerçəkliyə aid olan sosial qanunauyğunluq olduqca mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu qanunauyğunluq inkişaf meyillərinin bütün məcmusunu nəzərə almağı tələb edir; ümumi məqamlarla yanaşı saysız-hesabsız təsadüflə-

rin roluna diqqət yetirilməlidir. Həm tarixi, həm də sosial qanunauyğunluqların fəaliyyəti araşdırılarkən təkcə mövcud sosial-iqtisadi həyat şəraiti yox, həm də sosial qüvvələrin hərəkətlərini səciyyələndirən real məzmun zənginliyi (insanların fəallığı, mənafeləri, sərvət yönümləri və s.), yəni sosial prosesin bütün amilləri nəzərə alınmalıdır.

Sosiologiya şəxsiyyətin kollektivdə, ailədə və bütövlükdə cəmiyyətdə davranışını tədqiq edərkən psixologiya elminin əsas ideyalarından bəhrələnir. Məsələn, davranışın, şəxsi və kütləvi münasibətlərin motivləri nəzəriyyəsi, şəxsiyyətin sosial yönümlərinin öyrənilməsi metodları və s. bu qəbildəndir. Sosioloji tədqiqatlarda psixoloji testlərdən uğurla istifadə olunur.

Sosiologiya insanların müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı fəaliyyətini, ailə və ictimai tərbiyə, mənəvi həyat problemlərini və s. öyrənərkən etika, estetika, pedaqogika sahəsində aparılan tədqiqatlara, çıxarılan nəticələrə müraciət etməli olur. Bir sözlə, müxtəlif elmlərlə sosioloji bilik arasında maraqlı qarşılıqlı zənginləşmə prosesi gedir,

Sosiologiya ilə təbiət elmləri arasında xüsusi əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə müasir təbii-elmi metodologiyanın sosial tədqiqatların, bütövlükdə cəmiyyətsünaslığın inkişafına getdikcə artan təsirinin ifadəsi hesab edilməlidir. Sosial hadisələrin, proseslərin tədqiqində təbii-elmi və riyazi dəqiqliyə nail olmağa səy göstərilməsi sosiologiyanın inkişafında dərin iz buraxmışdır. Söhbət təbiət elmlərinin və dəqiq elmlərin anlayışlarından mexaniki surətdə istifadə olunmasından, təbiət və cəmiyyət qanunlarının eyniləşdirilməsindən getmir. Cəmiyyət hadisələrinin tədqiqinə elə təbii-elmi və dəqiq metodların tətbiqi nəzərdə tutulur ki, onlar təbiət elmlərində və dəqiq elmlərdə olduğu kimi öz səmərəliliyini sübut etsin.

Hazırda kibernetikanın, informasiya nəzəriyyəsinin və s. işləyib hazırladıqları riyazi metodlar sosiologiyada getdikcə daha artıq dərəcədə tətbiq olunur. Sosioloji tədqiqatların vəzifələrinə uyğunlaşdırılmış xüsusi riyazi metodlar və nəzəriyyələr də yaradılır. Ayrı-ayrı istehsal prosesləri, sahələri çərçivəsində insan-texnika sisteminin tədqiqi zamanı sosiologiya ilə texniki elmlərin müəyyən qarşılıqlı münasibətləri qərarlaşır. Belə münasibətləri, məsələn, istehsalın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsinin sosial aspektlərini öyrənərkən xüsusilə aydın müşahidə etmək mümkündür.

Deməli, sosiologiya ən müxtəlif bilik sahələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Lakin bu əlaqə hər bir konkret halda öz spesifik aspektlərinə malikdir.

Yoxlama sualları

1. Cəmiyyət həyatında sosial idrakın rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. O. Kontun sosioloji nəzəriyyəsinin mahiyyətini şərh edin.
3. Ümumi və xüsusi sosioloji nəzəriyyələrin, empirik və tətbiqi araşdırmaların mahiyyətini açıqlayın.
4. Sosiologiyada elmi nəzəriyyənin rolu barəsində nə deyə bilərsiniz?
5. Meyil, qanunauyğunluq və qanun bir-birindən nə ilə fərqlənir? İdrakda onların rolunu açıqlayın.
6. Sosiologiyada paradıqma nədir və nə üçün onun vasitəsilə sosioloji nəzəriyyələri təsnif etməyə çalışırlar?
7. Sosial və humanitar fənlər bir-birindən hansı əlamətlərinə görə fərqlənirlər?

Ədəbiyyat

1. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir . B., 2018
2. Əzimov K.A., Həsənov R.M. Sosiologiya. B., 2003.
3. Əfəndiyeva X., Piriyev A. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009.
4. Əfəndiyev M. Sosiologiya: nəzəri problemləri və Qərb sosiologiyası. B., 2018
5. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
6. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017

FƏSİL 2. CƏMIYYƏT MÜRƏKKƏB SOSIAL-MƏDƏNİ FENOMENDİR

2.1. Cəmiyyət ən ümumi sosial sistem kimi

Cəmiyyət insanların sadəcə məcmusu deyildir, fərdlərin özünəməxsusluğunu və əlaqələrini nəzərə almayan mücərrəd bütövlük də deyildir. Cəmiyyət mürəkkəb, bütöv sosial-mədəni sistemdir, başqa sözlə, sosial sistemin xüsusi növüdür. Sosial-fəlsəfi axtarışlar cəmiyyətin tədqiqində ilkin metodoloji prinsipi üzə çıxarmışdır: bu, cəmiyyətə sistem kimi yanaşılmasıdır. Elmdə, o cümlədən sosiologiyada müxtəlif mürəkkəbliyə malik olan təşəkkülləri tədqiq etmək üçün sistem yanaşmadan uğurla istifadə olunur.

«Sistem» termini hələ Qədim Yunanıstanda işlənilsə də, XVII-XVIII əsrlərdə elmi dövriyyəyə daha geniş daxil olmuşdur; onun ilkin mənası nəyinsə mürəkkəb və rəngarəng vəhdətini ifadə etmişdir (məsələn, təbiətin sistemi, biliklərin sistemi, əlamətlərin sistemi və s.). XX əsrin ortalarından etibarən «sistem» termini daha dərin elmi məzmun kəsb etmişdir. Sistemlərin ümumi və xüsusi nəzəriyyələri meydana gəlmiş, sistem yanaşma biliyin, tədqiqatın xüsusi metodologiyası kimi etiraf olunmuşdur. Hazırda sistemlilik hər bir elmin mərkəzi kateqoriyalarından biri hesab edilir.

Universal anlayış olan sistem həm maddi, həm də mənəvi aləmin mühüm xassələrini əks etdirir. Onun ən mühüm əlamətləri bütövlük, differensiallıq, elementlərin əlaqəsidir. Elmi ədəbiyyatda belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, fəaliyyət baxımından hər bir sistemi üç əlamət səciyyələndirir.

Birincisi, davamlılıq – bu, sistemin həyat prosesində özünü qoruyub saxlaması qabiliyyətini ifadə edir.

İkincisi, müvazinət – bu, sistemin saxlanması naminə kompromis, qarşılıqlı güzəşt kimi başa düşülə bilər.

Üçüncüsü, əks əlaqə – bu, fəaliyyətə olan təsirə və onun sonrakı dəyişilməsinə göstərilən reaksiyanın spesifikasını əks etdirir.

Sistemin fəaliyyətinin bu əlamətləri homeostazis anlayışında birləşdirilə bilər. Həmin anlayış xarici mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində cərəyan edən həyat fəaliyyətində sistemin özünü, öz əsas xassələrini və funksiyalarını qoruyub saxlamaq qabiliyyətini ifadə edir.

Sistemlərin kifayət qədər müxtəlifliyi, rəngarəngliyi şəksiz həqiqətdir. Elmi sistemologiyada onların müxtəlif təsnifatı təklif olunmuşdur. Məsələn, maddi və ideal, təbii və süni, bioloji və sosial, dinamik və statik, açıq və qapalı ifadə olunan və ifadə olunmayan, adaptiv, özünü təşkil edən, inkişaf edən və s. sistemləri fərqləndirirlər.

Sistemlərin xüsusi tipi olan sosial sistemlər komponentlərinin çoxluğu, həmin komponentlər arasında, bütövlükdə sistemlə mühit arasında qarşılıqlı əlaqələrin rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Görkəmli sosioloq T.Parsons qeyd edirdi ki, sosial sistemlər ən əvvəl qarşılıqlı fəaliyyətdə, təsirdə olan fərdlərin sistemidir; fərdlər eyni zamanda həm canlı orqanizmlərdir, həm də şəxsiyyətlərdir və müəyyən mədəni sistemlərə mənsubdurlar.

Sosial sistemləri genetik əlamət baxımından maddi və ideal sistemlərə ayırmaq olar. Maddi sosial sistemlərə kiçik sosial qrupları (ailə, peşə qrupları, partiya özəkləri); böyük sistemləri (dövlət, partiyalar, həmkarlar təşkilatları konfederasiyası və s.); mürəkkəb sistemləri (dövlətlər birliyi, hərbi-siyasi bloklar, iqtisadi ittifaqlar və s.) aid edilə bilər. İdeal sistemlər insanın ətraf aləmi dərk etməsi ilə bağlıdır. Bu sistemlər də kiçik (fərdi şüur, şəxsiyyətin mənəvi dünyası), orta (müəyyən fərdlər qrupunun baxışlar sistemi, etnik qrupların adət və ənənələri), böyük (iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya elmi və s.), habelə universal (dünyagörüşü, mifologiya, din və s.) sistemlərə ayrılabilir.

Formasına görə sosial sistemlər kiçik, orta, böyük və mürəkkəb sistemlər kimi təsnif oluna bilər. Kiçik sistemlərə ayrı-ayrı sosial obyektlər aiddir (məsələn, ailə, fərd, kiçik qrup və s.); onların daxili strukturu və fəaliyyəti nisbətən sadədir, onları təşkil edən ünsürlərin qarşılıqlı təsiri əlaqələndirmə xarakteri daşıyır. Orta sistemlərin strukturunda ünsürlərin

dəqiq ayırd edilmiş iki qrupu mövcuddur; onların arasında əlaqələr subordinasiya xarakteri daşıyır (yerli hakimiyyətin strukturu, rayonun iqtisadi strukturu və s.). Böyük sistemlər onları təşkil edən üsürlər arasında mürəkkəb strukturla səciyyələnir (məsələn, dövlət, partiyalar, ölkənin iqtisadi sistemi). Mürəkkəb sistemlərə elə sistemlər aiddir ki, onların mövcudluğu alt sistemlərin daxili tənziimi ilə yanaşı çoxsəviyyəli xarakterə malikdir (məsələn, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa İttifaqı və s.).

Qarşılıqlı təsirin xarakterinə görə sosial sistemlər açıq və qapalı ola bilərlər. Tam qapalı sistemlər adətən olmur, digər konkret sistemlərlə məhdud şəkildə qarşılıqlı təsirlər özünü göstərir. Məsələn, dövlətdə islah (penitensiar) müəssisələr sistemi bu qəbildəndir. Açıq sistemlər xarici şəraitin təsirinə məruz qalır, özləri də həmin şəraitə müqabil təsir göstərir (məsələn, beynəlxalq idman assosiasiyaları).

Sosial sistemləri öz qanunauyğunluqlarının xarakterinə görə ehtimal edilən və determinasiya olunan sistemlərə ayırmaq olar. Ehtimal olunan sistemlərdə onların komponentləri naməlum sayda variantların (məsələn, cəmiyyət mümkün müharibə vəziyyətində) qarşılıqlı təsirinə məruz qalır. Determinasiya olunmuş sistemlər qarşılıqlı təsirlərin (məsələn, hüquqi, qanunverici və s. sistemlər) dəqiq məlum olan nəticələrini nəzərdə tutur.

Sosial sistemlərin başlıca funksiyaları nizamı və inkişafı təmin etməklə bağlıdır. Lakin elə sosioloji nəzəriyyələr vardır ki, onlar sistemin potensiallarını, yəni imkanlarını ön plana çəkir və müvafiq anlayışları formulə edirlər. Bu halda sistemin aşağıdakı imkanları qeyd olunur:

- tənzimləyici (bu, fərdlərin və qrupların davranışının tənzimlənməsini təmin edir);
- ekstraktiv (bu, resursların cəlb olunmasını nəzərdə tutur);
- atributiv (bu, cəmiyyətdə müdafiənin təmin olunmasını nəzərdə tutur);
- distributiv (bu, status mövqələrinin və maddi nemətlərin bölgüsünü nəzərdə tutur).

Beləliklə, sosial sistem çoxölçülü və çoxaspektli təşəkkül olub, mürəkkəb tərkibə, tipologiya və funksiyalara malikdir. Cəmiyyət sosial sistemlərin bütün xarakteristikalarını əks etdirir, ona görə də cəmiyyət ən mürəkkəb və ümumi sosial sistem hesab olunur.

2.2. Cəmiyyətin strukturu

Cəmiyyətin sosial sistem kimi sosioloji təhlilinin səmərəli üsullarından biri ona makrososioloji yanaşmadır. Belə yanaşmanı Amerika sosioloqu E.Şilz təklif etmişdir. Onun fikrincə, cəmiyyət üç başlıca üsürdən ibarət olan makrostruktur kimi təsəvvür oluna bilər:

- a) sosial birlik – fərdlər çoxluğunun qarşılıqlı əlaqəsidir;
- b) sosial təşkilat – məlum sistem hədudlarında fərdlərin sosial statuslarının (mövqələrinin) və sosial rollarının (funksiyalarının) məcmusudur;
- c) mədəniyyət – fərdlərin davranışını və fəaliyyətini müəyyən edən dəyərlərin və sosial normaların məcmusudur.

Sosial birliklər bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesində meydana gəlir və öz növlərinin, formalarının rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Ən əhəmiyyətli birliklər sırasına bunları aid etmək olar: sosial-ərazi birlikləri (şəhər, kənd, region və s.); sosial-demoqrafik birliklər (ailə, yaş qrupları və s.); sosial-etnik birliklər (millətlər, xalqlar, etnik qruplar); sosial-əmək birlikləri (əmək kollektivlərinin müxtəlif tipləri). Sosial birliklərdə insanlar arasında qarşılıqlı təsir formaları da müxtəlifdir: fərd-fərd; fərd-sosial qrup; fərd-cəmiyyət. İnsanların praktik fəaliyyətində formalaşan həmin birliklər fərdin və ya fərdlər qrupunun bütövlükdə sosial birliyin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan davranışını şərtləndirir. Müxtəlif subyektlər arasındakı sosial qarşılıqlı təsir insanlar arasında, onlarla xarici mühit arasında sosial əlaqələri müəyyən edir. Həmin sosial əlaqələrin məcmusu isə cəmiyyətdə sosial münasibətlərin əsasını təşkil edir. İstənilən sosial birlik, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin istənilən sferası insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Cəmiyyət öz tarixi təkamülü prosesində ictimai həyatın təşkilinin, tənzimlənməsinin spesifik sistemini işləyib hazırla-

mışdır: bu, sosial institutlardır. Sosial institutlar əhalinin müxtəlif qruplarının ümumi mənafeələrini əlaqələndirmək, stabil inkişafı təmin etmək mexanizmləridir. Münaqişəli situasiyaların çoxluğu, dərinləşməsi sosial institutların səmərəli işləmədiyini göstərir, onların yeniləşməsinə və ictimai tələbatlara uyğunlaşdırılmasını zərurətə çevirir.

Sosial təşkilatlar cəmiyyətin çox mühüm ünsürü olub, ictimai inkişafda müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün fərdlərin, sosial qrupların fəaliyyətini nizamlamağın etibarlı üsulu kimi çıxış edirlər. Başqa sözlə, sosial təşkilatlar müəyyən sosial sistem hüdudlarında fərdlərin, sosial birliklərin, qrupların, təbəqələrin fəaliyyətini inteqrasiya etmək mexanizmləridir. Sosial təşkilatların çox mühüm xüsusiyyəti onların ünsürləri arasında iyerarxik əlaqələrin olmasıdır; bu təşkilatlar məqsədli təyinatı olan piramidayabənzər sosial sistemlərdir. Onların fəaliyyəti əsasında sosial məqsədlər, sosial statuslar və rollar zəminində rəhbərlik – tabelikdə olanlar arasında spesifik münasibətlər qərarlaşır. Sosial təşkilatlarda ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların spesifik xüsusiyyətlərə malik olan fəaliyyətinin sinxron, eyniüstiqamətli olması müəyyən məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılmasını təmin edir.

Aydın məsələdir ki, sosial təşkilatlar hüdudunda müəyyən idarəedici orqan olmalıdır ki, sosial statusların və rolların bölgüsü, fərdlərin, qrupların birgə fəaliyyəti təmin edilsin. Təşkilati-hakimiyyət strukturları kollektivin daxili həyatına və əlaqələrinə dair ən müxtəlif məsələləri həll etməli olurlar. Sosial təşkilatın sosial statusları və rolları nəzərdə tutan formal strukturu rəhbərlər – tabelikdə olanlar xətti üzrə əmək bölgüsünü həyata keçirir, işçilərin fəaliyyətini optimallaşdırmağa səy göstərir. Lakin ən sərt təşkilati münasibətlər şəraitində də şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin müəyyən spesifikasi təzahür edir; belə münasibətlərin əsasını sosial-psixoloji amillər təşkil edir. Ona görə də kollektivlərdə qeyri-formal qrupların, liderlərin, spesifik submədəniyyətin meydana gəlməsi real faktlardır. Əgər bunlar formal – təşkilati amillərlə uyğun gəlmirsə, müəyyən ziddiyyətlər doğurursa, o zaman sosial təşkilatın qeyri-stabilliyi, böhranlı məqamları artır.

Cəmiyyətin üçüncü mühüm ünsürü olan mədəniyyəti insanların praktik fəaliyyətində təsbit olunmuş sosial normaların və dəyərlərin sistemi kimi müəyyənləşdirmək olar. Əslində mədəniyyət bu fəaliyyətin özüdür. Normalar əsasən sosial fenomendir. Məhz normalar çox müxtəlif prosesləri nizamlayır, başlıca olaraq onların inteqrasiyası funksiyasını yerinə yetirir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə hüquqi sistem normaların bir növ fokusudur. Bu, əlbəttə, digər normaların, o cümlədən əxlaqi normaların əhəmiyyətini kiçiltməyə əsas vermir. Dəyərlər sosial və mədəni sistemlərin başlıca əlaqələndirici həlqəsidir.

Cəmiyyətdə mədəniyyət maddi predmetlərdə və mənəvi sərvətlərdə öz ifadəsini tapır, insanların tələbatlarını, onların inkişaf etmək, zənginləşmək səylərini əks etdirir. Sosiologiya cəmiyyətdə mədəniyyətin sosial roluna xüsusi əhəmiyyət verir: bu və ya digər sosial-mədəni sərvətlər ictimai münasibətlərin humanistləşməsinə, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına nə dərəcədə kömək edir – bunlar çox ciddi və düşündürücü suallardır.

Mədəniyyət həmişə həm ənənələrin, həm də yeniliklərin ünsürlərini özündə birləşdirir. Ənənələrin üstün olması ənənəvi mədəniyyətin formalaşmasını və müəyyən hüdudlarda təkamülünü şərtləndirir. Yenilik əsaslarının üstünlük təşkil etməsi isə həm mütərəqqi dəyişikliklərə, həm də keçmiş mədəniyyət nümunələrinin unudulmasına səbəb ola bilər.

2.3. Cəmiyyətin sosial sistem kimi inkişafı

Sosial sistem olan cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb proseslər onun dəyişilməsinə, təkamülünə səbəb olur. Bəzi cəmiyyətlər dəyişərək yeni tipli sosial struktura, mədəni təşəkküllərə, təkamül yolu ilə inkişaf meyillərinə malik olur. Bəzi cəmiyyətlər isə daxili münaqişələrə və ya digər neqativ səpəmələrə elə cəlb olunur ki, təkamül qabiliyyətini itirir, öz mövcudluğunu çətinliklə qoruyub saxlayır, yaxud dağılma meyillərinə məruz qalır. Sosiologiyada cəmiyyətin dəyişilməsinin və inkişafının birmənalı izahı yoxdur. Başqa sözlə,

bu məsələyə münasibətdə müxtəlif mövqelər özünü göstərir.

Təkamülçülük sosial inkişafın obyektiv xarakterini ön plana çəkir. Təkamülçülükdə əsas problem bütün cəmiyyətin simasını dəyişdirməyə imkan verən müəyyənədicə amilin aşkar edilməsidir. Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, təkamülçülük müxtəlif naturalist məktəblərin, cərəyanların (məsələn, mexanist, coğrafi, irqi-antropoloji, sosial-darvinist və s.) əsasını təşkil etmişdir.

Sosiologiyanın banisi sayılan O.Kont biliyin inkişafını cəmiyyətin tərəqqisində həlledici amil sayırdı. Onun fikrincə, biliyin teoloji, mistik formadan pozitiv formaya doğru inkişafı insanların industrial cəmiyyətə keçməsinə səbəb olacaqdır. İnsan zəkası sayəsində baş verən bu keçid istehsalın və tələbatların ödənilməsinin keyfiyyətcə yeni, başqa səviyyəsi demək olacaqdır.

H.Spenser cəmiyyətin təkamülünün mahiyyətini onun differensiasiyasının güclənməsində görür və qeyd edirdi ki, bu, getdikcə artan inteqrasiya prosesləri ilə müşayiət olunur; həmin proseslər sosial orqanizmin hər bir yeni mərhələsində onun vəhdətini bərpa edir. Sosial tərəqqi cəmiyyətin mürəkkəbləşməsinə, fərdlərin müstəqilliyinin və azadlığının artmasına, onların maraqlarının cəmiyyət tərəfindən getdikcə daha dolğun ödənilməsinə səbəb olur.

E.Dürkheyim təkamülü mexaniki həmrəylikdən (bu halda fərdlər və onların ictimai funksiyaları qeyri-yetkindir, oxşardır) üzvi həmrəyliyə (bu halda əmək bölgüsü və sosial differensiasiya inkişaf etmişdir) keçid kimi nəzərdən keçirir. Üzvi həmrəylik, onun fikrincə, insanların vahid sosial orqanizmdə inteqrasiyasına doğru aparır və cəmiyyətin ali əxlaqi prinsipi kimi çıxış edir.

K.Marks sosial inkişafda müəyyənədicə amil kimi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini ön plana çəkirdi. Onun fikrincə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı sosial inqilaba və istehsal üsulunun dəyişilməsinə gətirib çıxarır. İstehsal üsulunun dəyişilməsi isə öz növbəsində bütün cəmiyyətin dəyişilməsinin, yeni ictimai-iqtisadi formasıyanın qərarlaşmasının əsasıdır. Cəmiyyətin tərəqqisi ancaq istehsal üsulunun köklü, əsaslı surətdə yeniləşməsi sayəsində mümkündür; yeni iqtisadi və siyasi strukturlar ancaq sosial inqilab nəticəsində təzahür edə bilər. Ona görə də sosial inqilablar «tarixin lokomotivləridir»; onlar cəmiyyəti yeniləşdirir, onun inkişafını sürətləndirir.

Təkamülçülük konsepsiyası cəmiyyət inkişafının səbəblərini və gedişini başa düşməkdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, ictimai inkişafın obyektiv xarakteri etiraf olunmuş, cəmiyyətdəki proseslər geniş kontekstdə, böyük tarixi perspektivdə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin təkamülçülük böhranların, geriyyə qayıtmaların, bəzi cəmiyyətlərin dağılmasının və sivilizasiyaların məhvini səbəblərini izah edə bilmədi. Əslində sosial prosesin obyektivliyi ideyası da müəyyən qədər şübhə altına alınırdı: onun əsas parametrləri (bilik, şəxsiyyətin azadlığı, həmrəylik, texniki tərəqqi, məhsuldar qüvvələr) həm də neqativ meyillərin mənbəyi ola bilər. Məlum olmuşdur ki, tərəqqinin bu amilləri fəal dağıdıcı qüvvəyə də çevrilə bilər: bütün dünyanı məhv etməyə qadir olan silahların yaradılması, ekoloji fəlakətlər doğuran risqlərin artması və s. bu qəbildəndir. Təkamülçülük tarix etibarilə qısa zaman kəsiyində baş verən sosial hadisə və proseslərin də (məsələn, hökumətlərin dəyişilməsi, cinayətkarlığın, fərdlərin davranışında kənaraçıxma hallarının artması və s.) əsaslı izahını verə bilmədi.

Təkamülçülük qeyd olunan məhdudluq təzahürlərini cəmiyyətə münasibətdə yeni yanaşmalarla mümkün qədər aradan qaldırmağa səy göstərmişdir. Bu baxımdan tsiklik inkişaf nəzəriyyəsi (O.Şpenqler, A.Toynbi) və sosial inkişaf nəzəriyyəsi (T.Parsons) diqqəti cəlb edir.

Tsiklik inkişaf nəzəriyyəsi cəmiyyətin təkamülünə onun daha mükəmməl vəziyyətinə doğru düzxətli hərəkət kimi yanaşmır. Bu nəzəriyyəyə görə, təkamül yüksəliş, çiçəklənmə və enmənin spesifik qapalı tsikli, başa çatdıqda yenidən təkrarlanan tsikli kimi təsəvvür olunmalıdır. Cəmiyyətin dəyişilməsi mayaka bənzəyir: müəyyən amillərin fəaliyyəti və təsiri ilə bir nöqtədən başqa nöqtəyə mütərəddid hərəkətlər edən cəmiyyət ortada «soyuyur» və

bununla da öz sabitliyini bərpa edir.

T.Parsonsun sosial dəyişikliklər nəzəriyyəsi sistem nəzəriyyəsinə və kibernetikaya əsaslanır. Struktur və onun dəyişilməsi modelinin əsasında müxtəlif sistemlərin (orqanizm, şəxsiyyət, sosial sistem və mədəni sistem) «kibernetik ierarxiyası» ideyası dayanır. Həmin sistemlər artan mürəkkəblik dərəcəsinin pillələri kimi nəzərdən keçirilir. O dəyişikliklər daha dərin dəyişikliklərdir ki, onlar T.Parsonsun «etimad sistemi» adlandırdığı mədəni sistemə toxunurlar. İqtisadi və siyasi çevrilişlər cəmiyyətdə mədəniyyətin səviyyəsinə toxunmursa, o, cəmiyyətin öz əsasını da dəyişdirmir. Cəmiyyət sosial sistem olmaq etibarilə davamlılığa, özünü təkraristehsal etmək qabiliyyətinə malik olur ki, bu da onun əsas struktur ünsürlərinin sabitliyinin təzahüründə (adaptasiyasında) öz əksini tapır. Müvazinəti qoruyub saxlayan qüvvələrin, elementlərin nisbəti pozularsa, bütövlükdə ictimai sistem, onun əsas struktur ünsürləri dəyişilməz qalır və itirilmiş müvazinət sürətlə bərpa olunur. Dəyişikliklər daxili dəyişikliklər olaraq qalır, sistem isə özündə yeni təşəkkülləri inteqrasiya edərək, bütövlükdə dəyişilməz qalır. Sosial dəyişikliyin bu növü «müvazinətin dəyişilməsi» adlanır.

Sosial dəyişikliyin ikinci növü - «strukturun dəyişilməsi» isə nəzərdə tutur ki, daxilən və kənardan olan güclü təzyiq sayəsində sistem öz müvazinətini bərpa edə bilmir. Sosial sistemin bütövlüyünü saxlamaq üçün sosial altsistemlərin və onların struktur ünsürlərinin (sosial rolların, institutların, təşkilatların) modifikasiyası baş verir. Cəmiyyətin təkamülü sistemin keyfiyyətə yeni vəziyyətinin meydana çıxması ilə bağlıdır. Parsons onu «təkamül universaliləri» adlandırırdı. Sosial sistemdə əvvəlcə dörd universal təşəkkül tapır: kommunikasiya sistemi, qohumluq sistemi, din və texnologiya. Sonra isə həmin sistemdə struktur yenidənqurması gedir: bürokratiya, pul, bazar kompleksi, normativ tənzimləmə və demokratik birliklər.

T.Parsonsun fikrincə, cəmiyyətin tarixi inkişafı müəyyən mərhələlərdən keçir: bəsit, aralıq və müasir. Bəsit mərhələdən aralıq mərhələyə keçid yazının icad olunması sayəsində mümkün olur. Müasir mərhələyə keçid isə qanunvericiliyin inkişafı ilə bağlıdır. Daha ümumiləşmiş şəkildə cəmiyyətin inkişafını aşağıdakı «təkamül mexanizmlərinə» aid etmək olar:

1. Differensiasiya – bu, cəmiyyətin quruluşunun mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır.
2. Adaptasiya («adaptiv yüksəlmə») – bu, ətraf mühitlə yeni nisbət yaradılması (məsələn, yeni texnika, yeni kommunikasiya vasitələri) deməkdir.
3. Cəmiyyətdə üzvlüyün həcmə artması («inklyuziya»); cəmiyyətdə üzvlüyün əvvəlki meyarları (sınıf, etnik mənsubiyyət, cins) təkamül şəraitində öz əhəmiyyətini itirir.
4. Dəyərlərin ümumiləşdirilməsi; dəyişilən cəmiyyətdə dəyərlər və normalar müxtəlif qruplar üçün getdikcə daha az dərəcədə məqbul ola bilir, universal, sosial sistemin tipindən asılı olmayan insan hüquqları və idealları (məsələn, insan hüquqları haqqında BMT-nin Bəyannaməsi) barəsində təsəvvürlər daha geniş yayılmağa başlayır.

T.Parsons belə hesab edir ki, cəmiyyətin təkamül mexanizmləri sosial sistemlərdə spesifik funksiyalarla və altsistemlərlə bağlıdır. Cəmiyyətin ən mühüm altsistemlərinin əlaqələndirilməsi vasitələri pul və hakimiyyətdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir sosial sistemlərdə həmin vasitələr sosial münasibətlərə fəal təsir göstərir (məsələn, sosial münasibətlərin siyasiləşməsi). Cəmiyyətin təkamülünə T.Parsonsun sistem yanaşması həm onun struktur yenidənqurmasına səbəb olan, həm də ikinci dərəcəli olan hadisə və prosesləri aydın görməyə imkan verir. Lakin cəmiyyətin inkişafı anlayışı ictimai sistemin normal vəziyyətindən kənara çıxması kimi şərh olunur, yəni həmin anlayışın həddləri xeyli məhdudlaşdırılır, sistemin təbii vəziyyəti yetərincə nəzərə alınmır.

Beləliklə, cəmiyyət sosial sistem olmaq etibarilə ən mürəkkəb və mübahisəli tədqiqat obyektinə olaraq qalır. Ona görə də cəmiyyətin inkişafı, təkamülü barəsində son dərəcə müxtəlif rəylərin, mövqelərin olması təbii sayılmalıdır.

2.4. Cəmiyyətin əlamətləri

Sosiologiya cəmiyyət haqqında tipik, davamlı, təkrar olunan məqamların ayırd edilməsinə, araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir; həmin məqamlar cəmiyyətin əlamətləri kimi çıxış edə bilər.

Cəmiyyətin əlamətləri sırasında ən əvvəl ərazinin olmasını qeyd etmək olar. Sosial əlaqələrin konsolidasiyası məhz məlum ərazidə baş verir. Ərazi sosial məkanın əsasıdır: fərdlər arasındakı münasibətlər, qarşılıqlı təsirlər burada təşəkkül tapır və inkişaf edir. Təbii landşaftların, flora və faunanın, iqlim şəraitinin və s. rəngarəngliyi, zənginliyi insanların həyatı tələbatlarını ödəməyə imkan verir, onların həyat fəaliyyətinə təkrarolunmaz xüsusiyyətlər bəxş edir.

Sosial strukturun, yəni davamlı əlaqələrin olması cəmiyyətin ikinci əlaməti hesab edilə bilər. Məhz həmin əlaqələr sayəsində daxili sosial qarşılıqlı təsirlərin yüksək intensivliyi, təkraristehsalı təmin edilir. Bəşər cəmiyyəti tarixinin ilk mərhələlərində onun davamlılığı başlıca olaraq, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirlər (qonşuluq, qohumluq telləri) hesabına təmin olunurdu: icma münasibətləri qərarlaşmışdı. Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində qarşılıqlı təsirlərin bu prinsipləri kifayətləndirici olmadığından sosial strukturların başlıca sabitləşdirici amillər kimi rolu daha aydın təzahür edirdi: sosial institutların, sosial birliklərin rolu etiraf olunurdu. İndi cəmiyyəti sosial strukturlarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hər bir struktur həyat fəaliyyətinin və qarşılıqlı əlaqənin müəyyən növlərini tənzimləyir və təkraristehsal edir. Məsələn, pul institutu əmək mübadiləsini, ailə institutu nikah münasibətlərini, sosial peşə birlikləri əmək bölgüsünü nizamlayır. Bunların hamısı birlikdə cəmiyyətdə varisliyi (bunsuz sosial əlaqələrin təkrar istehsalı mümkün deyildir) təmin edir.

Cəmiyyətin üçüncü əlaməti onun özyetərliliyidir. Bu o deməkdir ki, cəmiyyət kənarından müdaxilə olmadan öz əsas təyinatını yerinə yetirməlidir, yəni insanlara həyat təşkilinin elə formalarını təklif etməlidir ki, həmin formalar onların öz şəxsi məqsədlərinə çatmasına imkan yaratsın. İnsan ancaq cəmiyyətdə sosial karyeraya yiyələnə bilər, zəruri biliklər və vərdislər qazana bilər, müəyyən peşə fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər, öz tələbatlarını ödəyə bilər. Cəmiyyət özünütənzimləmək qabiliyyətinə malik olmalı, müəyyən normalar və prinsiplər əsasında sosial prosesləri, institutların, təşkilatların fəaliyyətini nizamlamalı və idarə etməlidir. Özyetərlilik cəmiyyətin muxtarlığını təmin edir; bu, xarici idarəedici impulslar olmadan fərdlərin özinkışafı, öztənzimi üçün zəruri şərait yaratmaq qabiliyyətini ifadə edir.

Cəmiyyətin dördüncü əlaməti – mədəniyyətin ümumiliyi böyük inteqrasiyaedici qüvvədir; bu, insanların hər bir yeni nəslinin sosiallaşmasında əvəzsiz rol oynayır, onu təşəkkül tapmış münasibətlər sistemində daxil edir, ümumən qəbul olunmuş norma və qaydalara tabe edir. Mədəniyyətin ümumiliyi cəmiyyətdə mənəvi vəhdətin təkrarsız iqlimini yaradır, mənlik şüurunu fəallaşdırır (xüsusən dil, mənşə, davranış nümunələri, əxlaqi dəyərlər və s. ümumiliyi vasitəsilə). Nəticədə cəmiyyətin inkişafında varislik və yeniləşmə təmin olunur. Dini, milli, iqtisadi və s. ideyalar qüdrətli inteqrasiyaedici qüvvəyə malik olan sosial fenomenlərə konkret misal ola bilər.

Deməli, cəmiyyət sosial əlaqələrin və sosial qarşılıqlı təsirlərin təşkilinin universal üsulu olub, insanların bütün əsas tələbatlarını ödəməyi təmin edir; o, özünütənzimləmə, özünü təkraristehsal qabiliyyətinə malikdir. Xüsusi institutlar, təşkilatlar, normalar, dəyərlər vasitəsilə sosial əlaqələrin möhkəmlənməsi, yeniləşməsi və zənginləşməsi onun fəaliyyətinin aparıcı istiqamətini təşkil edir.

2.5. Cəmiyyətin tipologiyası

Cəmiyyət öz konkret təzahürlərində son dərəcə rəngarəngdir. Müasir cəmiyyətləri müxtəlif parametrlərə görə (məsələn, siyasi quruluş, coğrafi vəziyyət, mədəniyyət, ünsiyyət

dili, sabitlik səviyyəsi, sosial inteqrasiya dərəcəsi, əhalinin təhsil səviyyəsi və s.) fərqləndirmək olar. Tipik cəmiyyətlərin universal təsnifatları onların başlıca parametrlərinin ayırd edilməsinə əsaslanır.

Cəmiyyətlərin tipologiyasında əsas istiqamətlərdən biri dövlət hakimiyyəti formalarının ön plana çəkilməsidir. Bu baxımdan totalitar (dövlət sosial həyatın əsas istiqamətlərini müəyyən edir), demokratik (əhali dövlət strukturlarına təsir göstərmək imkanına malikdir) və avtoritar (totalitarizm və demokratiya ünsürləri əlaqələndirilir) cəmiyyətləri ayırd edirlər.

Marksizm cəmiyyətləri istehsal münasibətlərinin tipinə görə fərqləndirir və ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm (və ya kommunizm) ictimai-iqtisadi formasiyalarını ayırd edir. Sonuncu xüsusi mülkiyyətçilik münasibətlərinin ləğvini, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətə hamının bərabər münasibətini nəzərdə tutur.

Müasir sosiologiyada ənənəvi, industrial, postindustrial cəmiyyətlər kimi fərqləndirmə daha davamlı tipologiya hesab oluna bilər.

Ənənəvi cəmiyyət (bunu sadə və aqrar cəmiyyət də adlandırırlar) aqrar uklada, az mütəhərrik strukturlara və ənənələrə əsaslanan sosiomədəni tənzimləmə üsuluna malikdir. Fərdlərin davranışına ciddi şəkildə nəzarət olunur. Ənənəvi davranış normaları, adətlər, sabit sosial təsisatlar (xüsusən ailə, icma) çox mühüm məna kəsb edir. İstənilən sosial dəyişikliklərdən, yeniliklərdən imtina olunur. Ənənəvi cəmiyyət üçün istehsalın aşağı inkişaf sürətləri xarakterik cəhətdir. Bu tip cəmiyyət üçün davamlı sosial həmrəylik çox əhəmiyyətli amildir. E.Dürkheyim vaxtilə Avstraliya aborijenləri cəmiyyətini öyrənərək bu qənaətə gəlmişdi ki, dini etiqadlar cəmiyyətin əxlaqi vəhdətini qoruyub saxlamaqda çox mühüm rol oynayır. Ova hazırlaşmaq, nikah mərasimləri və s. ilə bağlı bircə rituallar cəmiyyətin kollektiv ruhunun möhkəmlənməsinə kömək edir.

«Industrial cəmiyyət» termini hələ O.Kont tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdi. Belə cəmiyyətin əsasını istehsal, sənayenin inkişafı təşkil edir; bunlar əməyin elmi təşkilinə istinad edir. Sənaye istehsalı fəhlələrin iş yerlərində təmərküzləşməsinə nəzərdə tutur. Əmələ gələn işçi kütləsinin sahibkarlarla münaqişəsi yaranır. Zənginliyin artmasının əsas şərti mənfəət ardınca qaçma və rəqabət olur. Lakin artıq istehsalla bağlı olan böhranlar da çoxalır; nəticədə bolluq içərisində yoxsulluq güclənir. Industrial cəmiyyət sosial həyatın təşkilinin elə tipidir ki, burada fərdlərin azadlığı və maraqları onların bircə fəaliyyətini nizamlayan ümumi prinsiplərlə əlaqələndirilir. Belə cəmiyyət üçün çevik sosial strukturlar, sosial mobillik, inkişaf etmiş kommunikasiyalar sistemi xarakterik cəhətlərdir.

XX əsrin 60-cı illərində postindustrial (informasiya) cəmiyyət konsepsiyaları (D.Bell, A.Turen, Y.Habermas) meydana gəlir; bu, ən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında və mədəniyyətindəki kəskin dəyişikliklərlə şərtlənmişdi. Cəmiyyətdə bilik və informasiyanın, kompüter və avtomatik qurğuların aparıcı rolu etiraf olunur. Zəruri təhsil alan, ən yeni informasiya əldə etmək imkanı qazanan adamlar sosial ierarxiya pilləkanında irəliləmək üçün üstün şanslar əldə edirlər. İnsanın cəmiyyətdə əsas məqsədi yaradıcı əmək olur. Postindustrial cəmiyyətin neqativ tərəfi də var: dövlətin, hakim elitanın informasiyaya müyəssərlik, kütləvi informasiyanın və kommunikasiyanın elektron vasitələri sayəsində insanlar, bütövlükdə cəmiyyət üzərində sosial nəzarəti gücləndirməsi təhlükəsi qalır. Cəmiyyətin həyat dünyası effektivlik və instrumentalizm məntiqinə daha çox tabe olur. Mədəniyyətdə, o cümlədən ənənəvi dəyərlərdə inzibati nəzarətin təsiri altında pozulma meyilləri güclənir, çünki belə nəzarət sosial münasibətlərin, sosial davranışın standartlaşmasına, unifikasiyasına can atır. Cəmiyyət iqtisadi həyat və bürokratik təfəkkür məntiqinə daha çox tabe olur. İnsanlar sosial nailiyyətlərdən istifadə etsələr də, iqtisadiyyatın və dövlətin öz şəxsi həyatlarına müdaxiləsindən müdafiə olunmaq məcburiyyətində qalırlar. Deməli, müasir cəmiyyətin sosial sferası təhlükəsiz deyildir. Ona görə də modernizasiyaya qarşı müqavimət və mübarizə zəminində müəyyən sosial hərəkətlər (məsələn, vətəndaşlıq təşəbbüsləri, «yaşillər» hərəkəti, antinüvə hərəkəti və s.) meydana çıxır.

Göründüyü kimi, cəmiyyətin bir pillədən digərinə keçməsinin obyektiv göstəriciləri

kimi sənayenin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi ön plana çəkilir.

Bir çox tədqiqatçıların (məsələn, D.Bell, A.Kinq, C.Martin, A.Norman, C.Neysbit, İ.Məsud və başqaları) əsərlərində postindustrial cəmiyyətin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: əmtəələrin istehsalından xidmətlər iqtisadiyyatına keçilməsi; yüksək təhsilli peşəkar-texniki mütəxəssislərin rolunun artması; cəmiyyətdə kəşflərin və siyasi qərarların mənbəyi kimi nəzəri biliklərin öncül mövqeyi; texnika üzərində nəzarət və elmi-texniki yeniliklərin nəticələrini qiymətləndirmək imkanı; intellektual texnologiya yaradılması zəminində, habelə informasiya texnologiyası deyilən texnologiyadan istifadə etməklə qərarların qəbul olunması.

İnformasiya cəmiyyətinin təşəkkülü təsadüfi deyildir. Bu cəmiyyətdə sosial dinamikanın əsası ənənəvi maddi ehtiyatlar deyil, informasiya (intellektual) bilikləridir, elmi, təşkilati amillərdir, insanların intellektual qabiliyyətləri, təşəbbüsləri, yaradıcılıqlarıdır. Formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətinin tələbatları informasiya texnologiyalarının, necə deyərlər, həyat vəsiqəsi almasını zəruri etmişdir.

İndustrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçilməsi zamanı sosial həyatın bütün sahələrində informasiya ehtiyatlarının toplanması ilə onlardan istifadə olunması arasındakı məhdudiyətlər aradan qaldırılır; bu, sosial proseslərin dinamikasının artmasına, ictimai tərəqqinin sürətlənməsinə səbəb olur. Deməli, informasiya cəmiyyətində informasiya axınları və massivləri sosial inkişafı müəyyən edir, mövcud ehtiyatlar və amillərlə müqayisədə prioritet istiqamətlidir; burada əhalinin mütləq əksəriyyəti və ya hamısı informasiya fəaliyyəti ilə (əlbəttə, fərqli səviyyədə) məşğul olur.

Elmi ədəbiyyatda informasiya cəmiyyətinin gələcəkdə informasiya-ekoloji cəmiyyətə keçəcəyi fikri də öz əksini tapmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, informasiya cəmiyyəti ekoloji sağlamlaşma imkanlarını artırmalıdır. İnformasiya-ekoloji cəmiyyət ekoloji problemləri effektiv həll etməyi bacaran, ekotələbatların, ekodəyərlərin və imperativlərin tarazlığını təmin edən, yüksək ekoloji mədəniyyətə, əxlaqa, şüura əsaslanan cəmiyyətdir. Başqa sözlə, o, sossiumun yeni qlobal vəziyyətidir, noosferanın təşəkkülünün növbəti mərhələsidir.

Müasir sosiologiyada cəmiyyətin sistem-struktur və münaqişə konsepsiyaları geniş yayılmışdır. Onları yığcam şəkildə nəzərdən keçirək.

Sistem-struktur konsepsiyalar cəmiyyəti müəyyən birlik, bütövlük kimi nəzərdən keçirir. Cəmiyyətin dəyişilməsi konsensusun (cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı razılığın), müvazinətin pozulması ilə bağlıdır, onu bərpa etmək üçün cəmiyyətin sosial təşkilini dəyişdirmək zəruridir. A.Malinovskinin fikrincə, sosial sistem olan cəmiyyətin ünsürləri insanların əsas tələbatları ilə bağlıdır. İnsanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün birləşməyə məcburdur. Buna əlaqələndirmə, idarəetmə institutları kömək edir. Deməli, cəmiyyət bir sistem olmaq etibarilə insanın öz təbiəti ilə şərtlənmişdir. K.Erikson cəmiyyəti özü inkişaf edən sosial sistem kimi nəzərdən keçirirdi; onun hüdudları və birliyi sosial nəzarət metodları ilə təmin edilməlidir. O, cinayətkarlıq faktlarını araşdıraraq, bu qənaətə gəlirdi ki, həmin faktlar cəmiyyətin hüdudlarını dəyişdirmək cəhdləridir. Bu kənaraçıxmalar cəmiyyətin qalan üzvlərinə cəmiyyətin birliyini qoruyub saxlamaq üçün davranış normalarına əməl olunmasının zəruriliyini başa düşməkdə, yəni sosial konsensusun saxlanmasını dərk etməkdə kömək edir.

T.Parsons belə hesab edirdi ki, sosial sistem böyük insan fəaliyyəti sisteminin altsistemlərindən biridir. Öz növbəsində sosial sistemdə daha dörd altsistemi ayırd etmək olar: mədəniyyət sistemi; siyasi sistem; iqtisadi sistem; sosieta sistem. Üç əvvəlki sistemlər sonuncu sistemin fəaliyyət mühitini qərarlaşdırır. Cəmiyyətin özəyini strukturlaşdırılmış normativ nizam təşkil edir; bunun vasitəsilə əhalinin kollektiv həyatı təşkil olunur. Nizam dəyərləri, normaları və qaydaları ehtiva edir. Məhz nizam sayəsində fərdlərin cəmiyyətə mənsubiyyət meyarı, məlum ərazidə onların davranışı üzərində nəzarət ölçüsü müəyyənləşir, kollektiv vahid bütövlük kimi fəaliyyət göstərə bilir. Eyni zamanda məlum normativ nizam sosieta birlik üzvlərinin statuslarının, hüquq və vəzifələrinin toplusu kimi səciyyələnilir; onlar vahid mədəni oriyentasiya zəminində müxtəlif fərdlər və qruplar üçün fərqlidir.

Sosial səviyyədə cəmiyyət davamlı, qarşılıqlı surətdə əlaqəli, inteqral bütövlük olub, mədəni və sosial-struktur differensiasiyaya malikdir. Cəmiyyətdə qeyri-adekvat sosiallaşmaya malik adamlar (deviantlar adlandırılan şəxslər) mövcuddur; onlar cəmiyyətin dəyər və normalarını yetərincə mənimsəməmişlər. Deviasiya müvazinətdən kənara çıxmadır, ona görə də sosial nəzarətin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsi zəruridir.

Mədəni sistem cəmiyyətdə normativ nizamın legitimləşdirilməsi (qanuniləşdirilməsi) funksiyasını yerinə yetirir: sosial icazələr və qadağalar üçün əsaslar formalaşır.

Orqanizmlər və fiziki əhatə cəmiyyətin mühiti kimi çıxış edir; onlar sosial sistemin mövcudluğu üçün zəruri şərtləri təmin edir. Bütün fiziki kompleksin özəyi iqtisadi sistemdir. İqtisadiyyat təkcə texniki-texnoloji prosedurların sosial cəhətdən nizamlanması üçün yox, həm də onların sosial sistemə qoşulması üçün, onlar üzərində fərdlərin, qrupların mənafeləri naminə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın başlıca funksiyası cəmiyyətdə mövcud olan rəngarəng təbəlatların ödənilməsi üçün ehtiyatların səfərbər edilməsidir. Cəmiyyətlə onu əhatə edən mühitin tarazlı qarşılıqlı təsiri onun sabit fəaliyyətinin, birliyinin, bütövlüyünün mühüm şərtidir. T.Parsonsun fikrincə, istənilən sosial sistem, ən əvvəl cəmiyyət kifayət səviyyədə daxili nizamlılığa malik olmalıdır.

Adətən cəmiyyətin dörd böyük sferasını ayırd edirlər: iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi. Bu sferalar və onların ayrı-ayrı elementləri bir-birinə fasiləsiz surətdə qarşılıqlı təsir göstərir, dəyişilir, yeniləşir. Bu sferalardan hər hansı birinin mütləqləşdirilməsi və ya onun əhəmiyyətinə laqeydlik göstərilməsi bütün cəmiyyətin taleyində fəlakətli iz buraxa bilər.

Sosial münaqişələr nəzəriyyəsinin tərəfdarları cəmiyyətdə mübarizəyə, daxili qarşıdurmaya, böhranlara xüsusi diqqət yetirirlər. Bu halda onların mülahizələrinin çıxış məqamı kimi qeyd olunur ki, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların mənafeələrində uyğunsuzluq, ziddiyyət, əkslik mövcuddur; həmin qruplar öz tələbatlarını ödəmək, öz maraqlarını reallaşdırmaq üçün səy göstərdiklərindən onların bir-biri ilə toqquşması, mübarizə aparması labüd olur. Sosial münaqişələr cəmiyyətin simasını, onun əsas sosial təsisatlarını və ya ünsürlərini dəyişdirir. Cəmiyyətin dəyişilməsi mexanizmini fəaliyyətə gətirən başlıca amil sosial mənafe olur; o, sosial sistemin qarşılıqlı təsirinin, fəaliyyətinin bazası kimi çıxış edir.

Münaqişələrin sosioloji nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaqda məşhur olan Amerika sosioloqu L.Kozer funksional təhlili təkmilləşdirməyə səy göstərərək, sübut edirdi ki, münaqişə cəmiyyətin daxili həyatının məhsuludur. Mövcud sosial sistemin sabitliyi probleminin həlli sosial toqquşmaları, münaqişələri, mənafeələrin mübarizəsini nəinki rədd etmir, əksinə, tamamilə etiraf edir; bu, sosial münasibətlərin ayrılmaz atributlarındanıdır. İstənilən sosial sistem fərdlər və sosial qruplar arasında hakimiyyətin, sərvətin, status mövqələrinin müəyyən bölgüsünü nəzərdə tutur. Heç zaman ayrıca şəxsin və ya qrupun mövcud bölgü sistemi nəticəsində faktiki nail olduğu ilə arzusunda olduğu, daha ədalətli hesab etdiyi pay arasında tam uyğunluq olmur; onların öz xüsusi paylarını artırmaq cəhdləri münaqişəni şərtləndirir.

Münaqişələr cəmiyyətdə bir sıra pozitiv funksiyalar da yerinə yetirirlər. Belə ki, onlar qarşılıqlı etimadsızlığın, düşmənçiliyin araşdırılmasına, gərginliyin zəiflədilməsinə səbəb olur ki, bu da gələcəkdə tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin yeniləşməsinə imkan verir. Bundan əlavə, münaqişələr ümumi mənafeələrin təzahürü zəminində daxili düşmənlərə qarşı mübarizədə insanları birləşdirərək, cəmiyyətdə inteqrasiyaedici rol yerinə yetirirlər. Münaqişələr müəyyən çağırışlara cavab olaraq, həqiqi mübarizənin mənbəyi kimi sosial dəyişikliklərin stimullaşdırılması və sürətləndirilməsi funksiyasını da həyata keçirirlər.

Məşhur alman sosioloqu R.Darendorf sosial münaqişənin mahiyyətini hakimiyyətlə ona müqavimət göstərilməsi arasındakı antaqonizmdə görürdü. Çünki hakimiyyət həmişə hakimiyyətsizliyi, deməli, hakimiyyətə müqavimət göstərilməsini nəzərdə tutur. Hakimiyyətə müqavimətin dinamikası tarixin hərəkətverici qüvvəsidir, cəmiyyətdəki dəyişikliklərin sürət və istiqamətlərini müəyyən edir. Sivilizasiyalı, yüksək dərəcədə mobil cəmiyyətdə «sosial sarsıntıları qabaqlamaq» vasitəsi kimi münaqişələrin nizamlanması praktikasını mövcuddur. Cəmiyyətin münaqişə modeli «ən ümumi bərabərlik, sosial nizam, sabitlik» mode-

lindən daha üstündür.

Amerika sosioloqu F.Perkin müasir cəmiyyətdə münaqişəni zülm olunanlarla imtiyazlıların qarşdurması kimi nəzərdən keçirir. Lakin onların mübarizəsi sosial ziddiyətləri həll edən və ya yumşaldan incə mexanizmlər (məsələn, sosial mobillik, zülm olunanların tələbatlarının aşağı səviyyəsi, dinin təsiri və s.) sayəsində üsyanlara gətirib çıxarmır. Bölgü sisteminin daha çox bazar vasitəsilə formalaşması hökmran elitanın zəruri saydığı istiqamətdə cəmiyyətə təsir göstərməsinin gizli mexanizmlərini qavramaqda müəyyən çətinliklər yaradır. Beləliklə, sosial münaqişə konsepsiyası cəmiyyətdə mübarizəni, düşmənçiliyi, zorakılığı onun real surətdə fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi, bir mexanizmi kimi nəzərdən keçirir.

Göründüyü kimi, konsensus konsepsiyası sosial sistemin sabit, davamlı fəaliyyətinə, münaqişə konsepsiyası isə onun dəyişilməsinə daha çox diqqət yetirir.

Yoxlama sualları

1. Cəmiyyət haqqında hansı sosioloji nəzəriyyələri tanıyırsınız?
2. Cəmiyyətin tipologiyası və təkamülü haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. K.Marksın və D.Bellin cəmiyyətin tipologiyası haqqındakı konsepsiyalarını müqayisəli təhlil edin.
4. İndustrial cəmiyyət anlayışını açıqlayın. Cavabınızı əsaslandırın.
5. Postindustrial cəmiyyət nə vaxt yaranmışdır? Onun xarakterik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
6. Münaqişənin qrupa təsiri necədir? O, qrupdaxili həmrəyliyi gücləndirir, yoxsa zəiflədir?
7. Cəmiyyətin başlıca əlamətləri hansılardır?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Həsənov R. Siyasi sosiologiya. B., 2010.
3. Ümumi sosiologiya. (Tərcüməçi, prof. İ. Rüstəmov), B., 2014.
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Алиева Я.Н., Алиева С.Н., Социальные конфликты: Учеб. пособие. Б., 2015
6. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017
7. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 3. ŞƏXSİYYƏT SOSIAL SİSTEMDİR

3.1.Şəxsiyyət anlayışı

İnsan sadəcə olaraq sosial sistemin ünsürü deyildir; o həm də mürəkkəb struktura malik olan sistemdir. Ona görə də şəxsiyyət problemi onu bir tam, bir sistem kimi açıqlamağa imkan verən, müxtəlif elm sahələrində çalışan mütəxəssislərin söylərini fəal şəkildə birləşdirməyi zərurətə çevirən geniş kontekstdə öyrənilməlidir. Bu bir həqiqətdir ki, müxtəlif bilik sahələrinin hər biri həmin problemə öz predmetinə uyğun surətdə müraciət edir. Şəxsiyyətə bir sosial sistem kimi yanaşan sosiologiya başlıca diqqəti onun təşəkkülü və inkişafının sosial qanunauyğunluqları, həmin qanunauyğunluqların təzahür xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirir. Şəxsiyyət probleminin sosiologiyadakı əhəmiyyətini bundan görmək olar ki, bütöv bir sahə - şəxsiyyətin sosiologiyası təşəkkül tapmışdır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, vaxtilə şəxsiyyətin sosiologiyasının mövcudluğu bir çoxları tərəfindən ancaq Qərbin təsiri kimi qiymətləndirilirdi.

Şəxsiyyət anlayışının özünü dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Elmi ədəbiyyatda bu barədə çox müxtəlif mülahizələr söylənilsə də, onları əsasən iki qrupda birləşdirmək olar.

Birincisi, şəxsiyyət normativ kateqoriya kimi izah edilir, yəni onun mahiyyəti insanın şüuruna və fəaliyyətinə aid olan müsbət keyfiyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu halda bəziləri yaş etibarilə yetkinliyi və psixi cəhətdən normal olmağı, bəziləri yüksək mənəviyyəti, şüurluluğu, məsuliyyəti, bəziləri fikirlərin müstəqilliyini, baxışların müəyyənliyini, hisslərin orijinallığını, iradə qüvvəsini, daxili intizamı və s. şəxsiyyət olmaq üçün vacib normalar hesab edirlər. Məsələyə bu cür yanaşılması elmi cəhətdən doğru deyildir. Çünki insanların bir qismini şəxsiyyət kimi, digər qismini isə qeyri-şəxsiyyət kimi səciyyələndirmək şəxsiyyət anlayışının tarixən yaranması faktına uyğun gəlmir, ümumiyyətlə, şəxsiyyət probleminin həm nəzəri, həm də praktik səpkidə öyrənilməsi işinə lüzumsuz çətinliklər əlavə edir. Bu cür yanaşma əslində normativ əlamətlər əsasında insan və şəxsiyyət anlayışlarını nisbətən kəskin hədlərlə bir-birindən ayırır. Burada xatırlatmaq yerinə düşər ki, hüquq nəzəriyyəsi və praktikası insanların şəxsiyyət və qeyri-şəxsiyyət kimi ayrılmasını məqbul saymır.

İkincisi, şəxsiyyət öz tipik və fərdi cəhətlərinin vəhdətində konkret insan kimi izah edilir. Bu nöqtəyi-nəzər şəxsiyyət anlayışını daha dəqiq əks etdirir.

Şəxsiyyət anlayışını fərd və fərdiyyət anlayışları ilə müqayisə etdikdə onun mahiyyətini daha aydın təsvir etmək olar.

«Fərd» anlayışı bəşər nəslinin hər hansı ayrıca nümayəndəsini ifadə etmək üçün işlədilir. Məlum olduğu kimi, sosial fəlsəfədə bu anlayış müəyyən sosial bütövün yeganə nümayəndəsini ifadə edir. Həmin anlayışın köməyi ilə hər bir ayrıca adamın şəxsiyyət kimi formalaşdığı sosial şəraitdən mahiyyətə asılılığı nəzərə çarpdırılır. İnsan sosial münasibətlərin məhsulu kimi mövcud olur və fəaliyyət göstərir. Cəmiyyət sadəcə olaraq fərdi əhatə edən «mühit» deyildir, həm də onun «daxilində» yaşayan fenomendir. Təsadüfi deyildir ki, insanın fərdi davranışında bu fenomenin müxtəlif amilləri (məsələn, mədəniyyətin səviyyəsi, həyat fəaliyyətinin formaları, üsulları və s.) dərin iz buraxır. Ona görə də insan məlum cəmiyyətin yaratdığı şəraiti, imkanları nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Lakin bu o demək deyildir ki, fərdi mövcudluq şəraiti insanın sonrakı davranışını irəlicədən birdəfəlik və həmişəlik müəyyən edir. İnsan davranışının öz sosial-qrup vəziyyətinə müncər edilə bilməməsi, bu davranışın mövcud ilkin amillərə münasibətdə nisbi müstəqil olması, şəxsin öz fərdi siması üçün məsuliyyət daşması, cəmiyyətin nəzərində müəyyən dəyər, məna kəsb etməsi – bütün bunlar fərd anlayışının deyil, şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarının köməyi ilə qeydə alınır. İnsanlar özlərində sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlər işləyib hazırlamışlar ki, bunları da ifadə etmək üçün şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarından istifadə edilir. Bu iki anlayış məna etibarilə bir-birinə çox yaxındır və qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Görünür məhz buna görə də həmin anlayışları çox zaman bir-birini əvəz edə bilən eynimənalı anlayışlar kimi işlədirlər. Lakin şəxsiyyət və fərdiyyət anlayışlarında müəyyən məna çalarını fərqləndirmək

mümkündür. İnsan şəxsiyyətdir, çünki onun öz sosial siması vardır; insan həm də fərdiyyətdir, çünki onun xüsusi, spesifik, təkrarolunmaz xassələri mövcuddur.

Fərdiyyət nəinki müxtəlif qabiliyyətlərin təzahürüdür, həm də onların müəyyən bütövlüyüdür. Bu halda adətən qabiliyyətlərdən biri digərləri ilə müqayisədə üstün mövqə tutur, onların əlaqələndirilməsinin orijinal üsulunu müəyyən edir. Lakin fərdiyyət anlayışı bütün insan fəallığını tam həcmdə əhatə edə bilmir. Fərdiyyətin yetkinləşməsi, dolğunlaşması, ahəngdarlaşması xeyli dərəcədə şəxsiyyət strukturundan asılıdır. Fərdiyyət anlayışı insan fəaliyyətinə özünəməxsusluq və təkrarolunmazlıq, çoxcəhətlilik və ahəngdarlıq, təbii-lik və sərbəstlik ölçüsü ilə yanaşdığı halda, şəxsiyyət anlayışı bu fəaliyyətdə şüurlu–iradi başlanğıcı nəzərə çarpdırır. Şəxsiyyət anlayışı ancaq ictimai münasibətlər sistemində, fərdin öz sosial rolunu necə başa düşməsi, ona necə münasibət bəsləməsi və onu yerinə yetirməsi nəzərə alınmaqla düzgün mənalandırılıla bilər. Bu baxımdan fəaliyyət, şüur və şəxsiyyət problemlərini qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirən L.N.Leontyevə haqq qazandırmaq olar: «Şəxsiyyət olaraq doğulurlar, şəxsiyyət olaraq təşəkkül tapırlar».

3.2. Şəxsiyyətin sosiallaşması və onun mərhələləri

Şəxsiyyətin sosiallaşması barədə söylənilən mülahizələrdə az–çox fərqli məqamlara rast gəlsək də, əslində mahiyyətli fərqlər nəzərə çarpmır.

Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin mədəniyyət ünsürlərini, sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin ünsürlərin, norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqatçıların xeyli hissəsi uşaq yaşlarında sosiallaşmaya daha çox diqqət yetirir. Bu halda diqqət ən əvvəl ailəyə yönəlir, çünki ailə insanın həyatında ilk sosiallaşdırıcı özəkdir. Bundan başqa, ailə emosional əlaqələrin çox böyük intensivliyi ilə xarakterizə olunur. İlk sosiallaşma fərdin həyatında həlledici məqam olub, onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafını bir çox cəhətdən müəyyən edir.

Bir sıra müəlliflər belə hesab edirlər ki, sosiallaşma uşaqlıqla başa çatmır, əməli sürətdə bütün həyat ərzində davam edir. Başqa sözlə, fərd müxtəlif sosial rolların yerinə yetirilməsi zərurəti ilə qarşılaşır. Bundan əlavə, sürətli sosial və texniki-texnoloji dəyişikliklər şəraitində müəyyən yaş yetkinliyi olan adamlar da əvvəllər qəbul edilmiş davranış nümunələrini yeni bacarıq və vərdislərlə əvəz etmək məcburiyyətində qalırlar.

Fərd cəmiyyətə, sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın ünsürünə necə qoşulur – sosiallaşma prosesində bunlar çox mühüm cəhətlərdir. Sosial qrupun, təsisatın, təşkilatın şəxsiyyətə təsir göstərmək qabiliyyəti, habelə şəxsiyyətin başqa adamların təsirinə məruz qalma qabiliyyəti məhz bu cəhətlərdən asılıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, insan həm öz xüsusi vəziyyətinin, həm də bütövlükdə ictimai həyatın yeniləşməsinə spesifik təsir göstərir. Onun fəaliyyəti üzvi surətdə müxtəlif sosial sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərinə qoşulur. Deməli, şəxsiyyət qarşılıqlı sosial təsirin, fəaliyyətin həm obyekt, həm də subyektidir. Cəmiyyətdə sosial sistemlə şəxsiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən təsir mexanizmlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu, həm sosial sistemlərin fərdin sosial keyfiyyətlərinə olan təsiri, həm də əksinə olan təsirdir. Birinci halda fərdin sosiallaşması mexanizmindən, ikinci halda isə sosial sistemin dəyişilməsi mexanizmindən söhbət gedir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki mərhələni ayırd etmək olar: **1) sosial adaptasiya; 2) interiorizasiya.**

Sosial adaptasiya fərdin sosial–iqtisadi şəraitə, rol funksiyalarına, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində təşəkkül tapan sosial normalara, sosial qruplara və sosial təşkilatlara, sosial təsisatlara uyğunlaşması kimi izah edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, üzvi təbiətdə müxtəlif adaptasiyalar geniş yayılmışdır. Mövcudluq uğrunda mübarizənin və təbii seçmənin nəticəsi kimi adaptasiyanın rəşional şərhə Darvinin təkamül təlimində öz əksini tapmışdır. Kibernetikanın meydana gəlməsi

adaptasiya anlayışında spesifik çalarlar formalaşdırmışdır. Sosial sistemlərə adaptasiya probleminin tədqiqi müxtəlif bilik sahələrini təmsil edən mütəxəssislərin əlbir səylərinə möhtacdır. İnsana, cəmiyyətə münasibətdə adaptasiya başlıca olaraq, ətraf mühitə uyğunlaşmaqla bağlı olan reaksiya xarakterli davranışı əks etdirir.

İnteriorizasiya sosial normaların və sərvətlərin insanın daxili aləminə qoşulması prosesidir. Xarici mühitin sosial normalarının, sərvətlərinin və digər komponentlərinin daxili «Mən»ə keçməsinin xarakteri hər bir konkret şəxsiyyətin strukturu ilə şərtlənmişdir. Bu struktur isə bütün əvvəlki təcrübə sayəsində formalaşır. Şəxsiyyət sosial mühitdə, necə deyirlər, əriyib yoxa çıxmır, həmin mühitlə az – çox müstəqil vahid kimi müəyyən münasibətdə olur.

3.3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət mexanizmləri

Şəxsiyyətin sosial fəaliyyətinin, sosial davranışının şərtlənməsində obyektiv həyat şəraiti həlledici məna kəsb edir. Bu şərait müəyyən tələbatlar və mənafeələr doğurur. Mənafeələr öz növbəsində insanlarda fəaliyyətə bu və ya digər motivləri formalaşdırır. Bu halda obyektiv şərtlənmə subyektiv şərtlənməyə keçir. Belə keçid üç qrup mexanizmləri birləşdirən fəaliyyətin nəticəsidir: **a)** insanın sosial fəaliyyətinin motivləşdirilməsi, yəni tələbatların mənafeələr kimi dərk olunması; **b)** şəxsiyyətin mənafeələrinin fəaliyyət məqsədinə çevrilməsi; **c)** insanın fərdi davranışı və münasibətləri.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək olar ki, subyektiv şərtlənmədən obyektiv şərtlənməyə də keçid baş verir. Belə keçid iki qrupda birləşdirilə bilən mexanizmlər sayəsində mümkündür: **a)** fərdi davranışdan və fərdi münasibətlərdən şəxsiyyətlər qrupunun sosial davranışına və sosial münasibətlərinə keçilməsi; **b)** sosial qanunauyğunluqların sosial münasibətlərdə təzahürü. Bu münasibətlər, təbiidir ki, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində formalaşır.

Tələbatlar insanın xarici aləmdən obyektiv asılılığını ifadə edir. Buna görə də insanın bütün praktik fəaliyyəti tələbatların ödənilməsi forması kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tələbatların ödənilməsinin real imkanlarını dərk etmək mühüm sosial məna kəsb edir.

Tələbatların müxtəlif növlərinin (məsələn, təbii və sosial tələbatlar; fərdin ailəyə, sosial birliklərə, istehsal və qeyri–istehsal fəaliyyəti sferalarına, bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə qoşulması ilə bağlı tələbatlar və s.) yığıcam təhlili göstərir ki, insan tələbatlarının ali səviyyəsini sərvətlərin mənimsənilməsi təşkil edir.

Şəxsiyyətin mənafeyi bu və ya digər tələbatı ödəmək imkanından asılı olaraq, onun fəaliyyət istiqaməti kimi başa düşülə bilər. Sosial qanunların insanların fəaliyyətində təzahürü mənafeələrlə vasitələnir, məhz onlarla özünə yol açır.

Sosiologiyada mənafeələrin dörd tipini ayırd edirlər:

1. Mənafe–münasibət (müəyyən obyektə marağın şifahi şəkildə bəyan edilməsi);

2. Mənafe–fəaliyyət (müəyyən fəaliyyət növündə iştirak etməklə mənafeyin praktik təzahürü);

3. Mənafe–ustanovka (uzunmüddətli qarşılıqlı fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır, müxtəlif vəziyyətlərdə öz istiqamətini saxlayır);

4. Mənafe–yönüm (müxtəlif mənafeələr arasında birinin başlıca mənafe kimi ayırd edilməsi).

Bu bir həqiqətdir ki, sosial vəziyyət dəyişir, yeniləşir. Yeniləşən vəziyyətdə insan öz mənafeələrini, maraqlarını dəyişdirə bilmirsə, onda adaptasiya mexanizmləri fəaliyyətə başlayır, yəni insanı öz davranışını dəyişdirməyə məcbur edir.

Tələbatların, sərvət yönümlərinin və mənafeələrin qarşılıqlı təsiri sosial fəaliyyətin motivləşdirilməsi mexanizmi kimi başa düşülə bilər. Fəaliyyətin motivləri fəaliyyətə konkret daxili sövqedicilərdir, insanların şüurunda obyektiv tələbatların və mənafeələrin əks olunmasıdır.

Sosial davranışda fəaliyyətin zahiri təzahürü kimi insanın konkret mövqeyi, onun ustanovkası üzə çıxır. Konkret vəziyyətdə şəxsiyyətin, yaxud sosial qrupun müəyyən fəaliyyətə sosial cəhətdən şərtlənmiş meyilliliyini ustanovka adlandırmaq olar. Elmi ədəbiyyatda şəxsiyyə-

tin ustanovkalarının müxtəlif səviyyələrindən bəhs edirlər. Dörd səviyyəni səciyyələndirmək məqsəduyğundur:

Birinci səviyyə – elementar qeydəalma ustanovkaları. Bunlar fəaliyyətə hazırlığı ifadə edir.

İkinci səviyyə–sosial obyektlərin və vəziyyətlərin qiymətləndirilməsi zəminində meydana gələn sosial ustanovkalar. Bunları çox vaxt «vəziyyət ustanovkaları» adlandırırlar.

Üçüncü səviyyə – sosial fəaliyyət sferalarında şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi istiqamətini müəyyən edən ustanovkalar. Bunları adətən «sərvət yönümləri ustanovkaları» adlandırırlar.

Dördüncü səviyyə – həyat fəaliyyətinin məqsədləri və onların reallaşdırılması üçün müəyyən vasitələrdən istifadə olunması baxımından şəxsiyyətin fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edən ustanovkalar. Bunları çox vaxt «mənafe ustanovkaları» adlandırırlar.

Ustanovkaların qeyd edilən dörd səviyyəsinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin sosial davranışının dörd səviyyəsindən bəhs etmək olar:

Birinci səviyyə subyektin aktual predmet vəziyyətinə, xarici mühitin təsirlərinə reaksiyasından ibarətdir (davranış aktları).

İkinci səviyyə adi fəaliyyəti, adi hərəkətləri əhatə edir. Bu hərəkətlər adətən nəticənin necə əldə olunacağı barəsindəki təsəvvürə tabe edilir.

Üçüncü səviyyə həyat fəaliyyətinin bu və ya digər sferasında insanların hərəkətlərinin, fəaliyyətlərinin məqsədyönlü ardıcılığını ifadə edir.

Dördüncü səviyyə həyat əhəmiyyətli məqsədlərin reallaşdırılması prosesidir.

Fəaliyyət öz mahiyyətinə görə insandan onun inkişafının bütövlüyünü, tamlığını tələb edir. Bütövlük şəxsiyyətin rəngarəng qabiliyyətlərinin vəhdətini, fəaliyyət prosesində zehni və fiziki qüvvələrinin üzvi əlaqəsini əks etdirir. Şəxsiyyətin sosial fəallığı nə qədər yüksəkdirsə, onun «insan-təbiət», «insan–sosial mühit» və «insan-insan» münasibətləri sistemləri ilə qarşılıqlı təsiri nə qədər səmərəli, nə qədər məhsuldardırsa, bütövlük də bir o qədər davamlıdır.

3.4. Şəxsiyyətin deviant davranışı

Deviant (kənara çıxan) davranış spesifik sosial hadisədir. Belə davranış «məlum cəmiyyətdə rəsmən qərarlaşmış və ya faktik surətdə təşəkkül tapmış normalara (standartlara, şablonlara) uyğun gəlməyən insan fəaliyyəti formalarında ifadə olunur».¹

Qeyd etdiyimiz sosial hadisənin daşıyıcıları müəyyən şəxslərdir, bəzi qruplardır; onlar şüurlu və ya kortəbii surətdə cəmiyyətdə mövcud olan tələblərlə və davranış normaları ilə konfliktə girirlər.

İnsanların şüurunda və davranışında deviasiya (kənara çıxma) adətən tədricən yetişir. Bu baxımdan sosiologiyada «ilkin deviasiya» anlayışının işlədilməsi diqqəti cəlb edir. Həmin anlayışın mənasını belə izah etmək olar: ilk vaxtlar müəyyən kənara çıxma hallarına ətrafdakılar, necə deyərlər, barmaqarası yanaşırlar, hər hansı qaydanı pozan şəxs isə özünü bu cür qiymətləndirmir. Belə kənara çıxma halları isə əhəmiyyətsiz qüsurlar və ya qeyri-əxlaqi hərəkətlərə lap yaxın olsalar da, müəyyən zaman ərzində nəzərə çarpmaya bilərlər. Məsələn, təsadüfi adamlarla spirtli içkilərin içilməsi – ictimai əxlaqın pozulmasına gətirib çıxaran bu hadisə müəyyən müddətdə diqqətdən kənarda qala bilər.

Kənara çıxan davranışın ikinci səviyyəsi də vardır; bu, ikinci deviasiya adlanır. Bu halda ətraf sosial qrup və ya rəsmi təşkilatlar tərəfindən həmin davranışın daşıyıcısı açıq şəkildə əxlaq və ya hüquq normalarının pozucusu kimi etiraf olunur. Başqa sözlə, həmin davranışa müəyyən reaksiya özünü göstərir.

Kənara çıxan davranışı təhlil edərkən deviasiyanın fərdi və ya kollektiv formalarını fərqləndirmək vacibdir. Fərdi forma dedikdə, əxlaq və hüquq tələblərinin ayrıca şəxs tərəfindən pozulması başa düşülür. Kollektiv formada isə kənara çıxan davranış müəyyən sosial qrupun

¹ Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс, 1991, №4, с. 74.

(məsələn, cinayətkar dəstənin) fəaliyyətinin ifadəsidir. Həmin qrup özünün qaydalar sistemini, «mədəniyyətini» yaradır və açıq şəkildə qəbul olunmuş normalara qarşı durur.¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür kənara çıxma halını deviant davranış hesab etmək doğru deyildir. Hərçənd bəzi tədqiqatlarda kənara çıxan davranış və deviant davranış eyniləşdirilir. Onlar eyniləşdirildikdə bütün sosial qruplar və bütün adamlar həmin tərifle ehtiva olunurlar. Halbuki cəmiyyətdə elə bir adam və sosial qrup yoxdur ki, onlar həyatın bütün hallarında mütləq surətdə norma və qaydalara müvafiq hərəkət etmiş olsunlar.² Deməli, kənara çıxan davranış anlayışı daha geniş məzmunu malikdir.

Kənara çıxan davranış müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Əvvəla, yeni sosial sistem boş yerdə yaranmır, əvvəlki sistemin, dağıdılmış sistemin bir sıra elementlərindən törəyir. Söhbət insanlardan və ya məhsuldar qüvvələrin ünsürlərindən gedir. İkincisi, yeni sosial sistemin inkişafı, adətən qeyri-bərabər olur. Bu, həmin sistemin ünsürlərinin qarşılıqlı nisbətində müəyyən disproporsiyalar doğurur və onlardan bəzilərinə müəyyən defektlərin qalmasına gətirib çıxarır. Üçüncüsü, inkişaf edən sistemin öz mövcudluğu şəraitinə (istər daxili, istərsə də xarici şəraitinə) natamam adaptasiyası özünü göstərə bilər. Başqa sözlə, sosial, mədəni və texniki inkişaf yeni meydana gələn ictimai-iqtisadi və mədəni tələbatların ödənilməsinə adekvat cavab verməyə bilər. Dördüncüsü, təsadüfi hadisələr də deviant davranışı qidalandıra bilər. Bütün bunlar məcmu halında müxtəlif neqativ hadisələrin konkret mənbəyi olur.³

Kənara çıxan davranış başlıca olaraq iqtisadi münasibətlərlə vasitələnir. Aydın məsələdir ki, belə davranış həmin münasibətlərin vəziyyətindən birbaşa asılı olmur. Qarşılıqlı əlaqə daha mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Lakin cəmiyyət inkişafının bütün tarixi göstərir ki, sıx qarşılıqlı əlaqə həqiqətən mövcuddur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, əsas məsələ müxtəlif sosial bərabərsizlik formalarının mövcudluğudur. Həyatı faktlar sübut edir ki, qeyri-bərabərliyin bu və ya digər formaları qalmaqda davam edir. Həm də onları obyektiv surətdə şərtlənmiş fərqlər yox, deformasiyaya uğramış ictimai münasibətlər doğurur: məsələn, hakimiyyətə mənsubluq, xəlvəti iqtisadiyyatla bağlılıq və s. Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, mütəxəssislər xəlvəti iqtisadiyyatın nəhəng maliyyə kapitalına malik olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında təxminən 150-200 milyard dollar vəsaitin adı çəkilir.⁴

Keçmiş SSRİ məkanında belə kənara çıxma hallarının mühüm mənbəyi iqtisadiyyatın defisitliyi idi. Bu, insanları alçaldırdı, böyük itkilərə səbəb olurdu. Çünki insanları ədalətin pozulması qədər heç şey narahat etmir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Sovet dövründə kənara çıxan davranışın bir mənbəyi də ixtisaslı və ixtisasız əmək, nüfuzlu və nüfuzlu olmayan əmək arasındakı ziddiyyətlər olmuşdur. Həmin ziddiyyətlər insanların ziddiyyətli fəaliyyəti üçün ilkin şərt ola bilmişdir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, ixtisasız, nüfuzlu olmayan əmək bilavasitə kənara çıxmaya səbəb olur. Aşağı ixtisaslı adamlar içərisində də işçilərin mütləq əksəriyyəti ictimai borc hissini, öz məsuliyyətini yaxşı dərk edir. Bununla belə, aparılmış kriminoloji tədqiqatlar əməyin məzmununu ilə cinayətkar davranış arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni qeydə almışdır. Belə ki, cinayətkarlar arasında yüksək istehsal kvalifikasiyasına malik olan şəxslər əhalinin ümumi strukturunda həmin kvalifikasiyadan olan işçilərə nisbətən təxminən 6 dəfə az olmuşdur.

90-cı illərdə qeyd etdiyimiz ziddiyyətlər başqa səbəblərlə – kütləvi işsizliyin doğurduğu səbəblərlə bir növ arxa plana sıxışdırılır. Məhz işsizlik kənara çıxan davranışlı qrupların (daimi yaşayış yeri olmayanlar, avaralar, narkomanlar, cinayətkarlar) formalaşması üçün əlverişli, münbit zəmin olur. Əvvəllər də mövcud olan bu «yaralar» başqa səbəblərlə şərtlənsə də, xeyli geniş miqyasları əhatə etmişdilər.

Kənara çıxmaların meydana gəlməsinin bir mənbəyi də cəmiyyətin real inkişaf prosesi ilə insanların axtarış və risk hüququnun həyata keçirilməsinin bir-birinə uyğun gəlməməsidir.

¹ Вах: Тощенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.

² Вах: Тощенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.

³ Кудрявцев В.Н. Исследовательская проблема – социальные отклонения // Социс, 1983, № 2.

⁴ Тощенко Ж.Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 248.

Keçmiş SSRİ-nin dağıldığı və müstəqil dövlətlərin meydana gəldiyi məqamda təsərrüfat cinayətləri üstündə mühakimə olunmuşların sayı 130 min nəfəri ötüb keçirdi. Onların sövqedici motivləri kifayət qədər müxtəlif idi: iqtisadi problemlərin həllinə könüllü kömək etmək arzusunda tutmuş təmənnalı yardıma, var-dövlət toplamaq hərisliyindək.

Kənara çıxmaların şərait və səbəblərini araşdırarkən bir məqama da diqqət yetirilməlidir: bu, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələrinin mənafelərindəki ziddiyyətlərdir. Müasir cəmiyyət müxtəlif mənafelərin kəskinləşməsindən, toqquşmasından azad deyildir. Mənafe toqquşmaları ayrı-ayrı sosial təsisatların, sosial qrupların, cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində meydana gələ bilər.

Meydana çıxan ziddiyyətlərin vaxtında və adekvat həll olunmaması da insanların şüurunda və davranışında müəyyən iz buraxır. İctimai mənafelərə laqeydlik zəminində sözlə iş arasında ayrılıq dərinləşir, sosial apatiya güclənir. Təsərrüfatsızlıq, maxinasiya təzahürlərini, rəhbərliyin maddi sərvətlərə laqeydliyini və s. görənlər rəsmi çağırışlara passiv münasibət bəsləyir, cəmiyyət hesabına öz əməyini yüngülləşdirmək yolları, imkanları axtarırlar.

İdarəetmə işində yol verilən nöqsanlar, qüsurlar da mənfi hadisələrin mənbəyi ola bilər. Bunlar qanunçuluğun, demokratiya və ədalət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Kənara çıxan davranış nəzərdən keçirərkən sosial varislik məsələsindən yan keçmək olmaz. İnsanların həyat tərzinin pozitiv tərəfləri ilə yanaşı neqativ tərəfləri də təkrar istehsal oluna bilər. Bu, sosial varisliklə bağlı məsələdir. Sosial varislik mexanizmi ziddiyyətlidir. Həmin ziddiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, varisliyin predmeti normal həyat təcrübəsi yox, həm də qüsurlu həyat təcrübəsi olur. Bu təcrübə isə sosial informasiya vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülür.

Kənara çıxan davranış ictimai münasibətlərin fəaliyyəti və inkişafı prosesinin insanların müəyyən hissəsinin şüurunda qeyri-adekvat inikası ilə də əlaqədardır. Ədəbiyyatda belə uyğunsuzluğun iki növünü ayırd edirlər. Birincisi, ictimai inkişafın əvvəlki mərhələsində təşəkkül tapan əhval-ruhiyyələr, baxışlar çox zaman yeni şəraitlə uyğun gəlmir. İkincisi, praktik fəaliyyət gedişində elə təsəvvürlər meydana gəlir və ya canlanır ki, onlar da dəyişikliklərin mənasını və istiqamətini birtərəfli izah edirlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz problem baxımından əxlaqi münaqişələr də diqqəti cəlb edir. Bu, münaqişələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. xarici (insanlar arasında olan) münaqişələr;
2. daxili (insanda motivlərin mübarizəsi baş verən) münaqişələr.

Xarici münaqişələr sərvət yönümlərinin istiqamətindəki ayrılığı ifadə edir. Həmin yönümlər ictimai münasibətlərdə müxtəlif əxlaqi sistemlərin toqquşması kimi təzahür edir. Fərqlərarası münaqişələrin mənbəyi mənafevi mövqelərdəki fərqlər də ola bilər. Həmin fərqlər şəxsi mədəniyyət səviyyəsinin, konkret həyat məqsədlərinin və onlara çatmaq üçün seçilən vasitələrin uyğunsuzluğu ilə şərtlənmişdir.

Daxili münaqişələrin təbiəti bundan fərqlidir. Onlar fərdi əxlaqi şüurun ziddiyyətliliyi ilə müəyyən edilir. Çox zaman bu, ictimai bərc motivləri ilə qrup, ailə və şəxsi mənafeləri ifadə edən motivlər arasındakı toqquşma kimi özünü göstərir. Daxili münaqişələr təkamül edərək, xarici münaqişələrə keçə bilər.

Kənara çıxan davranış təzahürləri olduqca rəngarəngdir. Onları müəyyən tipoloji qruplarda birləşdirmək olar. Həmin qrupların həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətləri vardır. Elmi ədəbiyyatda insanların şüur və davranışındakı neqativ hadisələri təsnif etmək barədə maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Müxtəlif əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşma aparmaq olar:

a) Deviasiyaların səviyyəsinə görə:

- 1) ilkin deviasiya;
- 2) ikinci deviasiya.

b) Əhatə dairəsinə görə:

- 1) kənara çıxan davranışın fərdi forması;
- 2) kənara çıxan davranışın kollektiv forması.

c) İnsanların həyat fəaliyyəti sferalarına görə:

- 1) istehsal-əmək sferasında – iqtisadi oğurluqlar, qənimətçilik, təsərrüfatsızlıq və s.;
- 2) bölgü sferasında – cəmiyyətdən çox qopartmağa çalışmaq, rüşvətxorluq, sosial paraziti-zizm;
- 3) siyasi həyat sferasında – karyerizm, bürokratizm, siyasi naşılıq, millətçilik, ekstremizm.
- 4) məişət və həyat tərzı sferasında – dilənçilik, sərxoşluq, istehlakçılıq, ailə borcuna laqeyd münasibət.
- 5) mənəvi həyat sferasında – mədəniyyətsizlik, meşşanlıq və s.
- 6) ünsiyyət sferasında – insanlara laqeyd münasibət, kobudluq, böhtançılıq, vicdansızlıq, xudbinlik və s.

Bəzən kənara çıxan davranışı başqa əsasa görə – hüquqa, yaxud əxlaqa aid olmasına görə iki tipə ayırırlar: a) hüquqa zidd kənaraçıxmalar; b) əxlaqa zidd kənaraçıxmalar.

Bu halda onu əsas tuturlar ki, normalar, standartlar və qaydalar insanların həyat fəaliyyətinin iki başlıca nizamlayıcısı ilə müəyyən edilir: hüquq və mənəviyyət. Əlbəttə, onlar arasında hədd şertidir. Buna baxmayaraq, kənara çıxan davranışın konkret formalarını öyrənərkən həmin tipləşdirmədən istifadə etmək olar.

Bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir: kənara çıxan davranışın bəzi formaları (məsələn, narkomaniya, fahişəlik, korrupsiya) üzərindən illər boyu aydın seçilən örtük götürüldü, onların təzahürləri, səbəbləri fəal müzakirə obyektinə çevrildi. Elmi və siyasi dairələrin diqqəti iqtisadi cinayətkarlığa, kriminal davranışla səciyyələnən müxtəlif gənclər birliklərinə yönəldi. Bütün bunlar keçmiş SSRİ-nin dağılması, müstəqil dövlətlərin yaranması, müxtəlif sahələrdə ənənəvi əlaqələrin qismən və ya tamamilə qırılması, kənara çıxan davranış təzahürlərinə qarşı mübarizənin xeyli zəifləməsi fonunda baş verirdi.

XX əsrin son onilləri ərzində aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərirdi ki, kənara çıxan davranış qrupları içərisində alkoqolizm, narkomaniya və cinayətkarlıq xüsusi diqqət tələb edən problemlərdir.

Bu bir həqiqətdir ki, sərxoşluq, alkoqolizm ciddi sosial bəladır; o, ictimai həyata, necə deyirlər, əsaslı surətdə nüfuz edə bilmişdir. Mütəxəssislər alkoqolizmlə bağlı aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirirlər:

– sərxoşluq, alkoqolizm müxtəlif sosial qruplara xas olan hadisədir. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya və s.) həmin bəla hər iki cinsi (qadınları və kişiləri) əhatə edir. Respublikamızda bu, daha çox kişilərin həyat tərzı üçün səciyyəvidir.

– alkoqolizmə meyillilik gənclər içərisində daha geniş yayılmışdır; bu, əmək intizamının pozulmasına, istehsal travmatizminə, ailələrin dağılmasına, qeyri-normal uşaqların doğulmasına, orta ömrün azalmasına səbəb olur.

– son illərdə yeniyetmələr içərisində alkoqolizmə meyilliliyin müəyyən əlamətləri müşahidə olunur. Bunu dövrü mətbuatın, radio və televiziyanın müəyyən materialları aydın surətdə nümayiş etdirir.

Alkoqolizmə qarşı mübarizə çox ciddi problemdir. Bu iş sistemlilik tələb edir. Həmin prinsipin pozulması alkoqolizmə qarşı aparılan mübarizənin səmərəsini azaldır.

Alkoqolizmə qarşı təsirli, fəal mübarizə aparılmalıdır. Bunun başlıca yolları hansılardır?

Mütəxəssislərin fikrincə, ilk növbədə ailədən, yaşlılardan başlamaq lazımdır. F.Şereqinin tədqiqatları göstərir ki, alkoqoliklərin təxminən 1/3-i ilk dəfə spirtli içkini 10 yaşında, 2/3-si isə 11-15 yaşlarında dadmışdır. Artıq bu fakt sübut edir ki, alkoqolizm və sərxoşluq gənclərin hər hansı xüsusi submədəniyyətinin üzvi ünsürü deyildir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin təxminən 40%-i qəti şəkildə qeyri-alkoqollu ənənələrə tərəfdar çıxır; yaşlılar içərisində isə belələri cəmi 15%-i təşkil edir.

Sağlam həyat tərzı normalarının reallaşdırılması işi kifayət qədər mükəmməl təşkil olunmur. Adamların bir qisminin ümumi mədəniyyətinin aşağı olması da həmin prosesə təsirsiz qalmır. Konkret vəzifələrin həllində bəsitlik, inzibati tədbirlərdən, amirlik metodlarından istifadə olunmasına meyillilik də son dərəcə mürəkkəb işə ancaq ziyan vurur. Spirtli içkilərin ən müəssər mallar sırasında olması da ümumi sağlamlaşma prosesinə təsirsiz qalmır. Respub-

likaya müxtəlif ölkələrdən spirtin və spirtli içkilərin gətirilməsi üzərində ciddi nəzarətin olması da ciddi problemdir.

Alkoqolizm probleminin kompleks həlli həm sosial, həm də tibbi tədbirlərin birləşdirilməsini, hüquqi və əxlaqi tənzimləmə imkanlarının, inzibati səylərin fəallaşdırılmasını, anti-alkoqol təbliğatın səmərəli, konkret, təsirli təşkilini, insanın özünün məsuliyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Deviant davranışın ikinci qrupuna narkomaniyanı aid etmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, XX əsrin 60-70-ci illərindəki «özünüsakitleşdirmə» mühiti cəmiyyətdə narkomaniyanın getdikcə kəskinləşən sosial problemə çevrilməsinin başlıca səbəblərindən biridir.¹ Təhlil göstərir ki, narkomaniya hər hansı birlik həddə sığmır və əslində ən müxtəlif sosial qrupları əhatə edir. Bu bəla sosial-mənəvi cəhətdən xeyli adamı şikəst edir, antisosial davranışı və fəalliyəti stimullaşdırır.

Narkomaniya məsələlərini xüsusi olaraq araşdıran A.A.Qabiani belə bir qənaətə gəlmişdir ki, narkomaniya başlıca olaraq şəhərlərdə yaşayan və 35-ə qədər yaşı olan kişilər içərisində daha geniş yayılmışdır. Xüsusi həyəcan doğuran cəhət ondan ibarətdir ki, onların təxminən 1/3-i 25 yaşına qədər olan gənclərdir. Narkomaniya daha çox şəhər problemi olsa da, narkotik vasitələrin istehlakı coğrafiyası genişlənərək, hətta ən uzaq kənd regionlarını da əhatə etmişdir.²

Respublikamızda konkret statistik göstəriciləri araşdıraraq, aşağıdakı məqamları xüsusi qeyd etmək vacibdir:

Əvvəla, cinayətlərin ümumi sayında narkotiklərlə bağlı cinayətlər mühüm kateqoriyalardan biridir. Belə ki, 2016-cı ildə narkotiklərlə bağlı 3087 cinayət qeydə alınmışdır. Bu, həmin ildə qeydiyyatda olmuş cinayətlərin ümumi sayında oğurluqdan (7193) və dələduzluqdan (4373) sonra üçüncü yerdə dayanır.³

İkincisi, faktlar göstərir ki, işləməyənlər və təhsil almayanlar içərisində bu bəla daha geniş yayılmışdır.

Üçüncüsü, araşdırmalar göstərir ki, polinarkomaniya geniş yayılmışdır. Həşiş, morfi, tiryək, kokain, heroin qəbulu bu fikri təsdiqləyir. A.A.Qabianinin tədqiqatlarına əsasən demək olar ki, mütləq əksəriyyət (təxminən ¾ hissə) həşişdən başlamışdır. Belə bir yanlış mülahizəyə inananlar çoxdur ki, guya həşişin ziyanı əhəmiyyətsizdir, o qədər də ağır nəticələrə gətirib çıxarmır. Halbuki həşişdən başlayan yol çox dərinliklərə gedib çıxır, ciddi fəlakətlərə səbəb olur. Respublikamızda 2016-cı ildə narkomaniya və toksikomaniya ilə əlaqədar 29631 nəfər şəxs tibb müəssisələrində uçotda olmuşdur, halbuki bu rəqəm 2005-ci ildə 17838 nəfər təşkil etmişdir.⁴ Belə bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, bir çoxları xroniki narkomanlar kateqoriyasına aiddir, yəni elə şəxslərdir ki, onlar çoxdan və sisteməlik surətdə narkotikləri qəbul edirlər.

Dördüncüsü, narkotikləri qəbul edənlərin tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, onlar əsasən əvvəllər məhkum olunmuşlar – özü də narkomaniya ilə bağlı cinayətlər törətmiş şəxslərdir, habelə spirtli içkilərdən və ya narkotiklərdən istifadə edən ailələrdən olan şəxslər, psixi və ya əsəb xəstəlikləri olan şəxslərdir.

Beşincisi, aparılmış sosioloji tədqiqatlar bu bəlaya düçar olmağın amillərini üzə çıxarmağa kömək edir. Rəyi soruşulanların əksəriyyəti (üçdə iki hissədən çoxu) bildirmişdir ki, onlar başqa şəxslərin təsiri ilə narkotik maddələrə meyil göstərmişlər (dostlar və tanışların təsiri ilə). Onlar kəskin hisslərə ehtiyac duyaraq, hedonist səyləri əsas tutduqlarını, təxminən dördüdə bir hissəsi isə başqalarını təqlid edərək, bu yola qədəm qoyduqlarını qeyd etmişlər. Ağır psixi travmalardan, şəxsi dramalardan xilas yolu kimi narkotiklərə meyil göstərənlərin sayı isə az olmuşdur. Bu, belə bir bəsit təsəvvürü rədd edir ki, guya narkotiklərdən istifadənin başlıca səbəbi məşəqqətli aradan qaldırmaq, ruhi müvazinət əldə etmək arzusudur.

¹ Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М., 2001, с.254.

² Габияни А.А. Наркотизм: вчера и сегодня. Тбилиси, 1988, с.17-19.

³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2016, s.328.

⁴ Yənə orada, s.285.

Nəhayət, altıncısı, narkotikləri istehlak edənlər onlar üçün xeyli pul, vəsait xərcləməli olurlar. Aydın məsələdir ki, əksər narkotiklər istehlakçıları həmin vəsaiti cinayətkarlıq yolu ilə əldə etməyə cəhd göstərirlər. Onların bir qismi ümumiyyətlə işləmir, bir qismi isə işləri müqabilində elə yüksək haqq ala bilmirlər. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, narkomaniya ciddi ictimai «yara»ya çevrilmişdir. O, daimi diqqət tələb edən problem olmuşdur. Bu hadisəyə qarşı mübarizə üçün təsirli tədbirlər düşünülməlidir. Effektiv mübarizə isə qeyd edilən bəlanın dərin sosial səbəblərini aşkara çıxarmağı nəzərdə tutur. Cəmiyyətin bütün qabaqcıl qüvvələri bu mübarizənin səmərəsini artırmağa səy göstərməlidirlər.

Kənara çıxan davranışın üçüncü qrupuna cinayətkarlığın bütün təzahürlərini aid etmək olar. Adətən bu təzahürləri qeyd edilən davranışın ifrat dərəcəsi kimi xarakterizə edirlər, çünki şəxsiyyətin, sosial təşkilatların, bütövlükdə cəmiyyətin mənafehləri üçün ciddi təhlükə yaranır. Aydın məsələdir ki, heç bir cəmiyyət onun hüquqa zidd hesab etdiyi davranışa laqeyd olmamış, mümkün vasitələrlə və metodlarla ona qarşı mübarizə aparmışdır. Elmi ədəbiyyatda cinayətkar hərəkətlərin dəqiq təsnifatını vermək istiqamətində müxtəlif cəhdlər olmuşdur.

Bu məsələdə mühüm məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə bütün məsuliyyəti ancaq hüquq mühafizə orqanlarının üzərinə qoymaq doğru olmazdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, cinayətlərin müəyyən hissəsi hələ də uçotdan kənardadır; həmin hissə latent (görünməz, gizli qalan) cinayətkarlıq adlanan cinayətkarlığı təşkil edir. Deməli, ancaq cinayətkarlıq statistikasına istiqamətlənmək vəziyyətin həqiqi elmi mənzərəsini yaratmır, çünki bu statistikada aşkar edilmiş faktlar qeydə alınır.

Qeydə alınmış cinayətlərin sayı və tərkibi baxımından respublikamızda vəziyyət necədir? Rəsmi statistika görə, 2016-cı ildə qeydə alınmış cinayətlərin sayı 26631 olmuşdur. Bu cinayətlər içərisində ilk yerdə oğurluq (7193), ikinci yerdə dələduzluq (4373), üçüncü yerdə narkotik maddələrin qeyri-qanuni hazırlanması, əldə edilməsi, saxlanması və ya satışı (3087), dördüncü yerdə hərəkətin təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması (1670 hadisə), beşinci yerdə isə xuliqanlıq (973) hadisəsi dayanır.¹

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, iqtisadi cinayətkarlıq yolunu tutmuş adamlar çoxdur, lakin onların çox az qismi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Keyfiyyətsiz məhsul buraxan müəssisələrin xeyli qismi statistik göstəricilərdə öz əksini tapmır; dövlət hesabat qaydasının təhrifləri, gəlirlərin gizlədilməsi, vergi ödəməkdən yayınma halları da geniş yayılmışdır.²

Son 10 illər ərzində əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları tərəfindən törədilmiş cinayətlərin təhlili göstərir ki, təhqiqatı başa çatmış cinayətlər içərisində həm əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər tərəfindən, həm də qrup halında törədilən cinayətlər, zəif sürətlə də olsa, artmaqda davam etmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, qrup halında törədilmiş cinayətlərdə üç əlamət xüsusilə nəzərə çarpır:

- qrupun dəqiq strukturu və iyerarxik əlaqələri vardır;
- qrup müntəzəm cinayətkar biznes üçün yaradılır;
- qrupun bəzi dövlət aparatı nümayəndələri ilə əlaqələri mövcuddur; onlar qrupa himayədarlıq edirlər.

Şəxsiyyət əleyhinə yönəlmiş cinayətlərə dair statistikanı məcmu halında nəzərdən keçir-sək, deyə bilərik ki, ən əvvəl insanı qorumaq lazımdır. Sosioloji təhlil çox mühüm bir məqamı üzə çıxarmağa imkan verir: cinayətkar hərəkətlərdə, proseslərdə müəyyən edici məqam deformasiyaya uğramış şüurun və davranışın müxtəlif növləridir.

Bəs cinayətlərin coğrafiyası necədir? Təhlil göstərir ki, cinayətlərin təxminən yarısı Bakı, 4,2 faizi Sumqayıt, 3 faizi Gəncə şəhərlərində baş vermişdir.³

Məhkum edilənlərin əsas cəza tədbirləri üzrə bölgüsünə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, ən geniş tətbiq edilən cəza növləri bunlardır: müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2017, s.328.

² Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М., 2001, с.256.

³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2010, s.330.

cərimə; şərti məhkum etmə; islah işləri; ictimai işlər; azadlığın məhdudlaşdırılması; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, mikromühit kənara çıxan davranışa güclü təsir göstərir. Ümumi obyektiv şərtlər yalnız belə davranış imkanını müəyyən edirlər, lakin onun bilavasitə səbəbləri olmurlar. İnsanların hərəkətləri, fəaliyyətləri vasitəsilə imkanın gerçəkliyə çevrilməsi konkret amillərdən asılıdır; həmin amillər isə mikromühit səviyyəsində reallaşır. Eyni bir iqtisadi və sosial-psixoloji şəraitdə insanların davranışında xeyli fərqlər, bəzən isə prinsipial fərqlər müşahidə etmək olar. Həmin fərqlər ailədəki, tədris və əmək kollektivindəki vəziyyətlə, kiçik qrupların təsiri ilə, habelə insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Deməli, mikromühitin müxtəlif komponentləri müəyyən mənəvi-əxlaqi davranış formalarının daşıyıcılarıdır. İnsan istər-istəməz öz yaxın əhatəsində bəyənən, təqdir edilən davranış xəttinə tərəfdar çıxır. Həmin davranış xəttində rəşional, sağılam həyat tərzinə zidd olan ustanovkalar, yönümlər mövcud ola, hətta üstünlük təşkil edə bilər. Çox zaman belə olur ki, mikromühit bütövlükdə deyil, onun hər hansı bir ünsürü cəmiyyətə zidd istiqamətdə olur. Burada çox şey ondan asılı olur ki, şəxsiyyət üçün hansı qrup daha nüfuzlu və cəlbədicilə olaçaqdır.

Aydın məsələdir ki, makromühitlə mikromühitin qarşılıqlı obyektiv əlaqəsi mikromühitin nisbi müstəqilliyini inkar etmir; həmin mühidə kənara çıxan davranışın, o cümlədən cəmiyyətə zidd davranışın təkrar istehsalı imkanı qalır. Buna görə də bir sıra hallarda mikromühidə neqativ xarakterli təsəvvürlər, vərmişlər, ənənələr meydana gəlir.

Qeyri-münasib mənəvi-psixoloji iqlim, qrup normalalarının ictimai cəhətdən sanksiya verilməmiş normalarla uyğunsuzluğu, adaptasiya çətinlikləri, qarşılıqlı tələbkarlığın olmaması, ünsiyyətdəki münaqişələr və gərginliklər – bütünlə bunlar kənara çıxan, deviant davranışın mikromühidə bazası olan, heç də tam olmayan səbəbləridir. Lakin unudulmamalıdır ki, mikromühitin özü qeyri-yekcinsdir, çünki insan eyni zamanda bir neçə kollektivə, qrupa daxil olur. Həmin kollektivlərin, qrupların təsiri isə ziddiyyətli ola bilər.

Yoxlama sualları

1. “Şəxsiyyət” anlayışı haqqında hansı sosioloji nəzəriyyələrlə tanışsınız?
2. Şəxsiyyətin sosiallaşmasının hansı mərhələləri vardır?
3. Deviant davranış nədir? Onun başlıca formalarını açıqlayın.
4. Şəxsiyyət haqqında sizə məlum olan nəzəriyyələri səciyyələndirin.
5. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət mexanizmlərinin mahiyyətini şərh edin.
6. İnsanların cəmiyyətdə mütləq azadlığı mümkündürmü? Cavabınızı əsaslandırın.
7. Ünsiyyət nədir? Fikrinizi konkret misallarla izah edin.

Ədəbiyyat

1. Əzimov K.A., Həsənov R.M. Sosiologiya. B., 2003.
2. Əfəndiyeva X., Pirişev A. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009.
3. Mehdiyev R. Azərbaycan 2003-2008: Zaman haqqında düşünərkən., B., 2009
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017
6. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 4. SOSIAL STRUKTURUN SOSIOLOGİYASI

4.1. Sosial struktur anlayışı

Müasir şəraitdə sosial strukturun sosioloji baxımdan öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Sosial struktur hər şeydən əvvəl, ictimai münasibətlərin inkişafının, onun yetkinlik dərəcəsinin ən mühüm göstəricisidir. O, bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişafının yekunu kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə həmin proseslərin inkişafına fəal təsir göstərir. Buna görə də yerli və dünya təcrübəsinin qəbul etdiyi kimi, cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişiklikləri öyrənmədən, ictimai fəaliyyət sahəsində uğur qazanmaq və sosial proseslərə şüurlu tənzimədi təsir göstərmək qeyri-mümkündür.

Struktur (latınca *structura* – quruluş, yerləşmə, qayda) tamı təşkil edən hissələrin həmin tamın daxilində yerləşməsi, əlaqələri və daxili quruluşu deməkdir.

Sosial struktur cəmiyyətdə müvafiq sosial mövqe (status) tutan və mövcud sosial sistemdə qəbul olunmuş normalar və dəyərlər məcmusuna uyğun olaraq sosial funksiyaları yerinə yetirən elementlərin əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinin müəyyən üsuludur¹. Sosial struktur cəmiyyətin obyektiv surətdə birliklərə, siniflərə və s. ayrılmasını ifadə edir və bununla insanların bir-birinə münasibətində bir çox meyarlara görə müxtəlif vəziyyətdə olduqlarını göstərir.

«Sosial struktur» anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Birinci halda sosial struktur dedikdə, konkret sistem, onun struktur elementləri (siniflər, sosial qruplar və təbəqələr, digər birlik formaları) arasındakı münasibətlər başa düşülür. Geniş mənada götürülən sosial struktur isə sosial-sinfi, sosial-demoqrafik, sosial-ərazi, sosial-etnik, sosial-peşə strukturlarının məcmusunu əhatə edir.

Sosial strukturun əsas xassələrini aşağıdakı göstəricilərdən çıxış etməklə nəzərdən keçirmək olar:

- 1) strukturluluq yaradan əsas elementlərin təbiəti və mahiyyəti;
- 2) onların ümumi, qarşılıqlı münasibətləri və asılılığı;
- 3) strukturun ünsürlərinin nizamlılığı, daxili rəngarəngliyi və dayanıqlığı;
- 4) ünsürlərin fundamentallıq səviyyəsi, mühümlülük dərəcəsi;
- 5) sözügedən ünsürlərin empirik müşahidə olunan hadisələrə münasibətdə göstərdiyi şərtləndirici, məhdudlaşdırıcı və nəzarətedici təsiri.

Yuxarıda qeyd olunan və digər meyarlar əsasında sosial struktur bu növlərə ayrılır:

- inamı, əqidəni, idealları və təxəyyülü bütöv bir tam kimi əlaqələndirən **ideal (arzuolunan) struktur**;
- özündə dəyərləri, normaları, tələb olunan sosial rolları əhatə edən **normativ struktur**;
- mövqelərin (statusların) qarşılıqlı əlaqəsi üsulunu müəyyən edən **təşkilati struktur**;
- bu və ya digər konkret anda mövcud olan və müəyyən amillər (şəxsiyyətin cari marağı, gözləmədən yaranan resurslar və s.) üzündən sosial struktura qoşulan ünsürləri birləşdirən **təsadüfi xarakterli struktur**.

Yuxarıdakılardan üçüncüsü, yəni təşkilati sosial struktur sosioloji tədqiqatların məqsəd və vəzifələri baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün biz əsas diqqəti məhz həmin növə yönəldəcəyik. Sosial strukturun digər növlərinə gəlincə qeyd etməliyik ki, onlardan adətən təşkilati sosial strukturun mahiyyətinin və dinamikasının açılması üçün və bu vəzifənin tələb etdiyi səviyyədə istifadə olunur.

Sosial strukturun öyrənilməsində ən azı aşağıdakı iki paradigma geniş yayılmışdır:

a) Sosial institutlar nəzəriyyəsi (institutsional paradigma). Bu paradigmaya görə, sosial institutlar yalnız bütövlükdə götürdükdə cəmiyyəti müəyyən edir, onlar öz-özlüyündə personifikasiyasız, şəxssiz təbiətə malikdir. Tədqiqatçı sosial strukturu institutsional

¹ Энциклопедический социологический словарь. М., 1995, с. 778.

baxımdan mənalandırarkən təkamülçü metodoloji mövqedən çıxış etməyə bilməz, çünki hər bir sosial institut ictimai əhəmiyyət kəsb edən funksiya yerinə yetirir, bu funksiyanı isə bütöv və ümumi sistemdən ayrılıqda götürmək qeyri-mümkündür.

b) Sosial bərabərsizlik nəzəriyyəsi (funksional və konfliktoloji paradigma). Bu qəbildən olan paradigmalara görə, sosial bərabərsizlik sosial qrupların və fərdlərin funksional ölçülən göstəricilərindən daha çox onların bir-birinə nəzərən tutduqları vəziyyətlərini səciyyələndirir. Belə yanaşma subyektlərin müqayisə edilməsini, qiymətləndirilməsini, konkretləşdirilməsini və personlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Sözügedən paradigma daxilində cəmiyyətin strukturlara ayrılması əmək bölgüsü ilə (funksionalizm), yaxud differensiasiyaedici mülkiyyət münasibətləri və hakimiyyət ilə (marksizm) əlaqələndirilir.

Müasir sosiologiyada cəmiyyətin sosial strukturu problemi üzrə ən nüfuzlu, evristik əhəmiyyət kəsb edən və daha geniş yayılmış aşağıdakı dörd klassik nəzəri-metodoloji yanaşma mövcuddur:

1. Marksist yanaşma

Bu yanaşma cəmiyyət və onun strukturu haqqında sistemli, inteqral təsəvvürlərə əsaslanır. Bu nöqtəyi-nəzərin mahiyyətini və başlıca məzmununu aşağıdakı əsas müddəə təşkil edir: sinfi (sosial-sinfi) bölgüyə sosial fərqlərin bütün məcmusunu anlamağın özülü kimi yanaşılması, onun cəmiyyəti, hətta fərdlərin özünü də qruplara və təbəqələrə ayırmağın əsası kimi götürülməsi. Marksizm, əlbəttə, bu tipdən olan (yəni müxtəlif sosial qruplara bölünməni əsas tutan) digər strukturları (sosial-demoqrafik, ərazi, sosial-peşə, sosial-mədəni, milli-etnik və s.) inkar etmir. Lakin həmin təlimdə bütün bu bölgülər tam müstəqil vəziyyətdə deyil, sosial-sinfi strukturla bu və ya digər dərəcədə əlaqədə anlaşılır.

2. M. Veberin nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə, sosial struktur elə bir çoxölçülü sistemdir ki, burada siniflər və onları törədən mülkiyyət münasibətləri ilə yanaşı sosial status və hakimiyyət də mühüm yer tutur. Başqa sözlə, cəmiyyət **gəlir, hakimiyyət və nüfuz** kimi meyarlara görə ayrılan insan qrupları kimi özünü göstərən müxtəlif ünsürlərdən ibarətdir.

Bu modeldə aşağıdakı fərqlər əsas götürülür:

1) iqtisadi; 2) iqtisadi-siyasi; 3) sosial-psixoloji.

M. Veberin nəzəri baxışlarında zəif cəhət, yuxarıda göstərilən üç qrup əlamət, yəni sosial fərqlərin növləri arasında daxili əlaqələr məsələsinin işlənilməməsidir. Bu vəziyyət isə istər-istəməz həmin əlaqələrin zahiri və təsadüfi xarakter daşması haqqında fikrə gətirib çıxarır.

3. Struktur-funksional təhlil (T. Parsons, R. Merton, E. Şilz və b.)

T. Parsonsun fikrincə, sosial struktur fərdlərin sosial davranış normaları, sosial mövqeləri və yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə şərtlənən qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Başqa sözlə, cəmiyyətin bütövlüyü və vəhdəti fərdlər tərəfindən ümumi yüksək dəyərləri anlamalarının yekunu kimi göstərilir. Sosial struktur cəmiyyətdə statuslar sistemi kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin struktur təşkilinin T. Parsons tərəfindən verilən funksional modelinə görə, hər bir sosial sistem dörd struktur iyerarxiyadan ibarətdir:

a) ilkin pillə – ünsürlərin, fərdlərin bilavasitə və «üzbəüz» qarşılıqlı təsiri ilə səciyyələndirir;

b) idarəedici pillə. Burada ünsürlərin ilkin səviyyədə qarşılıqlı təsiri tənzim edilir və bu pillə strukturun xarici vəziyyətinə münasibətdə vasitəçi kimi çıxış edir;

c) institusional səviyyə. O, müxtəlif idarəçilik institutlarını, inzibati və bələdiyyə orqanlarını və s. əhatə edir;

d) cəmiyyətin təşkilinin ali, ümumdövlət (sosietal) səviyyəsi. Buraya əvvəlki aşağı səviyyələrə münasibətdə nəzarətedici və tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirən dövlət və hakimiyyət orqanları daxildir.

A.Radcliff-Braun da hesab edir ki, sosial struktur, həmin konkret zaman anında bütün fərdlərin daxil olduğu hər cür sosial münasibətlərin ümumi məcmusundan ibarətdir¹. Onun fikrincə, sosial struktur sosial sistemin qeyri-prosessual səpkisidir. Qeyd edək ki, sosial antropologiyanın və struktur funksionalizmin sonrakı nümayəndələri sözügedən müəllifin bu bərdəki mövqeyini təshih edərək göstərirlər ki, «struktur prinsipləri» reallıq olmayıb, abstraksiyalardır və buna görə də onlar empirik gerçəkliyin müxtəlif zaman kəsiklərinə tətbiq oluna bilər.

Struktur-funksional təhlil nəzəriyyəsinin digər nümayəndəsi R.Merton sosial strukturu cəmiyyətin əsası kimi götürür. O, aşağıdakı struktur növlərini irəli sürür:

a) böyük əhəmiyyət kəsb edən normativ-mədəni struktur;

b) ehtimal olunan struktur. Burada müəyyən resurslara, güzəştlərə və dəyərlərə malik olmağın müxtəlif imkanlar iyerarxiyası əhatə olunur;

c) ideal struktur - «ictimai rəyin vəziyyəti».

Mertona görə, «funksiyalar və disfunksiyalar, yəni ümumi orqanizmin qorunub saxlanılmasına verdikləri töhfə baxımından nəzərdə tutulan həyati və yaxud üzvi proseslər» cəmiyyətdə aparıcı rol oynayır.

Sosial strukturun daxili əlaqələri sosial sistemin üzvlərinin xassələri ilə müqayisədə daha mühüm sosial məna kəsb edir. Sosial strukturlar fərdlər arasındakı münasibətlərin xarakterini müəyyən edir.

4. P.Sorokinin «qarşılıqlı təsir» nəzəriyyəsi

P.Sorokinin fikrincə, sosial strukturun əsasında fərdlərin qarşılıqlı təsiri durur. Bu, cəmiyyəti stratlara (təbəqələrə) ayırmağın aparıcı meyarını təşkil edir. Qarşılıqlı təsirlər birtərəfli, ikitərəfli, antoqonist və həmrəy xarakterli ola bilər. İnsanların stabil mövcud olan təşkilatları (sosial birlik, qrup tipli) elə bir yüksək inkişaf etmiş orqanizmə bənzəyir ki, onun «məhkəm sümük-əzələ sistemi, dayanıqlı və elastik forması vardır».

Sorokinə görə, qarşılıqlı təsir mərkəzlərinin sıx funksional və yaxud səbəbiyyət qarşılıqlı asılılığı həmin qarşılıqlı təsiri xüsusi növ kollektiv vəhdətli hadisə kimi öyrənməyə imkan verir. Funksional və ya səbəbiyyət əlaqələrinin olmadığı yerdə formal vəhdət özünü göstərir.

Fərdlərarası qarşılıqlı təsir və kollektiv vəhdət (birlik) sosial strukturun təhlilinin «birinci pilləsini»ni təşkil edir. «İkinci pillə» kollektiv birliklərin, real mövcud olan məcmuların, bölgülərin, çarpazlaşmaların, kumulyasiyaların, təbəqələşmələrin, bir sözlə, mürəkkəb sosial aqreqatların qarşılıqlı təsirini öyrənir.

Kollektiv birliklərin yaranması, qorunub saxlanılması və məhv olması amillərini kosmik, bioloji və sosial-psixoloji şərtlər təşkil edir.

Göründüyü kimi, cəmiyyətin sosial strukturu haqqında çoxsaylı nəzəriyyələr, konsepsiyalar, müxtəlif yanaşmalar formalaşmış, təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Bu proses müasir dövrümüzdə də davam edir. Sosial strukturda baş verən mütərəqqi dəyişikliklər, inkişaf meyilləri həmin nəzəriyyələrin daim təkmilləşməsinə və yeniləşməsinə şərtləndirir.

4.2. Sosial strukturun əsas tərkib hissələri

Cəmiyyətin sosial strukturunda bir neçə səviyyəni ayırmaq olar. Birinci səviyyə özündə sinifləri ehtiva edir. İkinci səviyyəyə siniflərə yaxın olan, lakin onların bütün əlaqələrinə malik olmayan sosial qruplar, mütəxəssis olmayan qulluqçular, eləcə də sosial təbəqələr daxil edilir. Sosial strukturun bu səviyyəsi elmi ədəbiyyatda sosial-sinfi struktur adlandırılır. Sosial strukturun üçüncü səviyyəsi özündə yalnız sosial-sinfi strukturun elementlərini yox, həm də şəhər və kənd əhalisini, zehni və fiziki əmək sahəsində çalışan sosial qrupları ehtiva edir.

Siniflər sosial strukturun mühüm elementlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki,

¹ Лайсон Т., Гэррод Д. Социология. Словарь – справочник. М., 2000, с. 464.

«sınıf» termini elmi ədəbiyyata Gene tərəfindən siyasi-iqtisadi anlayış kimi daxil edilmişdir. Lakin XIX əsrin sonlarında Fransada baş vermiş burjua inqilablarının təsiri ilə bu anlayış sürətlə siyasiləşmişdir. XIX əsrin sonlarından 1953-cü ilə kimi bu termin Rusiyada da siyasi mənada işlənmişdir («sınıf düşmən», «qolçomaq» və s.).

Marksist sosiologiyasında sosial strukturda siniflərin mövqeyi xüsusi vurğulanırdı. K.Marks və F.Engels cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsas səbəblərini ictimai əmək bölgüsünün və xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasının nəticəsi kimi izah edirdilər. Marksizm sinif anlayışına aşağıdakıları ehtiva edən mühüm məna verirdi:

– tarixən qərarlaşmış müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduğu yerə görə bir-birindən fərqlənən böyük insan qrupları kimi götürülür;

– istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri, fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi (ictimai əməyin təşkili) və bölgü münasibətləri üzərində qərarlaşdığı bildirilir;

– siniflərin mənafeələrində ziddiyyət vardır, çünki onlardan biri digərinin əməyini mənimsəyə bilər.

Sınıfın qeyd olunan mənası ümumilikdə götürülən sinfi fərqləri anlamaq üçün prinsipə kifayət edir. Belə ki, o, siniflər arasında əsas etibarilə şüurdan asılı olmayaraq qərarlaşan obyektiv fərqləri açıb göstərir.

Marksizmə görə, siniflər arasında iqtisadi fərqlər əsasında onların siyasi həyatda və mədəniyyətdə fərqliliyi formalaşır. Beləliklə, bu təlim siyasi, mədəni, ideoloji, sosial-psixoloji fərqlərin olduğunu qəbul edir, lakin o bütün bu fərqləri iqtisadi sahədəki fərqlərin davamı kimi götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, marksizm tərəfindən cəmiyyətin strukturunun məhz sosial-sinfi struktur kimi şərh istehsal münasibətləri sistemindəki vəziyyətinə görə bir-birindən fərqlənən (yəni sosial fərqlərin başlıca meyarına uyğun gələn) təkcə siniflərin deyil, həm də bütün sosial qruplar və təbəqələr arasındakı fərqlərin izahına mane olmur.

Müxtəlif tədqiqatçılar sinifləri təhlil edərkən onları böyük insan qrupu hesab edir, lakin onun əlamətlərini müxtəlif cür izah edirlər. Məsələn, görkəmli sosioloq P.Sorokinin fikrincə, **sinif – üç əsas əlamət baxımından fərqlənən (peşə, əmlak və hüquqi), öz zamanəsi üçün tipik olan insanlar qrupudur.**

Sorokin belə bir qeydi metodoloji baxımdan mümkündür ki, hər bir konkret tarixi şəraitdə sınıfın əsas skeleti «əlavə göstəricilər, törəmə xassələr ilə tamamlanır». Peşə üzrə, təminat və hüquqa görə ümumilik eyni bir sinfə daxil olan insanların təhsil səviyyəsində, zövqlərində, simpatiyalarında və bütünlükdə həyat tərzində oxşar cəhətlərin olmasına gətirib çıxarır. Bu oxşarlıqlar sinfə sosial tip keyfiyyəti verir.

Elmi ədəbiyyatda belə bir tərifə də tez-tez rast gəlinir ki, **sinif ümumi şəraitə və istehsal prosesindəki roluna görə birləşən, bunun nəticəsi kimi bölgü münasibətləri yaradan böyük sosial qrupdur.**

Bu əsas sosial-iqtisadi əlamətlərdən başqa, siniflər üçün həm də ikinci dərəcəli törəmə əlamətlər səciyyəvidir. Bunlara həyat təzi, məişət, maraqlar, ictimai davranış, fəallıq, sosial-siyasi təşkilatçılıq, təhsil, mədəniyyət, şüur, ideologiya, ictimai psixologiya və s. daxildir. Bu əlamətlər sosial strukturun digər elementlərini də öyrənərkən nəzərə alınmalıdır.

Sosial qruplar ictimai istehsalda müəyyən yer tutan və obyektiv surətdə mövcud olan dayanıqlı insan kateqoriyalarıdır. Bu məsələni xüsusi fəsilə ətraflı şərh edəcəyik.

Sosial strukturda mühüm elementlərdən biri də ziyalılardır. Ziyalılar ali və ya orta ixtisas təhsili tələb edən və ixtisaslı zehni əmək fəaliyyəti ilə peşəkar surətdə məşğul olan insanların birliyidir. Ədəbiyyatda ziyalılar anlayışının geniş izahı da mövcuddur. Bu halda həmin qrupa zehni əməklə məşğul olan bütün işçilər daxil edilir: yəni həm ziyalı-mütəxəssislər, həm də yüksək təhsil tələb etməyən və mürəkkəb olmayan zehni əməklə məşğul olan qulluqçular – qeyri-mütəxəssislər (hesabdarlar, xəzinədarlar, katibə-makinaçılar, əmanət xəzinələrinin nəzarətçiləri və s.) bu kateqoriyaya aid edirlər.

Ziyalıların cəmiyyətdəki rolu, yeri və strukturu onların aşağıdakı əsas funksiyaları

yerinə yetirməsi ilə müəyyənləşdirilir:

- maddi istehsalın elmi-texniki və iqtisadi təminatı;
- istehsalatın, bütövlükdə, cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı altstrukturlarının peşəkarlıqla idarə edilməsi;
- mənəvi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi;
- insanların tərbiyəsi;
- ölkənin zehni və fiziki sağlamlığının təminatı.

Ədəbiyyatda elmi-pedaqoji, mədəni-bədii, tibbi, idarəedici və hərbi ziyalıları fərqləndirirlər. Ziyalılar həm də ixtisas dərəcəsinə və sosial-demoqrafik əlamətlərinə görə təsnif edilirirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, zehni və fiziki əmək işçiləri aşağıdakı göstəricilərə görə fərqlənilirlər: **1)** icra etdikləri işin məzmununa, fiziki və intellektual qüvvələrin sərfinin nisbətində, əməyin mürəkkəbliyinə və davam etmə şəraitinə görə; **2)** fiziki və zehni əmək işçilərinin mədəni-texniki səviyyəsinə (təhsilinə, ixtisas dərəcəsinə, peşə tərkibinə) görə; **3)** mədəni və maddi rifahına, həyat şəraitinə görə də fərqlənilirlər. Bu sosial fərqlərdən sosioloji araşdırmalarda sosial göstəricilər kimi istifadə etmək olar.

Sosial təbəqələr müəyyən sinfin, sosial qrupun hissələridir. Onların ayrılması və sosial siması mövcud istehsal üsulunun yetkinliyindən asılıdır. Məsələn, ziyalıların tərkibində təhsilin səviyyəsinə görə (orta və ali ixtisas, elmi dərəcəsi olanlar və olmayanlar və s.) təbəqələri, eləcə də, «praktikləri», ixtisas hazırlığı tələb etməyən zehni əməklə məşğul olan və müvafiq diplomu olmayan şəxsləri ayırmaq olar.

Yuxarıdakı mülahizələri ümumiləşdirərkən ədəbiyyatda ziyalı anlayışı ilə bağlı fərqli fikirlərin də mövcud olduğunu bildirmək yerinə düşər. Məsələn, Azərbaycan filosofu S.Xəlilova görə, ziyalı sadəcə savadlı, bilikli, elmi adam deyil. Böyük alim, şair, bəstəkar da hələ ziyalı olmaya bilər. Ziyalı sadəcə olaraq ayrı-ayrı adamların, qrupların, tayfaların yox, bütövlükdə millətin yoluna işıq saçan adamdır.¹

İşçilərin əməyin xarakteri və məzmununu meyarına görə təsnifatı onların peşəyə görə bölünməsinə, yəni sosial-peşə strukturunun formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu əsasda aşağıdakı qruplar fərqləndirilir: zehni və fiziki əməklə, idarəetmə və icraetmə əməyi ilə, sənaye və kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olanlar, əmək qabiliyyətli əhali və ictimai istehsalla məşğul olmayanlar.

Sosial-peşə strukturu əməyin peşələr üzrə bölünməsinə, onun sahə strukturuna əsaslanır. İstehsalatın yüksək, orta və zəif səviyyədə inkişaf etmiş sahələrinin mövcudluğu işçilərin qeyri-bərabər sosial vəziyyətini müəyyənləşdirir. Bu, konkret olaraq, sahələrin texniki inkişafının səviyyəsindən, əməyin mürəkkəbliyinə dərəcəsindən, ixtisas səviyyəsindən, əmək şəraitindən və s. asılıdır.

Sosial strukturun mühüm bir səpkisini əhalinin sosial-demoqrafik göstəricilər üzrə bölünməsi təşkil edir. Bunlara qadınlar, kişilər, gənclər, pensiyaçılar, məktəblilər və b. daxildir. Sosial-demoqrafik qrupların ayrılması üçün meyarlar cins və yaş fərqləridir. Bu təbii fərqlər öz-özlüyündə, sözün həqiqi mənasında sosial fərqlər olmasa da, siniflərə və qruplara bölünmüş cəmiyyətlərdə sosial fərq xarakteri ala bilər. Buna cəmiyyətdə kişilərin və qadınların, müxtəlif nəsillərin nümayəndələrinin fərqli, qeyri-bərabər vəziyyəti, qocaların, əmək veteranlarının, bir qayda olaraq, nisbətən ağır sosial vəziyyəti və s. dəlalət edir. Əhalinin yaş strukturunda qocalma prosesi yalnız bioloji, təkamül xarakterli bir proses deyildir. Qocalma iqtisadi fəallığın azalması, dövlətin ahıllara maddi-maliyyə xərcləri, ərzaq təminatı kimi problemlərlə bağlıdır.

Sosial-demoqrafik strukturun mühüm elementlərindən biri gənclərdir. Azərbaycanda gənclərin sosial strukturda xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Belə ki, 2018-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, respublikamızın əhalisinin 9,9 mln nəfərindən 2,5 mln və ya 26 %-i 29 yaşına qədər olan əhali təşkil edir.² Perspektivdə əhalinin yaş strukturunda bu prosesin getdikcə artması gözlənilir. Bu isə ölkəmizdə əmək qabiliyyətli əhalinin artmasını şərtləndirir.

¹ Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. B., 2001, s. 226.

² Azərbaycan gəncləri 2018, B., 2018, s. 17.

Cəmiyyətin strukturunda insanların sosial-etnik birlikləri xüsusi yer tutur. Onların tərkibinə qəbilə, tayfa, xalq, millət daxildir (bu məsələlər xüsusi fəsildə təhlil ediləcəkdir).

4.3. Sosial stratifikasiya

Yuxarıda qısa şəkildə olsa da, cəmiyyətin «sosial strukturu» anlayışına münasibətdə özünü göstərən əsas sinfi yanaşmalar qeyd olundu. Sosiologiyada son dərəcə geniş yayılmış olan sosial stratifikasiya anlayışı və nəzəriyyəsi də onlarla əlaqəlidir. Bu anlayış cəmiyyətin strukturunu və sosial təbəqələr üzrə bölgünün əlamətlər sistemini əhatə edir.

Stratifikasiya anlayışı (lat. stratum təbəqə və facio - edirəm) sosiologiyaya geologiyadan (müxtəlif süxurların şaquli yerləşməsini bildirir) gətirilmişdir.

Sosial stratifikasiya və sosial təbəqələşmə anlayışları elmi ədəbiyyatda eyni mənəni ifadə edir. «Təbəqələşmə» anlayışı hərfi mənada bütün cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi deməkdir. Sosial təbəqələşmə isə əhali arasında təbəqələrin yaranma prosesini göstərir. Latın dilində buna sosiologiya elmində qəbul olunmuş iki termin uyğun gəlir – differensiasiya və stratifikasiya.¹

«Stratifikasiya» termini daha çox elmi ədəbiyyatda, «təbəqələşmə» sözü isə gündəlik danışmada işlədilir.

«Təbəqələşmə» cəmiyyətin varlı və yoxsullara bölünməsini ifadə edərsə, «stratifikasiya» bununla yanaşı, həm də çoxsaylı orta təbəqəni ehtiva edir. Odur ki, stratifikasiya gerçəkliyi daha dolğun əks etdirir. Biz bu termindən cəmiyyətin təbəqələşməsi prosesini və bunun nəticəsini ifadə etmək üçün istifadə edəcəyik.

Stratifikasiyanın tarixi tipləri aşağıdakılardır:

a) quldarlıq; b) kasta quruluşu; c) təbəqələr; ç) siniflər.

Qərb sosiologiyasında sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi siniflərin cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil etməsi barədə marksist təliminin inkarıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, sinif anlayışı keçmiş cəmiyyətlərin, o cümlədən sənayecə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin sosial strukturunu təhlil etməyə yarayırdı, lakin müasir industrial cəmiyyətin sosial strukturunun tədqiqi üçün yaramır. Çünki müasir cəmiyyətdə əsas səhmdarların istehsalın idarə edilməsindən kənarlaşdırılması və onların mizdolu menecerlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar mülkiyyət münasibətləri özünün müəyyən edici statusunu itirmişdir. Buna görə də sinif anlayışı «strat» ilə əvəz edilməlidir.

Bu nəzəriyyəyə görə, hər strata təqribən eyni gəliri, səlahiyyəti, təhsil və nüfuzu olan insanlar daxildir. Cəmiyyətdə yuxarıdan aşağıya doğru zənginlər, varlılar, orta təbəqə və yoxsul adamların stratları yerləşir.

Sosioloqların müəyyən bir qrupu belə hesab edir ki, sosial stratifikasiya təlimi müəyyən tarixi zaman ərzində cəmiyyətdə mövcud olan sosial bərabərsizliyin iyerarxiyalı təşkil olunmuş strukturunu daha dolğun əks etdirir. Adı təbəqələşmə ilə müqayisədə sosial stratifikasiya iki fərqli cəhəti ilə seçilir. Birincisi, stratifikasiya dərəcəyə görə təbəqələşmə ilə xarakterikdir. Belə ki, yuxarı təbəqələr aşağı təbəqələrdən (sərvətlərə sahibolma münasibətində və ya mükafatların alınması imkanları ilə müqayisədə) daha imtiyazlı vəziyyətdədirlər. İkincisi, yuxarı təbəqələrin cəmiyyətdəki üzvlərinin sayı xeyli azlıq təşkil edir.

Beləliklə, sosial stratifikasiya şaquli qaydada yerləşmiş sosial təbəqələrin məcmusudur. Burada sosial təbəqələr hakimiyyət, var-dövlət, təhsil və nüfuza sahib olmaq üçün sosial bərabərsizlik meyarı üzrə yerləşmişdir. Strat stratifikasiyanın dörd şkalası üzrə oxşar göstəricilərə malik olan insanların sosial təbəqəsidir.

Sosioloji ədəbiyyatda stratifikasiyanın müxtəlif meyarları əsaslandırılır. Alman sosioloqu R.Darendorf sosial stratifikasiya üçün başlıca meyar «nüfuz» anlayışını hesab edirdi. Amerika sosioloqu B.Barber cəmiyyətin stratifikasiyasında gəlir, təhsil, dini, peşə, etnik

¹ Кравченко А.И. Социология. М., 2006, с.121.

mənsubiyyət və s. kimi meyarların əsas götürülməsini təklif etmişdir.

P.Sorokinin sosial stratifikasiya ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır. O, sosial stratifikasiyanın üç müxtəlif növünü fərqləndirir: iqtisadi, siyasi və peşə.

Siyasi stratifikasiya cəmiyyətin bütün tərəflərini əhatə edən iyerarxiya rəqəmləri sistemini təsvir edir. Bura nüfuz, hakimiyyət və s. daxildir.

Peşə stratifikasiyası əhəlinin fəaliyyətinə, məşğuliyyətinə və peşəsinə görə bölünməsidir. P.Sorokinin fikrincə, əhəlinin peşə əlaməti üzrə stratifikasiyası cəmiyyətin özünü təşkil edir. Peşələr üzrə olan əlaqələr «dövlət ümumiliyinə» görə olan təsadüfi əlaqələrdən, ideologiya və siyasi partiyaya mənsubiyyət üzrə olan əlaqələrdən fərqli olaraq dərin, köklü və əsaslı xarakter daşıyır.

İqtisadi stratifikasiya üçün Sorokinin fluktuasiya adlandırdığı iki göstərici səciyyəvidir:

- 1) qrup və ya cəmiyyətin varlanması və yoxsullaşması;
- 2) iqtisadi piramidanın hündürlüyünün artması və azalması¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, stratifikasiya nəzəriyyəsi müasir dövrdə ən çox işlənən və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış nəzəriyyədir. Lakin bəzi tədqiqatçılar onun da bir sıra çatışmazlıqlara malik olduğunu göstərir. Onlardan biri cəmiyyətdə mükafatlandırma sisteminin bölgüsündə əhəmiyyətli rol oynayan hakimiyyət amilinin rolunun nəzərə alınmamasıdır. Bu xüsusilə demokratiya prinsiplərini rəhbər tutmayan ölkələrin sosial strukturu üçün səciyyəvidir. Bu cəhətdən xarakterik nümunə kimi MDB-nin əksər ölkələrinin sosial strukturunu göstərmək olar.

Bu gün tam aydınlığı ilə görünür ki, həm inkişaf etmiş Qərbi, həm də bəzi MDB ölkələrinin postindustrializm və informasiya cəmiyyəti mərhələsinə daxil olması, həm də onlarda baş verən nəhəng miqyaslı elmi-texnoloji nailiyyətlər bu ölkələrin stratifikasiya strukturuna ciddi dəyişikliklər gətirir. Qloballaşma proseslərinin həmin dəyişikliklərdə yaratdığı yeniliklər hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

4.4. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında sosial strukturun başlıca inkişaf meyilləri

Elmi sosioloji ədəbiyyatda XX əsrin 90-cı illərinə kimi keçmiş sovet məkanına daxil olan respublikaların sosial strukturunun fəhlə sinfindən, kolxozçu kəndlilərdən və ziyalılardan ibarət olduğu göstərilirdi. Bütün respublikalarda fəhlə sinfinin əhəlinin əksəriyyətini təşkil etdiyi elan olunurdu. Cəmiyyətin belə sosial strukturunun nə dərəcədə optimal olması barədə mühakimə yürütmək fikrində deyilik. Lakin tamamilə aydındır ki, sözügedən üç üzvlü bölgü müasir cəmiyyətin sosial strukturunu tam əks etdirmir. Çünki son dövrdə burada çox mühüm dəyişikliklər gedir. Təbii ki, sosial struktur nəzəriyyəsi cəmiyyətin sosial strukturunun inkişafı dinamikasını adekvat əks etdirməlidir.

Təhlil göstərir ki, indi siniflərin, insan qruplarının və birliklərinin arasında yeni, daha insanlaşdırılmış münasibətlər qərarlaşır, onlar arasında siyasi və digər sahələrdə sosial bərabərliyin güclənməsi özünü göstərir. Bu istiqamətdə təkamülü sosial strukturun inkişaf meyili adlandırılır. Bu meyil özündə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan iki tərəfi -inteqrasiya və differensiasiyayı ehtiva edir.

Sosial strukturun inkişaf meyilinin məzmunu insan qrupları və birlikləri arasında onların köklü maraqları, həyat fəaliyyəti, həyat tərzini və cəmiyyətdə sosial vəziyyətinə görə təşəkkül tapan və getdikcə yetkinləşən obyektiv cəhətdən zəruri, sabit əlaqə və münasibətlər kimi ifadə olunur. Bu meyilin statik baxımdan anlaşılması onun dinamikasında sosial cəhətdən qeyri-bərabər birliklər və insan qruplarının keyfiyyətcə dəyişməsi (mövcud sosial vəziyyətin yeniləşməsinin təsiri altında) ilə tamamlanır. Bu, nəticə etibarilə bəzi sosial birlik formalarının aradan çıxmasına, digərlərinin dəyişilmiş şəkildə qorunub saxlanılmasına, habelə yeni qrup və birlik-

¹ Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. М., 1992. с.42.

lərin yaranmasına gətirib çıxarır.

İndi isə ölkənin formalaşmış sosial strukturuna, onun dinamikasına nəzər salaq. Bir vaxtlar ingilis sosioloqu Çarlz But (1840-1916) London əhalisini üç sinfə – «aşağı», «orta» və «yuxarı» sinfə bölərək, onun yeni təsnifatını təklif etmişdi. Bu halda o, meyarlar qismində ailənin yaşadığı otaqların sayını və ailənin müzdlə işə qəbul etdiyi qulluqçuların sayını əsas götürürdü. Təklif olunan meyarlara görə, bu və ya digər əhali təbəqələrinə çatan maddi və mənəvi nemətlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti nəzərdə tutularsa, əhalinin üç sinfə bölünməsi kifayət qədər qəbul ediləndir və mövcud strukturu bütövlükdə real əks etdirir.

Mübalığəsiz demək olar ki, Azərbaycanda da sosial struktura aid tədqiqatların əsas istiqaməti bu və ya digər dərəcədə «yüksək sinif – aşağı sinif» qütbləşməsinə yönəlmişdir. Bu mövqedən çıxış edənlər orta sinfin xarakterik xüsusiyyətlərini açmağa səy göstərir və sinfi qütbləşməni ən azı triada kimi (yüksək sinif – orta sinif – aşağı sinif) təqdim etməklə cəmiyyətin stabillik və davamlı inkişafına kömək etməyə çalışırlar¹.

Cəmiyyətimizin yaşadığı indiki dövrdə sosial struktur keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir. Bu dövrdə ictimai həyatın bütün sfera və tərəflərində həyata keçirilməkdə olan əsaslı islahatlar sosial strukturda prinsipial dəyişiklikləri şərtləndirir. Öncə göstərilməlidir ki, ölkəmizdə kolxozların ləğvi nəticəsində kolxozçu kəndli sinfi sosial arenadan silinib getmişdir. Digər bir meyil – ənənəvi fəhlə sinfinin sayının azalması, onun (habelə digər sinif və qrupların) hesabına orta təbəqələrin sayının artmasıdır. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması, siyasi və mənəvi həyatın demokratikləşməsi müasir cəmiyyətin sosial strukturunu daha rəngarəng və çoxçalarlı edir.

Bir sözlə, totalitar rejimin qalıqlarının aradan qaldırılması və demokratik cəmiyyətin inkişafı prosesi sürətləndikcə sosial struktur daha çox açıq xarakter alır, sosial mobillik və mütəhərriklik güclənir.

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, müasir şəraitdə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturu özünün qeyri-sabitliyi və dinamizmi ilə səciyyələnir. Azərbaycanın indiki sosial strukturu üçün istehsalla birbaşa bağlı olmayan marginal təbəqələrin (işsizlər, qaçqınlar, dilənçilər) xüsusi çəkisinin xeyli dərəcədə yüksək olması səciyyəvidir. Bununla yanaşı maddi cəhətdən ifrat qruplar – həddən artıq varlılar və həddən artıq yoxsullar diqqəti cəlb edir. Bəzən də əhalinin müəyyən bir qismi özündən asılı olmayan səbəblərə görə tez-tez yerini dəyişməsi nəticəsində eyni vaxt ərzində bir neçə sosial statusda yaşamağa məcbur olur.

Beləliklə, differensiasiyanın üstünlük təşkil etməsi meyili göz qabağındadır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq standartlara görə, gəlirlər (ən varlıların 10%-nin və ən yoxsulların 10 %-nin gəlirləri) arasında fərq 4-5 dəfədən artıq olmamalıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial strukturun inkişafının xarakterik meyillərindən biri də yeni sosial qrupların yaranmasıdır. Yeni sosial qruplar sırasına sahibkarları, fermerləri, bankirləri, aksionerləri, kooperatorları və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanları aid etmək olar. Sənaye sahəsində, maliyyə və vasitəçilik biznesində məşğul olan sahibkarları, xüsusi, birgə və kiçik müəssisələrin mülkiyyətçilərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sosial qruplar hazırda Azərbaycanda aktiv fəaliyyət göstərirlər.

2017-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, son 27 ildə iri və orta müəssisələrin əsasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri, xarici və müştərək müəssisələrin sayı artaraq müvafiq surətdə 1768-ə, 1277-ə, kiçik müəssisələrin sayı isə 17847-ə çatmışdır².

Azərbaycanın sosial struktur sosiologiyasında ən mühüm meyillərdən biri də onun tranzit (keçid) cəmiyyət strukturu kimi tədqiq olunmasıdır (Azərbaycan sosisumu nəzərdə tutulur).

Azərbaycanın sosial strukturunu təxminən aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Yuxarı sinif (dövlət idarəetmə sistemində və inzibati orqanlarda aparıcı yerləri tutan elita, bankların, tikinti, hasiletmə və emalətmə müəssisələrinin, təhsil, səhiyyə, ticarət, xidmət və məişət müəssisələrinin sahibləri).

¹ Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri, B., 2001, s.178; Əzimov K., Həsənov R. Sosiologiya. B., 2003, s.207-208.

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017. B., 2017, s.126.

2. Orta sinif (xırda mülkiyyətçilər, fərdi kəndli sahibkarlar, məmurlar, menecerlər, hüquqşünaslar, professorlar və s.).

3. Kooperatörlər (sənaye istehsalında, xidmət sferasında və kənd təsərrüfatında).

4. Fəhlə sinfi: a) iri dövlət miqyaslı sənayedə, tikintidə, ticarətdə, kənd təsərrüfatında işləyənlər; b) qarışıq və xüsusi müəssisələrdə çalışanlar və s.

5. Aşağı sinif (mülkiyyətə sahib olmayanlar, işsizlər, yoxsullar və s.).

Müəssisələrin özəlləşdirilməsi nəticəsində onların mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi cəmiyyətin təbəqələşməsinə, bununla da sosial bərabərsizlik problemini gücləndirir. Hazırda özəl bölmənin ölkənin ümumi daxili məhsul istehsalında payı 83,8 %-ə, o cümlədən sənayedə 87,9 %, kənd təsərrüfatında isə 99,9 % təşkil edir¹. 2017-ci ilin məlumatına görə, Azərbaycanda iqtisadi sahədə məşğul olan əhalinin 24%-i dövlət, 76%-i qeyri-dövlət sektorunda çalışır². Analoji meyil həmçinin əməyin peşə bölgüsündə, onun sahə üzrə differensiasiyasına əsaslanan sosial-peşə strukturunda da mövcuddur. Azərbaycanın indiki vəziyyətində istehsalatın yüksək inkişaf etmiş, orta və zəif inkişaf etmiş sahələrə kəskin ayrılması burada çalışan işçilərin qeyri-bərabər sosial vəziyyətini müəyyən edir. Bu, aqrar bölmənin işçiləri ilə neft-qaz sənayesində çalışanların və ya ali məktəb işçiləri ilə dövlət strukturunda işləyənlərin əmək haqqı arasındakı fərqi müqayisə etdikdə daha aydın görünür. Doğrudur, bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial bərabərliyinin əvvəlki anlamı utopiya olardı. Lakin əhalinin müəyyən hissəsi hələ də yeni şəraitdə müasir stimullaşdırma sisteminin fəaliyyətdə olması faktını lazımcınca qəbul etmək istəmir.

4.5. Azərbaycanda orta sinif: reallıqlar və perspektivlər

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturuna bir sıra amillər güclü təsir göstərmişdir: 1) iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyəti və onun strukturunun yenidən qurulması; 2) dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və digər mülkiyyət formalarının təşəkkül tapması; 3) bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən yeni məşğulluq strukturunun formalaşması və s.

Bəzi sosioloji ədəbiyyatlarda sosial stratifikasiya sistemində əsas siniflərin arasında aralıq vəziyyəti tutan sosial təbəqələrin məcmusu orta sinif adlandırılır. Orta sinif heç də həmişə eyni təbəqələrin nümayəndələrindən ibarət olmur. Əksinə, çox vaxt ona orta gəliri az olan, əməyin ictimai təşkilində roluna, istehlak davranışı və siyasi rəğbətinə görə ən müxtəlif insan qrupları daxil edilir. Məhz ona görə də orta sinif haqqında çox vaxt cəm şəklinə danışılır: “orta siniflər”, “orta təbəqələr”.

Sosiologiyada bu və ya digər ölkələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq orta sinifə daxil etmənin müxtəlif meyarları təklif olunur. Məsələn, L. Belyayeva orta sinfi müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üç göstəricini əsas meyar kimi götürür :

1) özünü identifikasiya; 2) həyat səviyyəsi; 3) təhsil səviyyəsi³.

Elmi ədəbiyyatda orta sinifə mənsub olmanın digər əlamətləri də (iqtisadi davranışın növü, gəlirlərin səviyyəsi, siyasi orientasiya və s.) qeyd olunur.

Cəmiyyətin sosial sabitliyi üçün orta sinfin əhəmiyyətini adətən onun aşağıdakı sosial funksiyaları yerinə yetirməsində görürlər: 1) o, əsas siniflər arasındakı münasibətləri zəiflədən ictimai bir qüvvədir; 2) ənənəvi ailə dəyərlərinin daşıyıcısıdır; 3) əsas vergi ödəyicisidir və s.

Orta sinfin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi meyarları ilə bağlı sosiologiyada fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, 1999-cu ildə Rusiya müstəqil sosial və milli problemlər institutunun

¹ Azərbaycanın milli hesabları 2018. B., 2018, s.15

² Əmək bazarı 2018. B., 2018, s. 27

³ Беляева Л. Критерии выделения российского среднего класса // Средний класс в современном российском обществе. М., 1999, с.11-16.

sosioloqları tərəfindən orta sinfin aşağı həddi kimi Rusiyada adambaşına düşən gəlirin 1500 rubl olması qeyd edilmişdir. Bu gəlir inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən gəlir ilə müqayisədə olduqca az görünür. Lakin əgər mənzillərin, nəqliyyatda gedişin və s. ödənişi üçün sosial transferlər nəzərə alınarsa, onda göstərilən gəliri məqbul hesab etmək olar. Rusiyada orta sinfin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi ilə bağlı digər yanaşmalar da vardır. Məsələn, V.A.Lepyoxin hesab edir ki, dörd nəfərdən ibarət ailənin gəliri ayda 2.5 min dollara qədər olan adamları Rusiyanın orta sinfinə daxil etmək olar.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında başlamış sosial-iqtisadi yenidənqurma sovet cəmiyyətinin orta təbəqələrini dağıtdı və əhalinin yeni meyarlara görə, ilk növbədə gəlirlər üzrə birləşməsinin əsasını qoydu. Azərbaycanda orta sinfə xırda və orta sahibkarlar, məmurlar, menecerlər, professorlar, peşəkar həkimlər, vəkillər, bir sözlə, cəmiyyətin özəyini təşkil edən insanlar daxil edilir. Tanınmış Azərbaycan alimi professor R.Əzimova apardığı tədqiqatda müəllimləri də orta sinfə daxil etmişdir¹. Bu prosesin ölkəmizdə müasir, real inkişaf mənzərəsinin öyrənilməsi məqsədi ilə “Azərbaycanda orta sinfin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri” mövzusunda sosioloji sorğu keçirilmişdir. Sorğu 2019-cu ilin may ayında Bakı Dövlət Universitetinin sosiologiya ixtisasında təhsil alan bir qrup III kurs tələbələrin və müəllimlərin birgə iştirakı ilə aparılmışdır.

Sorğuda 121 nəfər respondent iştirak etmişdir. Onlar 18-78 yaş həddində olub, 20 müxtəlif peşə sahibləridir. Tədqiqatda iştirak edən respondentlərin 43 faizi qadınlar və 57 faizi kişilərdən ibarət olmuşdur.

Respondentlərin ailə vəziyyəti ilə bağlı suala verdikləri cavabların təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, tədqiqat iştirakçılarının 66 faizi evli, 32 faizi subay olmuşdur. Eyni zamanda iştirakçılardan biri həmin suala cavab verməmiş, bir nəfəri isə dul olduğunu qeyd etmişdir.

Sorğuda iştirak edən respondentlərin 62,0 faizi ali, 38 faizi isə orta təhsili olduğunu qeyd etmişdir.

“Əhalinin orta təbəqəsinin əsas xüsusiyyətlərini necə təsvir edərsiniz?” sualına sorğuda iştirak edənlərin əksər hissəsi - 27.3 %-i xüsusi əmlakın mövcudluğu, 28.1 %-i maddi-mənəvi istehsalda, 13.28 %-i isə idarəetmədə iştirak cavabını qeyd etmişdir. Respondentlərin 19%-i orta təbəqənin əsas xüsusiyyətini maddi müstəqillikdə olduğunu bildirmişdir.

“Orta sinif cəmiyyətin hansı sahəsində üstünlük təşkil edir?” sualına respondentlərin əksər hissəsi - 28.9%-i orta sinfin təhsil - tibb sferasında, 22.3% -i sahibkarlıq-biznes sahəsində, 21.5 %-i özəl sektorda, 19%-i dövlət qulluğunda, 8.3% isə cəmiyyətdə orta sinfin olmadığını bildirmişdir.

“Orta təbəqəyə məxsus ailənin aylıq gəliri nə qədər olmalıdır?” sualına sorğuda iştirak edənlərin əksər hissəsi - 36.4%-i 501-700 Azn., 32.2%-i isə 701-1000 Azn cavabını seçmişdir. Respondentlərin yalnız 19.8 %-i 1000 Azn daha çox, 10.7%-i isə 201-500 Azn məbləğinin daha doğru olduğunu bildirmişdir.

“Özünü hansı ictimai təbəqəyə aid edirsiniz?” sualına sorğuda iştirak edən şəhər sakinlərinin 50.4%-i orta təbəqəyə, 27.3%-i isə orta aşağı təbəqəyə, 13.2 %-i isə aşağı təbəqəyə aid olduğunu bildirmişdir. Yalnız 7.4% yüksək orta təbəqəyə, 1.7% yüksək təbəqəyə aid olduğu cavabını seçmişdir.

“Ölkədə gedən sosial - iqtisadi islahatlar sizin ailənizin ictimai təbəqədəki yerinə necə təsir etdi?” sualına respondentlərin 23.24%-i dəyişdi, 38.18%-i isə qismən dəyişdi, 29.05 %-i xeyr, dəyişmədi variantını seçmişdir. 9.9 % sorğu iştirakçısı bu suala “Bilmirəm” cavabını vermişdir.

“Sosial yönümlü islahatları necə qiymətləndirirsiniz?” sualına sorğu iştirakçılarının 52.9 %-i müsbət və ya qismən müsbət, 32.3%-i mənfi və ya qismən mənfi, 14.9 %-i isə “Bilmirəm” cavabını vermişdir. Bu, islahatların tam effektiv nəticəsi üçün müəyyən zamana ehtiyac olduğunu göstərir.

“Ölkəmizdə orta sinif bu gün hansı inkişaf mərhələsindədir?” Sorğu iştirakçıların bu suala cavabı birmənalı olmamışdır. Belə ki, 20.7 % orta sinfin inkişaf mərhələsində olduğunu, 51.2 % bu

¹ Əzimova R. Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif. Bakı, 2014, s.15

prosesin ləng getdiyini, 12.45 %-i isə bunun cəmiyyətin arzusu olduğunu bildirir. Cavabların müqayisəsi bu sualın mahiyyətinin bəzi respondentlər tərəfindən düzgün anlaşılmadığını göstərir.

“Siz əhali arasındakı sosial təbəqələşməyə necə yanaşırsınız?” sualına cavablar müxtəlifdir. İştirakçıların 61.1 %-i bu prosesin inkişafı stimullaşdırdığını, vacib olduğunu, 28.9% təbəqələşmənin əleyhinə olduğunu, 9.9 % isə “Bilmirəm” cavabını seçmişdir.

“Sizcə, ölkəmizdə hansı təbəqənin nümayəndələri daha çoxdur?” sualına verilən cavablar da müxtəlifdir. Respondentlərin çoxu belə hesab edir ki, orta-aşağı təbəqə - 44.63% və orta təbəqə - 13.22 % cəmiyyətdə çoxluq təşkil edir. Bakı şəhər sakinlərinin 29.88 % - i isə aşağı təbəqənin, 6.64 %-i isə yüksək təbəqənin çox olduğu cavabını qeyd etmişdir.

“Azərbaycanda orta sinif formalaşdı mı?” sualına sorğu iştirakçıların 14.0 %-i bəli formalaşdığı, 63.3 %-i qismən formalaşdığı, 14.9%-i isə formalaşmadığı cavabını seçmişdir. 10.7 % respondent “Bilmirəm” cavabını qeyd etmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, ölkəmizdə orta sinfin mövcud inkişafı arzu olunan səviyyədən bir qədər ləng gedir. Bunun mühüm səbəbləri Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmədə yol verilən qüsurlar, bazar iqtisadiyyatının təbii inkişafına süni maneələr, rəqabətli, bəzən azad biznes mühitinin tam yetərli səviyyədə olmaması, bu prosesə bəzi məmurlar tərəfindən yersiz müdaxilələr və sairədir.

Fikrimizcə, aşağıdakı amillər Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda orta sinfin xüsusi çəkisinin artmasını, real ictimai qüvvə kimi ölkəmizdə sabitliyin qarantına çevrilməsini sürətləndirəcəkdir:

1. 2019-cu ilin əvvəlindən dövlət başçısı İlham Əliyevin apardığı və əhalinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirən sosial yönümlü islahatlar.
2. sosial meyarlarda insan amilinə daha çox diqqət yetirilməsi, dəyərlər, normalar və sanksiyaların mədəni formalarla şərtlənən sistemin inkişafı;
3. cəmiyyət institutlarının daha da stabilləşməsi, onların öz sabitliyini təkrar istehsal etmək qabiliyyətinin, hakimiyyətin demokratikləşməsi prosesinin güclənməsi.

Yoxlama sualları

1. Cəmiyyətin sosial strukturu nədir? Onun hüdudları barəsində nə deyə bilərsiniz?
2. Sosial status və sosial rol nədir? Siz özünüzdə hansı statusları aşkar edə bilərsiniz?
3. Siniflərin fərqləndirilməsi meyarları haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Sosial təbəqələşmənin mahiyyəti nədən ibarətdir? Nə üçün burada əsas göstərici və ya əlamət kimi bərabərsizlik çıxış edir?
5. P.Sorokinin təbəqələşmə modeli nə üçün çoxölçülü adlanır? Onun fərqli xüsusiyyətlərini siz necə xarakterizə edərdiniz?
6. Sosial bərabərliyin ən mühüm əlamətlərini açıqlayın.
7. Nə üçün istənilən cəmiyyətdə yüksək gəlirləri əhalinin azlıq təşkil edən hissəsi, orta və ən az gəlirləri isə əhalinin çoxluq təşkil edən hissəsi əldə edir?
8. Ən aşağı və ən yüksək gəlirlərin səviyyəsini müqayisə etməklə nəyi müəyyənləşdirmək olar?

Ədəbiyyat

1. Əzimov K.A., Həsənov R.M. Sosiologiya. B., 2003.
2. Əzimova R. Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif. B., 2014.
3. Mehdiyev R. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan. B., 2015
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017
6. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 5. SOSIAL QRUPLAR

5.1. Sosial qrup anlayışı. Qrupların təsnifatı

Cəmiyyət insanların mürəkkəb birliyi kimi müxtəlif sabitlik dərəcəsinə, miqyasına və məzmununa görə fərqlənən sosial qrupların məcmusunu təşkil edir.

Sosioloji ədəbiyyatda «sosial qrup» anlayışı ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu, aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər. Əvvəla, sosiologiyada bir çox anlayışlar sosial praktika nəticəsində meydana gəlir, elmə tətbiq olunmağa başlayır və bu zaman müxtəlif çalarları ifadə edir. İkincisi, belə çətinliklərin yaranması bu prosesdə müxtəlif növ topluların təşəkkülü və iştirakı ilə şərtlənir. Bu səbəbdən də sosial qrup anlayışını müəyyən etmək üçün onlar arasındakı müəyyən tipləri ayırmaq lazım gəlir.

Sosiologiyada «qrup» anlayışı kimi təklif olunan bir sıra sosial birlik növləri vardır. Məsələn, bir neçə fərd müəyyən fiziki məkanda müvəqqəti olaraq məskunlaşır. Eləcə də eyni vəqonda bir neçə gün yol gedən, müəyyən anda eyni meydanda olan, eyni küçədə yaşayan insan toplularını elmi mənada sosial qrup adlandırmaq olmaz. İnsanların belə toplusuna «aqreqasiya» deyilir. «Aqreqasiya» latın dilində müəyyən fiziki məkanda toplanmış şüurlu surətdə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmayan insanların mexaniki birliyi mənasını ifadə edir.

Başqa bir halda bir və ya bir neçə oxşar xüsusiyyətli fərdləri birləşdirən topluya da qrup deyilir. Məsələn, abituriyentlər, siqaretçəkənlər, qocalar və s. Lakin bunlara da elmi baxımdan sosial qrup demək doğru olmazdı. Bir neçə oxşar xüsusiyyətlərə görə birləşən belə insan toplusunu ifadə etmək üçün «sosial kateqoriya» termini daha münasibdir.

Bəs onda sosial qrup nədir?

Sosial qrup başqalarına münasibətdə qrup üzvünün hər birinin ümumi marağını nəzərə almaqla fəaliyyət göstərən fərdlərin birliyidir. Bu tərifə görə sosial qrup üçün zəruri olan iki əsas şərt vardır: 1) onun üzvləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olması; 2) hər bir qrup üzvünün ümumi marağının nəzərə alınması.

Bu tərifə görə, nəqliyyat dayanacağında avtobus gözləyən bir neçə nəfəri qrup hesab etmək olmaz. Lakin onlar söhbətə başladığında, gözləmə ilə əlaqədar birlikdə qarşılıqlı fəaliyyətə keçdikdə müəyyən sosial qrup keyfiyyəti əldə edirlər. Lakin bu cür qruplar birləşmədən deyil, təsadüf nəticəsində əmələ gəlirlər. Burada sabit maraqlar yoxdur, qarşılıqlı fəaliyyət isə birtərəfli olur. Belə öz-özünə əmələ gələn qeyri-sabit qruplar kvaziqruplar adlanır. «Kvaziqrup» latın dilində «sosial qrupa bənzəyən» mənasını ifadə edir və aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) öz-özünə əmələ gəlmə; 2) qarşılıqlı əlaqələrin qeyri-sabitliyi; 3) müştərək hərəkətlərin qısamüddətliyi və s. Aqreqasiyalar kvaziqrupa, kvaziqruplar isə öz növbəsində sosial qrupa çevrilə bilər.

Hər bir fərd həyatının müxtəlif anlarında bir neçə qrupun iştirakçısı ola bilər. Sosial qrupları müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək mümkündür. Təsnifat əsas qrup növlərini ayırmağa və qiymətləndirməyə, həmçinin qrup daxili və qruplararası qarşılıqlı münasibətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Hər bir fərd onun mənsub olduğu bəzi qruplar toplusunu ayıra və onları «mənim» kimi müəyyən edə bilər. Bu – «mənim ailəm», «mənim komandam», «mənim dinim» və s. ola bilər. Belə qruplar inqrup sayıla bilər, yəni bəzilərində fərd özünün mənsubiyyətliliyini hiss edir, digərlərində isə başqa üzvlərlə eyniləşərək «biz» inqrupunun üzvlərini qiymətləndirir.

Fərdin aid olmadığı digər qruplar – başqa ailələr, kompaniyalar, dini qruplar bu fərd üçün altqrup sayıla bilər, fərd isə bunu simvolik olaraq «biz» yox, «başqaları» adlandırma bilər.

Ədəbiyyatda sosial qrupların müxtəlif təsnifatından istifadə olunur. Bu baxımdan Q.M.Andreyevanın təsnifatı maraqlıdır. O, təsnifatı bu cür aparır: 1) şərti və real qruplar; 2) böyük qruplar; 3) kiçik qruplar; 4) referent qruplar.

Şərti qrup – aparılan tədqiqat üçün vacib olan hər hansı bir və ya bir neçə ümumi

əlamətlərə görə qruplaşan insanların ixtiyari birliyi. Şərti qruplar dedikdə, bir-biri ilə real surətdə əlaqəsi olmayan, lakin müəyyən əlamətlərə görə ayırd edilən insanlar nəzərdə tutulur. Belə əlamətlərə fərdin cinsi, yaşı, peşəsi, təhsil səviyyəsi, gəlir dərəcəsi və s. aiddir. Bu qrupa daxil olan insanlar lazım gəldikdə bir-birini müdafiə edə bilirlər (məsələn, sürücü həmrəyliyi).

Real qrup – real münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqələrdə olan insanlar birliyi. Real qruplar arasında böyük və kiçik sosial qruplar fərqləndirilir.

Böyük qrupda bütün üzvlərin bir-birini şəxsən tanıması və onların arasında əlaqələrin vasitəsiz baş verməsi mümkün deyildir. Böyük qruplara adətən siniflər, sosial təbəqələr, millətlər, siyasi partiya birlikləri, qadınlar, gənclər, idman və s. ittifaqlar və birliklər aiddir. Böyük qruplar qeyri-mütəşəkkil, daxili səbəblərdən yarana bilər (məs., kortəbii tətillər, hərəkatı iştirakçıları, izdiham və s.). Təşkil olunmuş böyük qruplar cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesində əmələ gələn sabit yaranmanı (məs., siniflər, etnoslar və s.) təmsil edir.

Kiçik qrup – tərkibinə görə azsaylıdır (2 nəfərdən 35-dək adam). Belə qrupların üzvləri bir-biri ilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətdə olurlar. Kiçik qrupları həmçinin kontakt qrupları da adlandırırlar. Sosiologiyada kiçik qrupların aşağıdakı təsnifatı qəbul olunmuşdur: 1) formal və qeyri-formal; 2) ilkin və təkrar; 3) üzvlük qrupu.

Formal qrupda üzvlərin vəziyyəti və davranışı rəsmi təşkilatçılıq və sosial institutların qaydaları ilə tənzimlənir. Formal qrupa nümunə olaraq tələbə qruplarını göstərmək olar. Çünki burada həm miqdar, həm quruluş, həm funksiyalar, həm tədris prosesi və həm də formal liderlik (qrup nümayəndəsi) ali məktəbin qaydalarına əsasən nizamlanır. Formal qrupun xarakter xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxslərarası münasibətlər rəsmi çərçivə daxilində təşəkkül tapır. Bu münasibətlər üstünlük vermə və maraq, qarşılıqlı rəğbət əsasında qurulanda qeyri-formal qrup yaranır.

Qeyri-formal qrup – həmfikirliyin, dostların və başqalarının əhatəsidir. O, həm formal qrup çərçivəsində, həm də onsuz yaranabilir. Məsələn, məkan-ərazi yaxınlığı əsasında (qonşular, həmyerlilər); maraq birliyi əsasında (pokerlər, qeyri-formallar); şəxsi rəğbət əsasında (dostlar, tanışlar) və s. Belə qeyri-formal qruplarda şəxslərarası münasibətlər aydın əks olunur və burada ciddi təşkilatçılıq çox da vacib deyil. Burada qaydalar əksər hallarda ənənələrə, hörmətə, şəxsiyyətə, rəğbətə, adətə, maraqların ümumiliyinə əsaslanır.

İlkin və təkrar qruplar. Fərdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin fərqi ən çox ilkin və ikinci qrupda özünü büruzə verir. İlkin qruplarda qrupun hər bir üzvü başqa bir üzvü şəxsiyyət və fərd kimi görür. Belə bir görünüşün nailiyyəti intimliyin, şəxsiyyət təcrübəsinin bir çox elementlərini yaradan sosial münasibətlər vasitəsilə baş verir. Ailə qruplarında onların üzvləri çalışırlar ki, sosial münasibətləri qeyri-formal və mülayim etsinlər. Onlar bir-birini, ilk növbədə, şəxsiyyət kimi maraqlandırır, ümumi ümid və hisslərə malikdirlər və ünsiyyət zamanı öz tələbatlarını tamamilə ödəyirlər. Təkrar qruplarda sosial münasibətlər şəxssiz, birtərəfli və utilitar xarakter daşıyır. Burada başqa üzvlərlə şəxsi dostluq münasibətləri vacib deyil, lakin sosial rollar bunu tələb etdiyi üçün bütün kontaktlar fəaldır.

«İlkin» və «təkrar» qruplar terminləri qrupşəkilli qarşılıqlı əlaqələrin növlərini mövcud qrupun başqa qruplar sistemində əhəmiyyətinin göstəricilərindən daha yaxşı xarakterizə edirlər. İlkin qrup obyektiv məqsədlərin ifadəsi kimi, məsələn, istehsalatda özünü göstərə bilər. Lakin o, qrup üzvlərinin qarşılıqlı insani münasibətlərini, emosional təminatını daha çox ödəyə bilər, nəinki geyimi və yaxud istehsalat məhsullarının faydalılığını. Təkrar qrup isə qarşılıqlı dostluq münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərməsi keyfiyyəti ilə fərqlənir, lakin onun mövcudluğunun əsas prinsipi spesifik funksiyaları yerinə yetirə bilməsidir. Beləliklə, ilkin qrup həmişə qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə, təkrar qrup isə məqsədə əsaslanır.

Referent qrup – ya real qrup, ya da şərti qrupdur. Burada fərd özünü nümunə ilə öz davranışını və özünüqiymətləndirməni əlaqələndirir. Bəzən referent qrupla inqrup uyğun ola bilər. Məsələn, yeniyetmə öz komandasına müəllimlərinin düşündüyündən də artıq dərəcədə istinad edir. Altqrup da həmçinin referent ola bilər.

Altqruplar fərdlər tərəfindən adətən stereotip kimi qavranılır. Hansısa bir qrupun hərəkətini qiymətləndirərkən çox vaxt arzularımızdan əlavə qrupun hər bir fərdinə, bizim zənnimizcə, qrupu bütövlükdə xarakterizə edən bəzi cizgiləri aid edirik. Məsələn, belə bir fikir mövcuddur ki, guya bütün zəncilər avropoid irqindən olan adamlardan daha ehtiraslıdırlar (hərçənd əslində belə deyil), bütün fransızlar – yüngül xasiyyətliyərlər, ingilislər – özlərinə qapılan və dinməzdirlər. Stereotip pozitiv (xeyirxahlıq, cəsarətlilik), neqativ (pripsizlik, qorxaqlıq) və qarışıq (almanlar intizamlı olsalar da, qəddardırlar, azərbaycanlılar qonaqpərvər olsalar da, unutqandırlar) ola bilər. Bir dəfə yaranan stereotip (fərdi fərqlər nəzərə alınmadan) müvafiq altqrupun bütün üzvlərinə şamil edilir. Sosial stereotiplərin yaranma mexanizmi tam tədqiq olunmayıbdır.

Stereotiplər daim yaranır, dəyişilir və yox olur; bütün bunlar sosial qrupun üzvləri üçün vacibdir. Onların köməkliyi ilə bizi əhatə edən altqruplar haqqında yığcam və lakonik məlumat əldə edirik.

Belə məlumat bizim digər qruplara münasibətimizi müəyyənləşdirir, əhatəmizdə olan qruplarsa altqrupun nümayəndələri ilə ünsiyyətdə davranış xəttini müəyyən etməyə imkan yaradır. İnsanlar stereotipləri şəxsiyyətin əsas cizgilərinə nisbətən daha tez qəbul edirlər. Beləliklə, altqrupda yalnız bəzi şəxsiyyətlər qrupun normativ və müqayisə referent funksiyalarını tam ayırd elə bilirlər, stereotiplər isə bir çox kəskin və incə mülahizənin nəticəsi kimi meydana çıxırlar.

5.2. Qrupun öyrənilməsinin əsas istiqamətləri

Sosiologiyada qrupların öyrənilməsinin başlanğıcı əmək məhsuldarlığının sosial amillərdən istifadə etməklə, yeni vasitələrinin axtarışı ilə bağlıdır.

Belə planların reallaşdırılması istiqamətində ilk addımlardan biri E.Meyonun 1927-1932-ci illərdə apardığı Xottorn tədqiqatlarıdır. Onlar göstərdilər ki, işçilər üçün daha əhəmiyyətli özünün hansı qrupa aidliyini dərk etməsi hesab olunur. Bundan əlavə, qrupa qəbul olunma cəhdi fəhlə üçün rəhbərliyin onun əməyini tənzimləmək tədbirlərindən daha qiymətliyədir. E.Meyonun fikrincə, nəzarətəddici və tənzimləyici hissə kiçik əlaqələndirici qrup olur.

Kiçik qrupların öyrənilməsinin digər istiqamətini Y.Morenonun sosiometrik metodu təşkil edir. Sosiometriyanın məqsədi insanın əməyini və həyatını həm işdə, həm də istehsalat mühiti xaricində ona müsbət təsir bağışlayan insanlar arasında təşkil etməkdən ibarətdir. Bu metodun əsasında şəxslərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə qrupun səmərəli idarə olunmasını həyata keçirmək mümkündür.

Sosioloji ədəbiyyatda sosial qrupun bir neçə inkişaf fazası göstərilir. A.V.Petrovskinin konsepsiyasına uyğun olaraq qrupun inkişaf fazası aşağıdakı meyarlarla müəyyən olunur: birincisi, qrupda şəxslərarası münasibətlərin vasitəli ifadə dərəcələri, birgə fəaliyyətin məzmunu ilə; ikincisi, birgə fəaliyyətin ictimai əhəmiyyəti ilə.

Bu meyarlar əsasında A.V.Petrovski kiçik qrupun aşağıdakı inkişaf fazalarını qeyd edir:

- diffuz (qarışıq) qrup – ümumi birlik, birgə fəaliyyətin məzmunu (məqsədi, əhəmiyyəti və dəyəri) ilə vasitəliliyi olmayan şəxsiyyətlərarası münasibətlər;
- qrup-assosiasiya (ümumi birliyə mənsubluq gələcək birgə hərəkətlərin səmərəliliyi şəraiti kimi dərk edilir);
- qrup-kooperasiya (şəxslərarası münasibətlərin hər kəs üçün əhəmiyyəti birgə fəaliyyətin məzmununda dərk edilir);
- qrup-kollektiv (şəxslərarası münasibətlər qrupşəkilli fəaliyyətin şəxsiyyət əhəmiyyəti və ictimai cəhətdən qiymətliliyi ilə dərk edilir);
- korporasiya (bu qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun üzvləri üçün xüsusi əhəmiyyətli, bəzən də qrup fəaliyyətinin məzmununa görə antisosial vasitə ilə ifadə olunur).

Sosial qrupun fəaliyyətinə müxtəlif əlaqə üsulları ilə təsir göstərilməsi A.Bavelas tərəfindən öyrənilmişdir. O, məhdud vaxt ərzində sadə məsələlərin həllində «şturval» əlaqə üsulunun yüksək effekt verdiyini göstərir. Bu halda qrupun üzvlərinin bir-biri ilə əlaqələri istisna edilir və onlar yalnız liderlə əlaqəyə girə bilirlər. A.Bavelas yaradıcı işlərin həlli üçün «çevrə» əlaqə üsulunun daha əlverişli olduğunu göstərir. Belə ki, bu şəraitdə qrupun hər bir üzvü qarşılıqlı surətdə məlumatları bölüşmək imkanına malik olur. Bu isə məsələnin həllinin yeni istiqamət üzrə aparılmasına şərait yarada bilər.

Qrup daxilində olan əlaqələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, qrup daxilində hər bir üzvün müəyyən rolu vardır. Bu rol daim dəyişir və təkmilləşir.

5.3. Sosial qrupların dinamikası

Sosial qruplar həmçinin onları canlı sosial qarşılıqlı təsirdə nəzərdən keçirməyə imkan verən dinamik xüsusiyyətlərə də malikdir. Belə xüsusiyyətlərə qrupun ölçüsü, onun daxili strukturu (liderlər, sırayı üzvlər, autsayderlər), qrup daxilində rəhbərlik üslubu, qrup davranışı ilə bağlı spesifik sosial həyat fenomenləri aiddir.

Qrupun ölçüsü artıq öz-özlüyündə qrupdaxili qarşılıqlı təsiri əsasən müəyyənləşdirir. Ən sıx və məna ifadə edən münasibətlər iki adamdan ibarət qruplarda (diada) – ərlə arvad, sevgililər, yaxın dostlar arasında yaranır. Diadada hisslər və emosiyalar, bir qayda olaraq, böyük qruplardakına nisbətən daha mühüm rol oynayır. Ancaq gözlənilən əksinə olaraq, diadadakı münasibətlər daha böyük qruplardakına nisbətən daha kövrək olması ilə fərqlənir və burada ümidlərin boşa çıxmasına daha çox rast gəlinir.

Qrupa üçüncü üzvün əlavə edilməsi – triadanın yaranması sosial vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirir. Qrupdaxili «fraksiyaların» yaranması, iki nəfərin üçüncüyə qarşı ittifaqı, boykotlar, lider və autsayderin ayrılması və s. kimi yeni imkanlar əldə edilir.

Bəzi sosioloqların tədqiqatlarının nəticələrinə görə, kiçik qrupun üzvlərinin optimal sayı beş nəfər olmalıdır. Bu halda heç bir çıxılmaz qrupdaxili vəziyyət ola bilməz, çünki həmişə çoxluğun rəyini asanlıqla ayırd etmək mümkündür. Bundan başqa, belə qrupda azlıqda qalmaq heç də təcrid olunmaq demək deyildir. Belə qrup kifayət qədər böyükdür: orada insanlar özlərini tam «sosial» hesab edə bilirlər – rollarını dəyişdirə, öz rəylərini sərbəst şəkildə izhar edə və özlərinin haqlı olduqlarına ətrafındakıları inandıra bilirlər.

Təsəvvürünüzə gətirin ki, voleybol komandası bombardirsiz, ordu zabitlərsiz, müəssisə direktorsuz, universitet rektorsuz, orkestr dirijorsuz və gənclər qrupu başçısızdır. Ümumi rəhbərlik olmadan insanlar öz fəaliyyətlərini əlaqələndirməkdə çətinlik çəkirlər. Deməli, qrup mühitində bəzi üzvlər, bir qayda olaraq, digərlərinə nisbətən daha çox təsir qüvvəsinə malik olurlar. Biz belə fərdləri *liderlər* adlandırırıq. Kiçik qruplar lidersiz keçinə bilirlər, lakin iriölçülü qruplarda rəhbərliyin olmaması xaosa (qarma-qarışıqlığa) gətirib çıxarır.

Kiçik qruplara, bir qayda olaraq, iki lider tipi xasdır. Birinci tip – «mütəxəssis-sosioloqdur». O, cari məsələləri qiymətləndirmək və onları yerinə yetirmək üzrə fəaliyyətin təşkili ilə məşğul olur. İkinci tip – «mütəxəssis-psixoloqdur». O, insanlar arasında yaranan problemlərin öhdəsindən yaxşı gəlir, onlar arasındakı gərginliyi aradan qaldırır, qrupda həmrəylik ruhunun yüksəlməsinə kömək edir. Rəhbərliyin birinci tipi qrup məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş instrumental rəhbərlikdir; ikinci tip isə qrupda harmoniya və həmrəylik ab-havasının yaranmasına yönəlmiş ekspressiv rəhbərlikdir. Bəzi hallarda eyni bir insan öz üzərinə bu rolların hər ikisini götürür, amma adətən bu rolların hər biri ayrı-ayrı rəhbərlər tərəfindən yerinə yetirilir. Rollardan heç biri digərindən daha vacib hesab edilə bilməz, hər bir rolun nisbi əhəmiyyətini konkret vəziyyət diktə edir.

Liderlər insanlara təsir etmək üçün müxtəlif üslublardan istifadə edirlər. K.Levin rəhbərlik üslublarının klassik tədqiqatını aparmışdır. Bu tədqiqat zamanı 11 yaşlı oğlanlardan ibarət qruplarla işləyən yaşlı rəhbərlər rəhbərliyin üç üslubundan birindən istifadə etmişdilər.

Avtoritar üslubda rəhbər qrupun fəaliyyətinin əsas istiqamətini müəyyən edir və hər mərhələ üzrə təlimat verir, buna görə də oğlanlar gələcək tapşırıqlar barədə aydın təsəvvürə malik idilər. Rəhbər həmçinin iş üçün tərəfdaşları təyin edir, müsbət və tənqidi qiymət verir və qrupun fəaliyyətində iştirakdan kənar qalırdı.

Bunun əksinə olaraq, *demokratik üslubda* rəhbər oğlanlara qərarların qəbul olunmasında iştirak etməyə icazə verir, işin yalnız ümumi məqsədlərini ümumi şəkildə təsvir edir, bu məqsədlərə çatmağın variantlarını təklif edir, qrupun üzvlərinə istədikləri kəslərlə işləməyə icazə verir, oğlanların nailiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirir və özü qrupun fəaliyyətində iştirak edirdi.

Nəhayət, *neytrallıq üslubu* rəhbərin passiv mövqeyini nəzərdə tuturdu: o, materiallar, məsləhətlər verir və yalnız qrupun üzvlərinin xahişi ilə onlara köməklik edir, işin nəticələrinə qiymət verməkdən imtina edirdi.

Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, rəhbərliyin avtoritar üslubu qrup üzvlərinin tam gücdən düşməsinə gətirir və onlarda rəhbərə qarşı düşmənçilik hissləri yaradırdı. Məhsuldarlıq yalnız rəhbərin iştirak etdiyi zaman yüksək olaraq qalırdı, amma o, gedən kimi məhsuldarlıq da əhəmiyyətli dərəcədə azalırdı. Demokratik rəhbərlik üslubunda qrupun üzvləri dərin razılıq hissi keçirirdilər, qrupun tapşırıqlarına daha çox yönəlmişdilər və daha mehriban idilər, müstəqillik (xüsusilə də rəhbər olmayanda) və şəxslərarası aqressivliyin aşağı səviyyəsini nümayiş etdirirdilər. İşə qarışmamaq üslubu aşağı məhsuldarlığa və şəxslərarası aqressivliyin yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarmışdı.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, eksperiment demokratik əsaslarla tərbiyə almış yeniyetmələrlə keçirilmişdi. Başqa şəraitdə və başqa mədəni mühitdə avtoritar rəhbərlik üslubu daha üstün ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə avtoritar liderlərin faizi belə fərz etməyə imkan verir ki, yüksək gərginlik şəraitində ölkənin əhalisi direktiv idarəçiliyə üstünlük verə bilər. Lakin belə bir izahat da ağılabatandır ki, qeyd olunan şəraitdə avtoritar hökmdarlar üçün hakimiyyəti ələ keçirmək və onu əldə saxlamaq daha asan olur.

Sosioloji ədəbiyyatda liderliyin üç funksiyası göstərilir: 1) təşkilatçılıq; 2) informasiya; 3) sosiallaşma.

Birinci funksiya nəzərdə tutur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu, aktual və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yollarını, üsul və vasitələrin planlaşdırılmasını təşkil edir, onların birgə səylərini əlaqələndirir və s.

Qrup fəaliyyətinin səmərəli olması naminə zəruri informasiyanın toplanılması, işlənilməsi, onların qrup üzvlərinə vaxtında çatdırılması informasiya funksiyasının əsas cəhətini təşkil edir.

Sosiallaşma funksiyası isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir.

Qədim atalar sözüə görə, «əl çox olanda iş daha rahat gedir». Lakin aydın olur ki, bu atalar sözü gerçəkliyə uyğun gəlmir. Məsələn, gözləmək olardı ki, üç adam kanatı tək adama nisbətən üç dəfə çox intensivliklə, səkkiz adam isə səkkiz dəfə çox güclə dartacaq. Əslində isə tamamilə tərsinə alınır. Tədqiqatlar göstərir ki, əgər ipi darta bir adamın sərf etdiyi qüvvə 4 kq-a bərabərsə, üç nəfərdən ibarət qrupda hər bir adamın sərf etdiyi qüvvə 3,6 kq, səkkiz nəfərdən ibarət qrupda isə 1,9 kq təşkil edir. Bunun səbəblərindən biri kimi qüvvələrin düzgün əlaqələndirilməməsini göstərmək olar. Lakin eksperimentin iştirakçılarının gözlərini bağlayıb, onları inandıranda ki, onlar kanatı təkbaşına yox, bir qrup adamla birgə dartırlar, onda onlar da özlərinə həddindən artıq zəhmət vermirdilər. Aydındır ki, insanlar qrupda işləyərkən özlərini müstəqil işdəkinə nisbətən daha az gücə salırlar – bu fenomen «sosial laqeydlik» adlanır.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazım deyil ki, kollektiv fəaliyyətə son qoymaq lazımdır. Qruplar cəmiyyətin həyatında birinci dərəcəli rol oynayırlar və bir adamın görməyə qadir olmadığı hər hansı işi yerinə yetirməyə qadırdırlar. Məsələn, anonim alkoqoliklər, narkomanlar, tək valideynlər və arıqlamaq istəyənlərin qrupları, eləcə də «özün-özünə kömək et» prinsipi ilə fəaliyyət göstərən digər qrupların işi göstərir ki, qruplar hansı təsir im-

kanlarına və hansı uğurları qazanmağa qadirdir.

Sosial laqeydlik effekti belə fərz etməyə imkan verir ki, qrupun ölçüsü ilə fərdlərin motivasiyası arasında tərs asılılıq mövcuddur. Bununla sıx bağlı olan fenomen *sosial dilemma* kimi müəyyən olunmuşdur. Bu elə situasiyadır ki, burada qrupun üzvləri öz şəxsi maraqlarının maksimal ödənilməsi ilə kollektiv uğurun maksimum artırılması arasındakı ziddiyyətlə rastlaşırlar.

Gəlin görək ki, düşmənlə döyüşün həlledici mərhələsindən qabaq səngərə düşmüş əsgərin hansı seçimi var. Hər bir əsgər fikirləşə bilər ki, sağ qalmaq üçün səngərdə qalmaq daha ağılabatan seçimdir. Lakin bütün əsgərlər belə bir qərar qəbul etsələr, onda döyüş, heç şübhəsiz, udulacaq və hamı məhvə məhkum olacaqdır. Bir çox sosial dilemmalarda belə bir ehtimal mövcuddur ki, qrupun hər hansı bir üzvü ümumi işin xeyrinə hərəkət edə biləcək və bu zaman başqasının şəxsi töhfəsinə ehtiyac qalmayacaqdır.

Bəs hansı sosial mexanizmlər fərdləri eqoizm mülahizələrini rəhbər tutmamağa, kollektivizm ruhunda hərəkət etməyə təhrik edə bilər? Hər şeydən əvvəl, bu, fərdin ümumi rifahına xələl gətirən hərəkətləri məhdudlaşdıran sosial nəzarət mexanizmləridir. Çox vaxt bu funksiyanı müxtəlif resurslara nəzarəti tənzimləyən dövlət öz üzərinə götürür. Qrup normaları çox vaxt həmin məqsədə qeyri-formal sanksiyalar vasitəsilə çatır. Lakin insanları birgə hərəkət etməyə və cəmiyyətə uyğun davranış modellərini seçməyə həvəsləndirən digər vasitələr də mövcuddur. Bu mexanizmlərin arasında elələri var ki, onlar qrup sərhədlərini qeyd edir və çox güclü qrup eyniləşdirilməsinin inkişafına kömək edir. Hətta daha çox, əgər fərdlər hiss edirlərsə ki, onların digər insanlarla əməkdaşlığı mükafatlandırılır (məsələn, gəlirlərdə və digər nemətlərdə bərabər iştirak şəklində), bu halda onlar eqoist, fərdiyyətçi davranışa daha az meyilli olurlar.

Daha bir strategiya – qrup təfəkkürüdür, lakin onun dağıdıcı nəticələri haqqında biz indi söhbət açacağıq.

1961-ci ildə Kennedinin administrasiyası Kubaya uğursuz müdaxilə etdi. Kubanın ərazisinə müdaxilə üçün ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsində xüsusi hazırlıq keçmiş Kuba mənşəli 1400 nəfərdən artıq muzdlunun çox hissəsi öldürüldü və ya Kastronun qoşunları tərəfindən əsir götürüldü. Bu uğursuzluq nəinki Kastronun mövqelərini gücləndirdi, həm də Kubanın SSRİ ilə ittifaqını möhkəmləndirdi. Bunun nəticəsində Sovet hökuməti Kubada nüvə başlıqlı raketləri yerləşdirməyə cəhd etdi. Sonralar prezident Kennedi özünə belə bir sual verməli oldu: «Biz belə ağılsızlığa necə yol verdik?». Prezident və onun müşavirləri nəinki Kastronun ordusunun gücünü düzgün qiymətləndirməmiş, hətta bir çox hallarda lazımı məlumatları da ala bilməmişdilər.

Görkəmli tədqiqatçı Ervin Yanis belə bir fərziyyə irəli sürür ki, prezident və onun müşavirləri *qrup təfəkkürünün* çox sıx əlaqəli qruplarda qərarın qəbul edilməsi prosesinin qurbanı olmuşlar. 19-20 yanvar 1990-cı ildə Azərbaycan xalqı da belə bir yanlış və cinayətkar qrup təfəkkürünün qurbanı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə SSRİ-nin prezidenti olmuş Qorbaçovun göstərişi ilə Sovet Ordusu Bakıya hücum etmiş, qanlı qırğın törətmişdir. Nəticədə 131 nəfər öldürülmüş, 747 nəfər yaralanmış, 400 nəfər isə həbs edilmişdir. Belə qrupların üzvlərini konsensusun saxlanması məsələsi o qədər narahat edir ki, bu, onların tənqidi qabiliyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Qrup təfəkkürü halında qrupun üzvləri belə bir illüziyanın təsiri altında olurlar ki, onlar qərarları könüllü surətdə qəbul edirlər; bu isə hipertrofik əminliyə və riskə getmək üçün daha böyük hazırlığa gətirib çıxarır. Qrup təfəkkürünün qurbanları öz əməllərinin düzgün olmasına qeyd-şərtsiz olaraq inanırlar – bizim misalımızda bu, Sovet dövlətinin yuxarı dairələrinin bütün bələlərin səbəbi hesab etdikləri kommunist rejiminin saxlanması zərurəti ilə bağlıdır. Qrupun üzvləri həmrəyliyin olmasını tələb edir və təklif olunan fəaliyyət planına şübhə ilə yanaşan fərdlərə təzyiq göstərirlər; onlar öz şübhələrini boğur və özlərinə qarşı sensor rolunu oynayır. Doğrudan da, sonradan məlum oldu ki, Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun bəzi üzvləri Bakıya müdaxilə planları ilə bağlı tamamilə əks fikirdə olduğuna baxmayaraq, onlar bu planın həyata keçirilməsinə mane ola bilməyiblər.

Qrup təfəkkürü qrup mühiti üçün səciyyəvi olan və qrup üzvlərinin baxışlarına təsir

edən güclü ictimai təzyiqin mövcudluğunu təsdiqləyir. Belə təzyiq gündəlik davranışımıza təsir etsə də, çox vaxt biz bunu kifayət qədər dərk etmirik.

5.4. Kütlə sosial qrup kimi

Kütlə maraqların ümumiliyi ilə qapalı fiziki məkanlarda birləşmiş insanların qısamüddətli toplantısıdır. Kütlənin sosial strukturu çox sadədir. Əksər hallarda kütlədə lider və onlara inanan insanlar toplanır. Aydın ki, kütlədə toplanan insanların əxlaqı, davranışı, səviyyələri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Kütlədə səslənən istənilən fikir tezliklə iştirakçılar tərəfindən anlaşılır.

Kütlə fərdlərin adı yığımından bir qədər böyükdür. Fiziki cəhətdən məhdud bir məkan insanların kütlədə şəxsiyyətlərarası əlaqədən qaçmağa çalışdıqları zamanda belə sosial qarşılıqlı hərəkətlə nəticələnir.

Kütlələr xarakterinə və davranışına görə kəskin fərqlənirlər. Bir növ kütlə başqa növ kütləyə asanlıqla çevrilə bilər. Kütlələr, hər şeydən əvvəl, ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Təlqinetmə. Kütlə daxilində olan adamlar, adətən, kənardakılara nisbətən daha çox təsire məruz qalırlar. Onlar böyük yəqinliklə əksəriyyətin fikrini, hissini və hərəkətini qəbul edirlər.

Anonimlik. Fərd özünün kütlə daxilində tanınmaz və əlçatmaz olduğunu hiss edir. Kütlə həmişə tam şəkildə hərəkət edir, onun ayrı-ayrı üzvləri fərqlənmirlər və özlərini xüsusi fərd kimi qəbul etmirlər.

Öz-özünə əmələgəlmə. Kütləni təşkil edən adamlar adi şəraitdən fərqli olaraq daxili səbəblərdən törəyən davranış xüsusiyyətinə malikdirlər. Bir qayda olaraq onlar öz hərəkətləri haqqında fikirləşmir və onların kütlədəki davranışı birbaşa emosiyalarla bağlıdır.

Dözümlülük. Kütləni təşkil edən adamlar anonim olduqları üçün onlar özlərini sosial nəzarətdən kənarında hiss edir və belə başa düşürlər ki, onlara «əl çatmaz».

Formalaşmasına və davranışına görə kütləni bir neçə növə ayırmaq mümkündür.

Təsadüfi kütlə. Bu kütlə məlum olmayan struktura malikdir. Belə bir kütləyə nümunə insanların adətən küçədə qeyri-adi hadisə baş verdikdə toplanması ola bilər (tanınmış şəxsə rast gəlinməsi, avtomobil toqquşması və s.). Bu növ kütlədə insanları ya əhəmiyyətsiz bir məqsəd, ya da tam mənasız «vaxt keçirmə» eyni araya gətirir. Fərdlər zəif emosiyaya qarılıb təsadüfi kütləyə cəlb oluna və çox asanlıqla da oradan ayrıla bilərlər. Bəzən də elə ola bilər ki, şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar kütlənin quruluşu da dəyişər və böyük vəhdət yaranar.

Şərtləşdirilmiş kütlə əvvəldən planlaşdırılmış və müəyyən struktura malik insanlar toplusudur. Bu hal kütlə üzvlərinin davranışının əvvəlcədən müəyyən edilmiş sosial normaların təsiri altında olması ilə şərtlənir. Məsələn, tamaşaya toplanmış kütlə teatrda, stadionda, iclasda və s. özünü müxtəlif şəkildə aparır. Bütün bunlar şərtləndirilmiş kütlə növləridir.

Ekspressiv kütlə. Bu, sosial kvazigrupdur. Adətən burada kütlənin üzvlərinin şəxsi təminatı və insanların fəallığı məqsəd və nəticəni bildirir. Məsələn, rəqslər, dini mərasimlər və s.

Fəaliyyətdə olan kütlə. «Fəaliyyətdə olan» dedikdə, kütlənin hərəkətinin tam kompleksi nəzərdə tutulur. Bu, hiddətlənmiş yığıncaq və ya ekstremal növlü davranış toplusudur. Adətən hərəkətdə olan kütlənin sosial proseslərinin tədqiqi zamanı kütlənin bu növü daha çox fərqləndirilir, əhəmiyyətli hesab edilir.

Fəaliyyətdə olan kütlənin çox mühüm forması **toplantılardır**. Bu toplantılar zorakı hərəkətlərə sövq olunmuş emosional şəkildə qızıqdırılmış kütlədir. Toplantılarda adətən özlərinin aqressiv niyyətlərində məqsədyönlü olan və kütlə iştirakçılarından ciddi konformizm tələb edən məqsədyönlü liderlər olur. Toplantıların hərəkəti bilavasitə hansısa müəyyən obyektə istiqamətlənir və qısamüddətli xarakter daşıyır. Bundan sonra toplantı bir qayda olaraq dağılır. Toplantılara ən çox yayılmış nümunə məhdud istiqamətdə olan «daşqalaq edilmiş» kütlədir.

Lincələnmiş kütləyə daxil olan insanlar adi həyatda heç də qəddar və fəal hərəkətdə olan

toplantı iştirakçısını xatırlatmır.

Fəaliyyətdə olan toplantının digər mühüm forması **üsyankar kütlədir**. Bu, dağıdıcı və zorakılığın kollektiv partlayışıdır. Belə kütlə toplantıdan onunla fərqlənir ki, üsyankar kütlənin davranışı nisbətən strukturludur, məqsədi məhduddur və nisbətən qeyri-sabitdir. Həmin kütlə müxtəlif məqsədli qruplardan ibarət ola bilər. Onların qrupları müxtəlif olsa da, son məqamda eyni formada olurlar. Belə kütlə növü xaricdən təsadüfi təsirlərə məruz qalır, onların hərəkəti əksər hallarda gözlənilməz təxribatla yekunlaşır.

Sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, sözügedən tipli kütlə əksər hallarda ictimai qaydaları pozur, qanunsuz hərəkətlərə yol verir. Yəqin ki, bu, ilk növbədə, onların hərəkətlərinin anonim qalacağına, bununla da cəzadan kənarlaşa biləcəyinə əminliklə bağlıdır.

Kütlənin yaranma mexanizmi, fəaliyyətdə olan kütlədə insanların destruktiv davranışı həmişə tədqiqatçıları, sosioloqları maraqlandıran mühüm məsələlərdəndir. Fəaliyyətdə olan kütlənin davranışı ilə bağlı sistemli nəzəriyyənin ilkin variantını 1895-ci ildə fransız alimi Q.Lebon irəli sürmüşdür. Onun «Kütlə psixologiyası» adlı əsəri daha əhəmiyyətlidir. Onun fikrincə, Avropa cəmiyyəti öz inkişafında yeni dövrə - «kütlə erasına» qədəm qoyur. Bu zaman şəxsiyyətdə təcəssüm olunan zəkayauyğun tənqidi başlanğıc irrasional kütləvi şüur tərəfindən əzilir. Lebon qeyd edir ki, kütlədə hər bir adamın fikirlərinin gedişi kütlənin ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə istiqamətlənir. İnsan kütlə içərisində nə qədər çox qalır, onda reallıq hissi də bir o qədər azalır, kütlənin təsirinə daha çox məruz qalır.

Aydındır ki, «kollektiv cəhd» bütün insanlara eyni dərəcədə təsir etmir. Təsiretmə qabiliyyəti cəmiyyətin aşağı təbəqələrindən olan və fərdi cəhətdən intellektual səviyyəsi aşağı olan insanlarda daha çox hiss edilir.

Kütlənin tədqiq edilməsi ilə bağlı digər istiqamət Amerika sosioloqu R.Ternerin 1964-cü ildə işləyib hazırladığı «tərəyən» normalar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, kütlənin davranışı qarşılıqlı fəaliyyət prosesində kütlədə spesifik normalar kompleksinin yaranması və sürətlə inkişaf etməsindən ibarət olan sosial prosesdir. O, belə hesab edir ki, fəaliyyətdə olan kütlədə insanların məqsədi əvvəl müxtəlif olur, bəziləri fəal iştirakçı, digərləri passiv müşahidəçi kimi çıxış edir, başqaları isə öz fikirlərini deməklə kifayətlənirlər. Lakin fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı kütlədə sürətlə yeni normalar yaranmağa başlayır. Beləliklə, kütlənin davranışını idarə etmək üçün bu normaların törənmə mənbəyinə, daşıyıcılarına və onları yaradanlara məqsədyönlü təsiretmə imkanlarını müəyyən etmək lazımdır.

Yoxlama sualları

1. Sosial qrup nədir?
2. Cəmiyyətin hansı qrupları onun elitasını təşkil edir?
3. Sosial qrupların öyrənilməsi əsasən hansı istiqamətlər üzrə aparılır?
4. Kütlə haqqında hansı nəzəriyyələr vardır?
5. Sosial qrupların təsnifatı ilə bağlı nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Abbasova Q.Y. Elmin və təhsilin sosiologiyası. B., 2002.
2. Ağayev T.B. Sosiologiyaya dair sxemlər. B., 2014.
3. Əfəndiyev M. Sosiologiya. B., 2013.
4. Ümumi sosiologiya. (Tərcüməçi, prof. İ.Rüstəmov), B., 2014.
5. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
6. Бабосов Е.М. Социология: энциклопедический словарь. Минск, 2009.
7. Гидденс Э. Социология. М., 2009

FƏSİL6.. SOSIAL MOBİLLİK

6.1. Sosial mobillik anlayışı

Sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, istedadlı şəxsiyyətlərin istənilən ictimai təbəqələrdə və siniflərdə olması real faktır. Əgər sosial nailiyyət üçün heç bir maneə mövcud deyilsə, onda yüksək sosial mobilliyin müvəffəqiyyətini gözləmək olar. Lakin araşdırmalara görə deyə bilərik ki, təbəqə və siniflər arasında fərdlərin bir qrupdan digərinə sərbəst keçidləri üçün müəyyən maneələr mövcuddur. Ən başlıca maneələrdən biri sosial sinfin nümayəndəsinin həmin sinfin mədəniyyətinə uyğun tərbiyə olunmasıdır.

Sosial bərabərsizlik problemi həmişə belə bir sualın meydana çıxmasına səbəb olur: fərd öz qüvvəsi ilə özünün statusunu yüksəldə və nüfuzluluq şkalasında ondan yuxarıda yerləşən sosial təbəqəyə daxil ola bilərmi? Bu sualın cavabı sosioloji ədəbiyyatda müxtəlif cür şərh edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, müasir cəmiyyətlərdə bütün insanların start imkanları bərabərdir və əgər fərd müvafiq cəhd göstərərsə, o, mütləq sosial mobilliklə bağlı uğur qazana bilər. Çox vaxt bu fikri sübut etmək üçün sıfırdan başlayan milyonçuların karyerasını və adi ailələrdən çıxan, sonra kinoulduzlara çevrilən qızları nümunə göstərilir. Digər qrup müəlliflər isə yaradıcı işlə məşğul olan ziyalıların ailəsində doğulmuş uşaqların gələcəkdə fiziki əmək fəaliyyəti sahəsində məşğul olması ehtimalının olduqca aşağı olduğunu vurğulayaraq heç də insanların sosial nailiyyət üçün bərabər imkanlara malik olmadığını qeyd edirlər. Məsələn, nazir və fəhlə övladlarının yüksək vəzifəyə təyin olunma imkanları müxtəlifdir. Məhz buna görə də sözügedən fikri vurğulayan tədqiqatçılar cəmiyyətdə yüksək nailiyyət əldə edilməsi üçün yalnız bacarıq və qabiliyyətlə çalışmanın kifayət etməsi haqqındakı ümumi nəzəri fikrin əsassız olduğunu iddia edirlər.

Yuxarıda deyilən fikirlər təsdiq edir ki, hər bir sosial dəyişiklik az və ya çox dərəcədə mövcud maneələri dəf etməklə həyata keçirilir. Hətta insanların bir yaşayış yerindən digərinə köçməsi zamanı yeni şəraitə uyğunlaşması üçün müəyyən müddət tələb olunur.

Fərdlərin sosial stratifikasiya sistemində bir qrupdan digərinə keçməsi sosial mobillik adlanır. « Sosial mobillik» anlayışı sosiologiyaya 1927-ci ildə P.Sorokin tərəfindən gətirilmişdir. O, mobilliyi iki növə ayırır: üfüqi və şaquli. Fərd və sosial qrupun öz sosial statusunu, cəmiyyətin sosial strukturunda tutduğu yeri dəyişməsi sosial mobillik adlanır. P.Sorokin sosial mobillik dedikdə, yalnız fərdlərin və ailələrin bir sosial qrupdan digərinə keçməsinə deyil, bütövlükdə sosial vəziyyətin dəyişməsinə başa düşürdü.¹

Cəmiyyətdə sosial mobilliyin mövcudluğunun iki əsas səbəbi vardır. Əvvəla, tarixi inkişaf nəticəsində cəmiyyətlər daim dəyişir, sosial dəyişikliklər isə əməyin bölgüsünü dəyişdirir, yeni statuslar yaradır və köhnələri yenisi ilə əvəz edirlər. İkincisi, elita təhsil almaq üçün imkanları inhisara ala bilər. Lakin o, istedad və qabiliyyətlərin təbii paylanmasını nəzarətdə saxlamaq iqtidarında deyildir. Buna görə də ən yüksək təbəqələr labüd olaraq ən aşağı təbəqələrdən üzə çıxan istedadlı insanların hesabına artır.

Sosial mobillik özünü müxtəlif formalarda göstərir. Üfüqi mobillik dedikdə, fərdin və ya sosial obyektin bir sosial vəziyyətdən onunla eyni səviyyədə olan digərinə keçidi başa düşülür. Məsələn, fərdin yaşayış yerini dəyişməsi, bir dini qrupdan digərinə keçməsi və s. Bu hallardan heç birində fərd özünə aid olan sosial statusu dəyişmir. Şaquli mobillik dedikdə isə fərdin aid olduğu təbəqədən fərqli təbəqəyə keçidi başa düşülür. Bu, fərdin sosial statusunu yüksəldən və ya aşağı salan dəyişmədir. Əgər sex rəisi sonradan zavodun direktoru olarsa, bu, yüksələn mobilliyin təzahürüdür. Əksinə, sex rəisi sonradan adi mühəndis olarsa, belə yerdəyişmə ənənə mobilliyin göstəricisi hesab oluna bilər.

Sosioloqlar həmçinin nəsillər arasında və bir nəslin daxilində mobilliyi fərqləndirirlər. Nəsillərarası mobillik valideynlərin və onların uşaqlarının sosial statusunun karyerasının

¹ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992, с.373.

müəyyən anına şamil olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın əhalisinin böyük hissəsi hər bir nəsildə sinfi iyerarxiyada heç olmazsa, bir az yuxarıya və ya aşağıya doğru yerini dəyişir. Nəsildaxili mobillik şəxsiyyətin sosial statusunun uzun müddət ərzində müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, azərbaycanlıların çoxu öz həyatı boyunca məşğulluq növünü dəyişdirir. Lakin insanların çoxunda mobillik məhdud xarakter daşıyır. Kiçik məsafələrə yerdəyişmə qaydadır, böyük məsafələrə yerdəyişmə isə qaydalardan istisnadır.

Açıq stratifikasiya sistemləri üçün şaquli mobillik kifayət qədər adi hadisədir. Burada söhbət əlbəttə ki, aşağıdan elitaya doğru sürətli sıçrayışdan deyil, addım-addım yerdəyişmədən gedir (baba – fəhlə, ata – həkim, oğul şəhərə köçür və dissertasiya müdafiə edir). Qapalı sistemlərdə mobilliyin belə təzahürləri də istisna olunur. Məsələn, silk və zümrəli cəmiyyətlərdə çəkməçilərin, tacirlərin, təhkimli kəndlilərin onlarca nəslə, digər tərəfdən isə əsil-nəcabətli nəsilin uzun şəcərə zəncirləri norma olmuşdur. Biz belə sosial varlığın yeknəsəkliyini tarixi mənbələrdə göstərilən küçə adlarına görə qiymətləndirə bilərik: qalayçılar küçəsi, tənəkəçilər küçəsi, xalçaçılar məhəlləsi və s. Ustalar nəinki öz status və peşələrini nəsildən-nəslə ötürür, həm də onların hamısı yan-yana yaşayırdı.

Sosioloji ədəbiyyatda sosial mobillik nəzəriyyəsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu, ilk növbədə sosial mobillik anlayışının mahiyyəti ilə bağlıdır. Bəzi sosioloqlar belə bir fikir irəli sürürlər ki, sosial mobillik o zaman baş verir ki, yeni sosial status fərdin ailəsinə aid edilsin. Fransız sosioloqları P.Bertu və P.Burdan sosial mobilliyi fərdlərin həyatları və peşə fəaliyyəti dövründə öz valideynlərinin sosial statusuna nisbətən bir sosial kateqoriyadan digərinə keçməsi kimi xarakterizə edirdilər. Burada çıxış nöqtəsi kimi sosial mənşə götürülürdü.

Sosial mobillik probleminə müasir yanaşmalar içərisində M.Lipset və R.Bendiksin sənaye cəmiyyətinin inkişafını şaquli mobilliklə bağlayan konsepsiyasını göstərmək lazımdır. Lipset və Bendiksin tədqiqatlarına görə, bütün sənaye cəmiyyətləri yüksək dərəcədə yüksələn mobilliklə səciyyələnirlər. Çünki bir tərəfdən qeyri-məhdud sosial inkişaf üçün geniş imkanlar sanki aşağı sosial təbəqələrin daha enerjili və istedadlı nümayəndələrinin enerjisini başqa istiqamətə yönəldən və inqilabi dəyişikliklərin riskini azaldan bir «qoruyucu klapan» kimi çıxış edir. Başqa sözlə, mobillik cəmiyyətin stabilləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən isə sənaye cəmiyyəti fərdə yüksək intellektual tələblər verir və fərdi istedadların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq inkişafını və onlardan məhsuldar şəkildə istifadə olunmasını zəruri edir. P.Blau və bir sıra digər sosioloqlar mobillik fenomenini sosial ədalət və sosial sistemin effektivliyi ideyası ilə bağlayırdılar. XX əsrin ortalarında sənaye cəmiyyətinin populyar olan nəzəriyyələrində sosial mobilliyə mühüm yer ayrılırdı. Məsələn, konvergeniya nəzəriyyəsinə görə, şaquli mobilliyin artmasına meyil sosial quruluş və siyasi sistemindən asılı olmayaraq bütün sənaye cəmiyyətlərinə xasdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən sənayeləşmə prosesi müxtəlif sinif və təbəqələrdən çıxmış insanların şaquli mobilliyinin artmasına və sosial imkanların bərabərləşməsinə kömək edir. Sənaye cəmiyyətinin tənqidi yönümlü nəzəriyyələri isə əksinə, göstərirdilər ki, sənayeləşmə labüd olaraq enən mobilliyin genişlənməsinə səbəb olur. Çünki işçilərin ixtisasına və işgüzar xüsusiyyətlərinə tələblərin yüksəlməsi, eləcə də istehsalatın geniş mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması işsizliyin artmasını, getdikçə daha çox işçinin aşağıya doğru itələnilib çıxarılmasını və onların marginallaşmasını şərtləndirir.

Sonuncu onilliyə müraciət etdikdə, mobilliyin metodologiyasının öyrənilməsinə həsr edilən və onun perspektivlərini başa düşmək üçün müqayisəli təhlilin xüsusi əhəmiyyətini əsaslandıran B.Dyuryenin tədqiqatını, eləcə də C.Qoldtorp və R.Eriksonun müxtəlif sənaye cəmiyyətlərində mobillik səviyyələrinin dəyişməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır. Nəticədə müəlliflər bu qənaətə gəlirlər ki, sosial quruluşundan asılı olmayaraq, bütün sənaye ölkələrində sosial mobillik göstəriciləri bir-birinə yaxındır.

6.2. Sosial mobilliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Sosial şəraitdən asılı olaraq cəmiyyət fərdlərin bəzilərinin vəziyyətini yüksəldə, digərlərininkini isə aşağı sala bilər. Bundan asılı olaraq şaquli mobillik prosesləri iyerarxiya pillələri üzrə yuxarıya və aşağıya hərəkətlərdən ibarətdir. Bu iki istiqamət irəliləmə və deqradasiya - geriləmə adları ilə tanınır. Peşə, iqtisadi və siyasi baxımdan iki əsas formada irəliləmə mobilliyi vardır: birincisi, fərdi irəliləmə və ya aşağı təbəqədən ali təbəqəyə doğru infiltrasiya; ikincisi isə hər hansı ali təbəqəyə yeni qrup şəklində daxil olmaq və ya onu əvəz etmək.

Anoloji olaraq mobilliyin deqradasiyasının da iki əsas forması vardır: birincisi, ayrı-ayrı fərdlərin yüksək sosial vəziyyətdən aşağıya doğru enməsi; ikincisi, qrup halında sosial vəziyyətin itirilməsi.

Ayrıca bir fərdin qarşısına çıxan maneələri və qruplararası sərhədləri keçməsinə öyrənməklə biz yüksəlmə prosesini, yəni peşə, sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin yuxarıya doğru irəliləməsini başa düşə bilərik. Hər bir fərdin daha yüksək nüfuz, gəlir, hakimiyyətdə daha geniş iştirak və s. ilə bağlı olan daha yüksək mənsəb əldə etmək və sosial mənsəbi itirməmək tələbatı vardır. Bu istəyin həyata keçməsi cəmiyyətdəki bir çox amillərdən asılıdır. İstəyə nail olmaq haqqında məsələnin tədqiqində K.Levinin sahələr nəzəriyyəsiindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Bir qədər aşağı mənsəbli vəziyyətdə olan qrupda fəaliyyət göstərən fərd yüksək statuslu vəziyyətə nail olmaq üçün qrup və ya təbəqələrarası maneələri dəf etməlidir. Daha yüksək mənsəbli qrupa doğru irəliləmək istəyən fərdin yuxarıda dediyimiz maneələri dəf etməsi üçün müəyyən enerjisi vardır. O, bu enerjisini aşağı mənsəbli təbəqə ilə yuxarı mənsəbli təbəqə arasındakı M məsafəsinin qət edilməsinə sərf edir. Həmin sərf olunan enerjini F qüvvəsi kimi ifadə edək. Maneənin müvəffəqiyyətlə dəf edilməsi yalnız və yalnız fərdin sərf etdiyi qüvvənin onu itələyən qüvvələrdən üstün olması halında mümkündür.

Fərdin yuxarı mənsəbli təbəqəyə doğru irəliləməsinə sərf etdiyi qüvvəni ölçməklə nailiyyəti barədə müəyyən ehtimal söyləmək olar. Ehtimalın xarakteri vəziyyətin həmişə dəyişməsiindən, həmçinin fərdlər arasında olan şəxsi münasibətlərdən asılıdır.

İnkişaf prosesini kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün adətən sosial mobilliyin sürəti və intensivliyi kimi göstəricilərdən istifadə edirlər. Mobilliyin sürəti dedikdə «şaquli mobilliyin məsafəsi» başa düşülür. Məsələn, ali məktəbi bitirdikdən və işə başladıqdan 3 il sonra hər hansı bir fərdə ali məktəbdə müəllim vəzifəsinə kimi yüksəlmək nəsb olur. Onunla bir vaxtda qurtarmış digər tələbə yoldaşı isə ancaq orta məktəbdə direktor müavini vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. Aydın ki, bu halda birinci fərdin mobillik sürəti ikincidən böyükdür. Digər tərəfdən, əgər hər hansı bir fərd yaranmış vəziyyətlə əlaqədar, ya da şəxsi zəifliyi nəticəsində yüksək sosial vəziyyətdən cəmiyyətin lap aşağı vəziyyətinə enirsə, onda onun haqqında deyilir ki, sosial mobillik sürəti böyükdür, lakin bu sürətin istiqaməti aşağı vəziyyətə doğru yönəlmişdir.

Mobilliyin intensivliyi dedikdə, müəyyən vaxt ərzində sosial vəziyyətlərini şaquli və ya üfüqi istiqamətdə dəyişən fərdlərin sayı başa düşülür. Belə fərdlərin sayı hər hansı sosial cəmiyyətdə mobilliyin mütləq intensivliyini göstərir, onların digər hissəsi isə mobilliyin nisbi intensivliyini ifadə edir. Məsələn, əgər biz 40 yaşa qədər olan boşanmış və başqa ailə qurmuş fərdlərin sayını nəzərə alsaq, onda söhbət bu yaş həddinə olan üfüqi mobilliyin mütləq intensivliyindən gedəcəkdir. Əgər biz 40 yaşa qədər olan bütün fərdləri bu yaşa qədər boşanaraq təzə ailə quranlarla müqayisədə götürsək, onda söhbət sosial mobilliyin üfüqi istiqamətdə nisbi intensivliyindən gedəcəkdir. Çox zaman mobillik prosesinə sürət və intensivliyin qarşılıqlı əlaqədə olması nöqtəyi-nəzərindən baxılması lazım gəlir. Bu halda həmin sosial birlik üçün ümumi mobillik indeksindən istifadə edilir. Bu yolla, məsələn, iki cəmiyyətdən hansında müəyyən müddət ərzində mobilliyin göstəricilərinin çox və ya az olduğunu təyin etmək mümkün olur. Belə indeks peşə, siyasi, iqtisadi sahədə fərdin fəaliyyətindən asılı olaraq hesablanır.

6.3. Sosial mobilliyin inkişaf kanalları

Sosial mobillik həm fərdin özündən, həm də yaşadığı cəmiyyətin strukturundan asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək statuslu vəziyyətə keçmək üçün mübarizəyə hazır olmayan fərdə açıq sinifli cəmiyyət çox az kömək edir. Bəzi cəmiyyətlərdə gənclərin təkəbbürü nəticəsində mobillik kanalı üçün bir və ya iki dəfə imkan yarana bilər. Lakin elə cəmiyyətlər də mövcuddur ki, həmin gənclər yüksək statuslu vəziyyətə çatmaq üçün daha çox yol əldə edə bilərlər. Yüksək vəziyyətin yolları etnik və ya sosial-sinfi fərqlə, fərdin öz şəxsi xüsusiyyətləri ilə, bacarığını tətbiq edə bilməməsi ilə bağlı ola bilər. Lakin sosial vəziyyəti tamamilə dəyişmək, yeni, daha yüksək sosial vəziyyətə malik qrupun mədəniyyətinə daxil olmaq, yeni sosial ətrafla qarşılıqlı əlaqələri qurmaq prosesində çətin problemlər yaranır. Mədəniyyət və əlaqə maneələrinin aradan qaldırılması üçün lazım olan üsulları fərdlər sosial mobillik prosesində həyata keçirirlər.

Yeni sosial vəziyyətə çatmış fərdin gəliri daha yüksək mənsəbli sosial təbəqənin nümayəndələri ilə bərabərləşdikdə sadəcə pul qazanıb çoxlu pul xərcləməsi kifayət deyildir. Yeni vəziyyətin dərəcəsini qavramaq məqsədilə bu dərəcəyə uyğun yeni maddi ölçü təyin etməlidir. Yüksək vəziyyətə uyğun ev, kitab, avtomobil, televizor və s. olmalıdır. Maddi məişət mədəniyyəti yüksək vəziyyət dərəcəsinə qoşulmaq üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biri olsa da, mədəniyyətin başqa komponentləri ilə uyğun gəlməməsi nəticəsində həmin vasitə öz əhəmiyyətini itirir.

Mobillikdə şaquli istiqamət götürən şəxsin daha yüksək statuslu sosial-sinfi təbəqəyə daxil olması mütləq həmin təbəqənin davranışını özündə əks etdirməlidir. Məsələn, əməliyyat müvəkkili bölmə rəisi keçdikdə yeni şəraitə uyğun dəyişməlidir və s.

Bir sıra hallarda nikah sosial mobillik üçün mühüm inkişaf kanallarından biridir. Belə ki, nikah həmişə sosial mobillik zamanı qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Birincisi, maddi imkan fərdin şəxsi bacarığını göstərməsi üçün yaxşı imkanlar yaradır. İkincisi, fərdə bir çox vəziyyətləri maneəsiz irəliləməyə imkan yaranır. Üçüncüsü, yüksək statuslu təbəqənin nümayəndəsi ilə nikahda olmaq həmin təbəqənin mədəniyyətini tez öyrənmək problemlərini həll edir. Belə nikahlar adətən, bir çox cəmiyyətlərdə insanlara sosial maneələri dəf etməkdə böyük imkan verir və onların elit təbəqəyə keçməsinə şərtləndirir. Əgər fərd tez bir zamanda yeni sosial vəziyyətin mədəniyyətini öyrənə bilmirsə, onda bu nikah ona mobil olmaqda heç bir köməklik göstərə bilməyəcəkdir. Çünki belə olan halda yuxarı mənsəbli təbəqənin nümayəndələri onu «özününkü» hesab etməyəcəklər.

İstənilən müasir demokratik cəmiyyətdə sosial mobillik imkanının olması əhəmiyyətlidir, lazımdır və mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Qapalı sinifli cəmiyyətlər sosial qrupların istedadlı insanlarına sosial həyatda daha fəal iştirak etmək imkanı vermir. Yüksək statuslu sosial mobillik yalnız mürəkkəb strukturlu cəmiyyətlərdə əhəmiyyətli və münasibdir.

Cəmiyyətin mobil sürətinin dəyişməsi aydındır ki, liderdən təkə mexaniki olaraq müəyyən qaydaların yerinə yetirilməsini tələb etmir. Bundan başqa texniki nailiyyətlər əldə etmək məqsədilə cəmiyyətdə çoxlu sayda yüksək ziyalı, ali təhsil almış peşəkar ekspertlərin olması lazımdır. Belə cəmiyyətlər lazımi yerlərdə «beyinsiz» keçinə bilməzlər. Buradan aydındır ki, açıq sinfi sistem müasir cəmiyyət üçün zəruridir. Lakin açıq sistemin mobilliyi ona daxil olan bəzi fərdlər üçün arzuolunmaz nəticələr verə bilər.

Açıq stratifikasiya sisteminə malik cəmiyyətlərdə sosial mobilliyin qərarlaşmış kanalları mövcuddur. Məsələn, hamı bilir ki, ali təhsil almaq nisbətən sadə və kifayət qədər etibarlı kanaldır. Savadsız ailədən çıxmış adam bu kanalla irəliləyərək öz statusunu yüksəldə bilər və ixtisaslı, nüfuzlu əməklə məşğul olmaq imkanı qazana bilər. Hər bir hərbiçi bilir ki, mərkəzdən uzaqda yerləşən və təhlükəli olan yerlərdə qulluq etmək mobillik kanalıdır, çünki bu, yüksək rütbələrə tez çatmaq imkanı verir.

Digər mobillik kanalı ruhani karyerası ola bilərdi: böyük filosof, kardinal Nikolay

Kuzanski kasıb balıqçı ailəsində doğulmuşdu. Lakin o, monaxlığı qəbul etdi, təhsil aldı və zümrəyə qoşularaq yüksək status qazandı.

Dominantlıq edən sinfə mənsub olmaq üçün ailə kapitalına malik olmaq çox vacibdir. O müxtəlif formada ola bilər: iri maliyyə və sənaye müəssisələri, iqtisadi, siyasi, sosial və ailə münasibətlərinin şəbəkəsi, mədəniyyət vasitələrinə müyəssərlik və i.a. Əksər hallarda dominantlıq edən sinfin üzvləri öz aralarında nikah bağlayırlar, eyni məktəblərdə və ya nüfuzlu universitetlərdə oxuyurlar, ayrı-ayrı müəssisələrdə eyni inzibati şuralara daxil olurlar və s. Məhz bu üç əsas element, yəni böyük iqtisadi vərsəlik, geniş münasibətlər dairəsi və ailə tərəfindən əhəmiyyətli dəstək siyasi və iqtisadi hakimiyyətin hakim siniflərin əlində olmasını təmin edir. Məsələn, D.Berto Fransada maliyyə oliqarxiyasının mövcud olmasını qeyd edir. Bu məhdud sayda ailələr fantastik varidatla malikdirlər və onları idarə edirlər. Onlar fransız cəmiyyətində misli görünməmiş dərəcədə hakimiyyət sahibidirlər. Bu insanlar bir-birinə pulla və qohumluqla bağlıdırlar. Onlar iqtisadiyyatın başında durmaqla yanaşı, həm də hakimiyyəti öz əllərində saxlayırlar. Bank işi və oliqarxiyanın tarixi üzrə mütəxəssislər göstərir ki, axırıncı 170 il ərzində Fransada maliyyə resursları və deməli, real siyasi hakimiyyət XVIII əsrin sonunda Napoleon Bonapartın hakimiyyətə gəlməsi anından etibarən eyni ailələrin əlində cəmləşmişdir. Hakim sinfin daxilində olmaq üçün yaxşı olar ki, orada doğulasan və ya bu sinfə mənsub olan insanla nikah bağlayasan.

Beləliklə, sosial iyerarxiyanın yüksək sferalarına giriş asan olmayan bir işdir. Sosial mobilliyə konyuktura (böhran və ya iqtisadi artım şəraiti), eləcə də cəmiyyətin strukturu böyük təsir göstərir. Bunu ondan görmək olar ki, mobillik barədə suallara cavab çox vaxt sosial təşkilatlanmanın təhlilindən tapılır. Hindistanda olduğu kimi, ənənəvi cəmiyyətlərdə bu və ya digər sinfə mənsubluq əsas fakt kimi qəbul edilir. Bu halda söhbət, çox ehtimal ki, silkdən gedir: silk daxilində doğulur, nikah bağlayır və ölürlər. Silkə əsaslanan cəmiyyətlərdə sosial siniflər digər siniflərdən olan insanlar üçün tam qapalıdır. Bu qapalı sosial strukturlarda fərdlərin hansı yaxşı cəhətlərə malik olmalarından asılı olmayaraq, onlarda sosial mobillik mümkünsüzdür.

Bizim cəmiyyətə oxşar cəmiyyətlərdə siniflər daha açıqdır. Sosial nərdivan üzrə qalmaq və enmək mümkündür; bu hallarda yüksələn və ya enən mobillik haqqında danışırlar. Mobilliyi bir adamın həyatı çərçivəsində də nəzərdən keçirmək olar. Əgər günümüzə işləyən insan informatika sahəsində mütəxəssisə çevrilirsə, bu, intragenerasiya mobilliyidir (yəni bir nəslin hüduqlarındakı mobillikdir). Lakin mobilliyə başqa cür də baxmaq olar. Məsələn, atası xarrat olan müəllimi götürək. Burada intergenerasiya mobilliyi göz qabağındadır (yəni, iki nəslə bir-birinə bağlayan mobillik). Bəs belə hesab edə bilərikmi ki, biz elə açıq cəmiyyətdə yaşayırıq ki, bütün sosial trayektoriyalar mümkündür? Bizim valideynlərimizin sosial statusu bizim sosial piramidanın zirvəsinə çatmağa bilmək imkanımıza necə təsir edir?

Bu suallara cavab vermək üçün iqtisadi, siyasi və sosial konyukturanı nəzərə almaq lazımdır: müəyyən etmək lazımdır ki, o, nəsilən-nəslə dəyişərək mobillik üçün daha artıq və ya daha qapalı struktura gətirib çıxarırmı? Qeyd etmək olar ki, xalqın içərisindən çıxan bəzi fərdlər sosial piramidanın zirvəsinə çatmağa müvəffəq olurlar. Deməli, iradə, enerji, istedad, ailə mühiti, uğur kimi fərdi amillər öz rolunu oynayır. Lakin bu amillər elə şərait və sosial strukturda fəaliyyətə başlayır ki, burada aşağı siniflərdən olan fərdlər bu keyfiyyətləri cəmiyyətin üstünlük verdiyi təbəqələrindən olan fərdlərdən daha artıq dərəcədə göstərməlidirlər. Çünki onlar lap əvvəlcədən iqtisadi, mədəni və sosial kapital cəhətdən daha az üstünlüyə malikdirlər.

Açıq tipli cəmiyyətlər sosial qruplar arasında insanın sosial vəziyyətinin yüksəlməsinə daha çox imkan verir, lakin sosial mobilliyin deqradasiyası qorxusunu da yaradır. Belə ki, fərd öz aşağı vəziyyətinə görə cəmiyyəti məzəmmət edə bilmir, amma aşağı vəziyyətin bütün məsuliyyətini özü daşıyır. Fərd öz vəziyyətinin yüksəlməsi üçün çalışsa da onun aşağı vəziyyətinin saxlanmasına heç bir təminat yoxdur. Nə üçün başqaları yuxarı vəziyyətdə ola bilərlər, o isə yox? Bir çox Avropa və Amerika ölkələrində sosial vəziyyətdən narahət

olan ənənəvi olaraq ən çox orta sinifdir.

Nisbətən açıq tipli sosial cəmiyyətdə təbəqələr arasında bəzi adamlar sosial mobillikdə çox böyük sürət götürərək, yaxşı mənəb sahibi olurlar, digərləri isə mənəvi cəhətdən pozğunlaşaraq içkiyə, narkotik maddələrin qəbuluna aludə olurlar. Bəzi fərdlər öz vəziyyətlərini saxlamaq məqsədilə sosial mobilliyin şaquli istiqaməti üzrə bir sıra maneələr fikirləşirlər. Məsələn, həmkarlar ittifaqı, sahibkarlar ittifaqı, aktyorlar cəmiyyəti, hüquqşünaslar cəmiyyəti və s. həmin maneələrdəndir. Bəzi fərdlər öz elmi adları, dərəcələri ilə, aktyorlar, müəllimlər, hərbiçilər onlara verilən adlarla özlərini müdafiə edirlər.

Şaquli sosial mobillikdə irəliləmə təkcə güzaranın yaxşılaşması və imtiyazlar yox, həmçinin yeni məhdudiyyətlər, məsuliyyət yaradır. Yeni vəzifənin yaradacağı əlavə gərginliyə və məsuliyyətə görə bəzi adamlar onlara təklif olunan yüksək vəziyyətə keçməkdən imtina edirlər. Yeni təyin olunmuşlarda əsəbilik və streslər istisna olunmur. Yeni mədəniyyətə uyğunlaşma prosesi çox mürəkkəbdir, hətta bir sıra hallarda əsəb pozğunluğu əmələ gətirə bilər.

Bir çox insanlar şaquli mobilliyə meyillidirlər və valideynlərindən fərqli olaraq onlar daha yüksək sosial vəziyyətə nail olurlar. Məsələn, əgər fərdin valideynləri fəhlə sinfinə mənsubdurlarsa, o isə ziyalı təbəqəsinə daxil olmuşdursa, onda fərd ilə valideynlər müxtəlif mədəniyyət səviyyələrində çalışmalı olurlar. Fərd valideynləri ilə söhbətdə bir sıra hallarda ümumi mövzu tapmaqda çətinlik çəkir; ətrafdakı hadisələrə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaları onları bir-birindən xeyli uzaqlaşdırır. Uşaqlarının yuxarı qalxması üçün çalışmış valideynlər başa düşürlər ki, onlar arasında mənəvi ayrılıq yaranmışdır.

Mobilliyin deqradasiyası fərdlər üçün daha pis nəticələr verə bilər. Bu zaman fərd öz dostlarını, yaxın qohumlarını itirə bilər, onun ailəsi dağıla bilər və s.

6.4. Fərdi sosial mobillik və marginallıq

Fərdi mobillik son illərdə Qərb sosiologiyasında çox diqqət yetirilən problemlərdən biridir. Bu baxımdan tədqiqatçı bir çox nəsil sosioloqların zəngin tətbiqi və statistik materiallarından yararlına bilər. Həmin materiallarla iyerarxiya pilləsində yerdəyişmələrin intensivliyi və istiqaməti, uşaqların valideynlərinə nisbətən daha yüksək statusa nail olmaq şansı, fərdlərin sosial məkanda hərəkətiliyinə təsir edən amillər (fərdi qabiliyyət, təhsil səviyyəsi və s.) əsaslı surətdə araşdırılır.

Sabit inkişaf edən cəmiyyətlərdə şaquli yerdəyişmələr adətən qrup halında baş vermir, fərdi xarakter daşıyır, yəni sosial iyerarxiyanın pillələri ilə iqtisadi, siyasi və peşəkar qruplar deyil, onların ayrı –ayrı nümayəndələri karyera əldə edirlər və ya ondan məhrum olurlar. Bu o demək deyildir ki, həmin yerdəyişmələr heç zaman kütləvi şəkildə baş vermir, əksinə, müasir cəmiyyətdə təbəqələr arasındakı fərqlər çoxlarının nisbətən asanlıqla başqa qruplara qoşulmasına maneə ola bilmir. İş ondadır ki, fərdin mobilliyi uğurlu olarsa, bir qayda olaraq, nəinki şaquli iyerarxiyada o özünün vəziyyətini, həmçinin sosial – peşəkar qrupunu da dəyişə bilər.

Şaquli quruluşa malik peşələr dairəsi (məsələn, çoxmilyonluq sərvəti olan “ulduzlar” və təsadüfi qazanclarla dolanan artistlər) məhduddur və bütövlükdə cəmiyyət üçün prinsipial əhəmiyyətə malik deyildir. Yetərli səviyyədə təhsil alan fəhlə özünü siyasi meydanda uğurlu göstərdikdə, yüksək karyera əldə etdikdə, əvvəlki peşəkar qrupu ilə əlaqəni kəsir. Müəyyən vaxtdan sonra o, bu və ya digər səbəbdən aşağı yuvarlanarsa və müflisləşərsə, nəinki cəmiyyətdəki statusunu, hətta alışdığı işlə məşğul olmaq imkanını da itirə bilər.

Sosial mobilliyin konkret tədqiqatlarının palitrası o qədər müxtəlifdir ki, biz yalnız ümumi prinsipləri nəzərdən keçirməklə kifayətlənməli olacağıq. P. Sorokin qeyd etmişdir ki, ümumiyyətlə, təbəqələşməyə imkan verməyən cəmiyyətlər tarixdə mövcud olmamışdır. Lakin təcrübə göstərir ki, şaquli mobillik üzrə bir təbəqədən digərinə keçid heç bir zaman müqavimətsiz həyata keçməmişdir. Bütün cəmiyyətlər isə bu və ya digər dərəcədə təbəqələşmişdir.

Deməli, onların daxilində müvafiq strukturu qoruyub saxlamağa çalışan özünəməxsus “ələk” fəaliyyət göstərir.

Adətən “ələk” rolunu, şaquli istiqaməti tənzimləyən sosial institutlar həyata keçirirlər. P. Sorokin qeyd edirdi ki, təhsil sistemi nəinki şəxsiyyətin sosiallaşmasını, onun təhsil almasını təmin edir, həmçinin daha qabiliyyətli istedadlara sosial iyerarxiyanın yuxarı “pillələrinə” qalxmağa imkan yaradan özünəməxsus sosial lift rolunu yerinə yetirir. Siyasi partiyalar və təşkilatlar siyasi elitanı formalaşdırır, mülkiyyət və varislik institutu mülkiyyətçilər sinfini möhkəmləndirir, nikah institutu isə hətta nəzərə çarpan qabiliyyətləri olmadıqda belə yerdəyişməni həyata keçirməyə imkan verir.

P. Sorokinin bədii ifadəsinə görə, əgər sosial institutlara “sosial lift” kimi baxılırsa, onda sosial mədəniyyət özünəməxsus nəzarəti həyata keçirən süzgəc rolunu yerinə yetirir. Əgər süzgəc yuxarı can atan fərdi buraxmırsa, bu zaman həmin fərd aşağıdan ayrılan, lakin yad olmağa məhkum şəxs vəziyyətində qalacaqdır. O, yuxarı pilləyə qalxsa belə, sanki təbəqəyə apararıq qapının arxasında qalmış təsiri bağışlayacaqdır.

Analoji mənzərəni aşağı hərəkət zamanı da görmək olar. Yuxarı təbəqələrdə olmaq hüququnu itirən fərd daha aşağı pilləyə enir. Onun özünə yad olan submədəniyyətə uyğunlaşa bilməməsi ciddi psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Sosiologiyada bu kimi hadisələri təsvir etmək üçün “marginallıq” anlayışı mövcuddur.

Marginallıq (fransız sözü olub marge– kənar, marginal- kənarda deməkdir) –fərdin və ya qrupun sosial birliyə, təbəqəyə, eləcə də sosial əhəmiyyətli quruluşlara münasibətdə sərhəd vəziyyətidir. “Marginallıq” termini fərdin və ya qrupun sosial məkanda xüsusi vəziyyətinin yaranması imkanındır. Bu halda fərdlər, submədəniyyətin qovşağına düşürlər, heç birinə məxsus olmurlar və ya sadəcə olaraq sosial həyatın ətrafına sıxışdırılırlar. Belə bir vəziyyətə düşən fərd və ya qrup marginal adlanır.

Marginal şəxsiyyətin etalon modeli – kənddən şəhərə gələn miqrantdır. Şəhərə daimi yaşamağa gələn insan yeni həyat ahənginə, qaydalarına çətinliklə alışır. O, daha kənd sakini deyil, artıq daimi olaraq şəhərdə yaşayır, lakin hələ şəhərli də deyil, çünki şəhər sosial mədəniyyətinə tam uyğunlaşmayıb, onun davranışında əvvəllər vərdiş etdiyi kənd həyatının normaları özünü daim göstərir.

Müəyyən sosial birliyə, təbəqəyə obyektiv mənsubluğun digər birliyə, təbəqəyə subyektiv daxilolma təmin edilmədən itirilməsi prosesi marginallaşma adlanır. Adətən marginallaşma sosial qrupdan çıxmaqla başlayır (yaşayış yerinin dəyişdirilməsi, peşənin dəyişdirilməsi, qəfildən müflis olma və ya varlanma və s.), sonra fərdin qoşulduğu yeni sosial qrupun submədəniyyətinin daxilən öhdəsindən gəlmə prosesi ilə davam edir.

Lakin çox zaman marginal – özünün əvvəlki sosial statusunu, özünün adət etdiyi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq imkanını itirən və formal şəkildə mövcud olduğu təbəqənin yeni sosial mühitinə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olmayan fərddir. Belə insanın davranışı ifratçılıqla fərqlənir: o, ya həddən artıq passivdir, ya da çox təcavüzkar xarakterlidir, asanlıqla əxlaq normalarını pozur və gözlənilməz hərəkətlərə qadirdir. Uyğunlaşmanın çətinliyi nəticəsində marginal şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq, sabitliyi pozan, sosial – siyasi hərəkətin liderliyinə meylli olan və ya hər şeyini itirən uğursuz çevrilə bilər.

Marginal qruplar cəmiyyətdə öz submədəniyyətlərini yaratmağa və özlərini yenidən təqdim etməyə çalışırlar. Əgər onlar kəmiyyətcə artarsa, bütövlükdə sosium üçün ciddi təhlükə ola bilər, çünki çox zaman cəmiyyətin əsas dəyərlərini qəbul etmirlər.

Yoxlama sualları

1. Sosial mobilliyi yığcam xarakterizə edin.
2. Sosial mobilliyin növlərini və tiplərini səciyyələndirin.
3. Marginallar kimdir? Hazırda bu kateqoriyaya kimlər aid edilir?

4. “Beyinlərin axını” nə deməkdir?
5. Məcburi köçkünlər və qaçqınlar kimlərdir? Respublikamızda onların miqyasları barədə nə deyə bilərsiniz?
6. Yoxsulluğa münasibətdə iki zidd fikir mövcuddur. Bəziləri hesab edir ki, nə qədər çox varlı olarsa, bir o qədər də çox yoxsul olacaqdır. Digərləri isə buna etiraz edirlər: varlılar çox olduqca, ümumilikdə əhali daha varlı olur və nəticə etibarilə yoxsul və ehtiyacı olanların sayı azlıq təşkil edir. Siz necə fikirləşirsiniz? Nöqtəyi-nəzərinizi əsaslandırın.
7. Valideynlərinizdən və yaşlı qohumlarınızdan sosial mobilliyin necə baş verməsi və yüksəklərə qalxmaq üçün onların hansı kanallardan istifadə etdikləri barədə soruşun.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Əfəndiyeva X., Pirişev A. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009.
3. Mehdiyev R. Yeni dünya nizamı və milli ideya. B., 2016
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Общая социология: Учеб. пособие., 2017
6. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 7. SOSIAL-ETNİK MÜNASİBƏTLƏRİN SOSIOLOGİYASI

7.1. Sosial-etnik münasibətlərin mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri

Sosial–etnik münasibətlərin öyrənilməsi xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sistemində mühüm yer tutur. Bu onunla izah edilir ki, sosial–etnik münasibətlər sosial münasibətlər sisteminin çox mühüm və əhəmiyyəti daim artmaqda olan istiqamətlərindən biridir. Onun əsas məzmunu millətlər və digər etnik birliklər arasında sosial həyatın istehsalı və təkrar istehsalı prosesində qərarlaşan əlaqə və münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.

Sosial–etnik birliklər bununla səciyyələnir ki, onlarda insanların bir–biri ilə sıx əlaqədə olan iki tərəfi–sosial və etnik əlamətləri üzvi şəkildə birləşir. Həmin birlik formalarında sosial əlamətlər çox vacib və əhəmiyyətli yer tutur. Bununla yanaşı onlar həm də etnik keyfiyyətlər və xüsusiyyətlərlə səciyyələnirlər.

Sosial göstəricilərin, yəni bütövlükdə cəmiyyətin və onun struktur elementlərinin yekünlik dərəcəsindən asılı olaraq bu və ya digər sosial-etnik birliyin fəaliyyətinin və inkişafının siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi keyfiyyətləri müvafiq surətdə artır və ya azalır.

İnsanların sosial–etnik münasibətlərinin müasir, mürəkkəb mərhələsi elə bir termindən istifadəni zəruri edir ki, bu termin onların sosial mahiyyətini inkar etmədən etnik dərəkini də dolğun əks etdirdir. Belə bir anlayış etnosdur. **Etnos tarixən müəyyən ərazidə yaşayan, mədəniyyət (dil də daxil olmaqla) və psixoloji xarakterin bəzi xüsusiyyətlərinə malik olan, eləcə də özünəməxsusluğunu və başqalarından fərqlərini dərk edən insanların sabit məcmusudur.**

Etnosun əsas əlamətləri – dil, xalq incəsənəti, adətlər, ənənələr, mərasimlər, davranış normaları və vərdislərdir, yəni mədəniyyətin elə komponentləridir ki, onlar nəsildən nəslə keçir və beləliklə, etnik mədəniyyəti formalaşdırır. İnsanların bu cür dayanıqlı birliyi onların sosial xüsusiyyətlərinin vacibliyini ifadə etməklə yanaşı, həmişə özünün etnik mənsubiyyətini saxlamağa çalışır. Bu, həm bütöv etnosa, həm də onun tərkib hissəsi olan etnik qruplara aiddir. Etnik qruplar həm kompakt, həm də müxtəlif ərazilərə yayılmış vəziyyətdə ola bilərlər.

Sosial-etnik münasibətlərin tarixi təkamülü qəbilə, tayfa, xalq və millət kimi birlik formalarından keçərək bu günə gəlib çatmışdır.

İlk qədim etnik birlik forması ibtidai icma cəmiyyətində yaranmış qəbilə hesab olunur. O, qan qohumluğuna əsaslanırdı. Bununla yanaşı, qəbilə daxilində birləşən insanlar mənafə ümumiliyinə, yaşayış məskəni, dil, adət və etiqadlar ümumiliyinə də malik olmuşlar. Öz tərkibində təxminən 30–50 nəfəri əhatə edən icma qəbiləsinin üzvləri əvvəllərdə ana xətti (matriarxat), sonralar isə ata xətti (patriarxat) ilə müəyyən olunurdu.

İbtidai cəmiyyətin son dövrlərində iki və daha çox qəbilənin birləşməsi nəticəsində tayfa adlı yeni etnik birlik forması təşəkkül tapdı. Qəbiləyə xas olan əsas əlamətlər (qan qohumluğu, dil və ərazi ümumiliyi, adət və etiqadlar ümumiliyi və s.) tayfada da özünü göstərmişdir. Bununla yanaşı tayfa birliyində əvvəla, sayca daha çox insanlar birləşirdi (bir neçə yüz nəfərdən min nəfərə qədər), sonra, tayfanın öz adı mövcud idi. Nəhayət, tayfa vahid mədəniyyət ünsürlərinin daha çox inkişafı ilə səciyyələnirdi.

Qəbilə və tayfalar cəmiyyətin inkişafında öz dövrünə görə çox mühüm rol oynamışlar. Bununla belə, ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər (təsərrüfat funksiyalarının mürəkkəbləşməsi, ünsiyyətin və gediş – gəlişin artması, ailə – nikah münasibətlərinin inkişafı və s.) prinsipcə yeni etnik birliyin yaranmasını zəruri edirdi. Bu tarixi tələbatın nəticəsi kimi yeni tarixi birlik forması olan xalq formalaşdı.

Sıfı münasibətlərin inkişafı ilə bağlı olaraq bu formanın yenisi ilə əvəz olunması prosesi getsə də, bir çox xalqlarda nəsil – tayfa bölgüsünün qalıqları indi də saxlanılmaqdadır. Hazırda onlar Asiyada, Afrikada, Amerikada və Rusiyanın Şimal ərazisində mövcuddur. Qan qohumluğu, klan və tayfaçılıq əlamətləri hazırki dövrdə də özünü biruzə verməkdədir. Xalqda sosial

xüsusiyyətlər, əlamətlər çox mühüm rol oynayır.

Əvvəlki birlik formalarından fərqli olaraq xalq qan qohumluğuna deyil, təsərrüfat və mədəniyyət əlaqələrinin ümumiliyinə əsaslanırdı. Xalqı yeni birlik forması kimi səciyyələndirən əsas cəhət budur ki, o, artıq sırf etnik birlik forması deyildir. O, ilk dəfə olaraq, sözün əsl mənasında sosial-etnik birlik forması mahiyyəti kəsb etmişdir. Xalq daha mütərəqqi birlik forması kimi iqtisadiyyatın, sosial əlaqələrin və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lakin ictimai tərəqqi gedişində xalqın da birlik forması kimi məhdudluğu özünü göstərməyə başladı. Nəticədə feodalizmin dağılması və kapitalizmin təşəkkülü dövründə insanların keyfiyyətcə yeni birliyi – millət yarandı.

Müasir sosioloji ədəbiyyatda milli-etnik problemlər təhlil edilərkən daha çox «millətlərarası» və ya «milli münasibətlər» terminlərindən istifadə edilir. Həqiqətən də, XX əsrdə məhz millətlərarası münasibətlər müasir sosial münasibətlər sistemində çox mühüm yer tutur. Buradan aydındır ki, tarixi birliklər arasındakı münasibətlərdən söhbət edərkən birinci növbədə millət anlayışına diqqət yetirilməlidir.

Millət tarixən formalaşmış etnos tipi olub, iqtisadi həyatın, dilin, ərazinin ümumiliyi ilə, mədəniyyətin, məişətin, psixoloji durumun və etnik xarakterin bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən insanların xüsusi tarixi birliyidir. Millət xalqa nisbətən daha geniş tarixi birlik forması olub, kapitalizmin meydana çıxması və inkişafı ilə bağlıdır.

Millətlərin xalqları tarixi əvəzləməsi o demək deyildir ki, ikincilər yer üzündən silinmişdir. Xalq tarixən insanların tayfa birliyindən sonra gələn sosial-etnik birlik formasıdır. Onun meydana gəlməsinin başlanğıcı quldarlıq quruluşunun dağılması dövrünə təsadüf edir. Əgər tayfa birliklərinin səciyyəvi cəhəti onların qan qohumluğuna əsaslanan əlaqələri idisə, xalqlar üçün bu, ərazi və təsərrüfat əlaqələridir. Xalq anlayışı sözün əsl mənasında feodalizm cəmiyyətinin məhsuludur. Lakin xalqlar sonrakı cəmiyyətlərdə də mövcuddur. Çünki onlar bir sıra səbəblərdən (azsayılı olma, inkişafdan geri qalma, müəyyən səbəblərdən özlərinin milli dövlət qurumunu yarada bilməmələri və s.) millət kimi formalaşma bilməmişlər.

Müasir elmi ədəbiyyatda sosial-etnik münasibətləri səciyyələndirərkən həmçinin «milli azlıq», «yerli» və «gəlmə» kimi anlayışlardan da istifadə edilir. Bunlar əsas etibarilə öz millətinin ərazisindən kənarında yaşayan milli (sosial-etnik) qrupları nəzərdə tutur. Məsələn, Rusiyada yaşayan azərbaycanlılar, beloruslar, gürcülər və s.

Bu qrupların öz daxili tərkibində bir neçə kateqoriyanı ayırmaq olar (onları həmçinin diaspora da adlandırırlar):

1. **Daxili diaspora** (öz respublikalarından kənarında yaşayanlar).
2. **Yaxın diaspora** (tarixi vətəni keçmiş sovet respublikaları olan sosial-etnik qruplar).
3. **Uzaq diaspora** (tarixi vətəni uzaq xarici dövlətlər olanlar).
4. **Milli - ərazi** qurumları olmayan diasporalar (kürdlər, qaraçılar və s.).

Bu və ya digər sosial-etnik birliyin tərkibində olan etnoqrafik qruplar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onlar əhalinin əsas hissəsindən mədəniyyətlərinin, dillərinin (ləhcə, danışq tərz) xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir.

Milli azlıqlar bir qayda olaraq miqrasiya (kөнüllü və ya məcburi), həm də bütöv xalqın deportasiyası nəticəsində əmələ gəlir. Bu, Rusiyada yunanların, inquşların, Dağıstanda yaşayanların və başqa xalqların başına gəlmişdir. Qeyd etməliyik ki, məhz buradan da, milli azlıqlar problemi, onların yaşadıkları mövcud dövlət quruluşunda hüquq və azadlıqlarının reallaşması ilə bağlı problemlər yaranır. Onları elmi əsaslarla demokratik prinsiplərə və sivil qaydalara arxalanmaqla həll etmək lazımdır.

İnsan birliklərinin sosial və etnik xüsusiyyətlərinin üzvi vəhdəti, onların rəngarəngliyi və qarşılıqlı əlaqəsi onlar arasındakı münasibətləri ayrı – ayrı ictimai - iqtisadi formasiyalarda və müxtəlif dövlətlərdə millətlər, xalqlar arasındakı iqtisadi, ərazi, hüquqi, mədəni və dil, eləcə də digər münasibətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərin bu cür izahı (ədəbiyyatda bu çox vaxt milli məsələ adlandırılır), həm də onların özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Yəni, əvvəla,

birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər hər şeydən əvvəl ictimai münasibətlərin iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi istiqamətləri vasitəsilə təzahür edir. İkinci xüsusiyyət sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərdə iki tərəfin mövcudluğunda üzə çıxır: daxili (ərazi - dövlət qurumları çərçivəsində münasibətlər) və xarici (müxtəlif ərazi – dövlət qurumları sistemində münasibətlər).

Sonuncu amil keçmiş SSRİ-də mühüm yer tuturdu, çünki onun tərkibində 200-ə qədər millət, xalq və etnik qrup yaşayırdı. Bu həm də postsovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan üçün səciyyəvidir. Burada bir neçə sosial-etnik qrupun nümayəndələri yaşayır. Məsələ təkcə müxtəlif birliklərin sayının çox olmasında deyildir, həm də bundadır ki, 90-cı illərin əvvəlində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yerli xalqların müəyyən hissəsi öz tarixi vətənlərindən kənar qaldı. Bəzi respublikalarda millətçi – separatçı qüvvələrin səyləri nəticəsində yaranmış problemlər (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Şimali Osetiya və s.) daha da mürəkkəbləşmişdir.

7.2. Müasir dövrdə sosial-etnik münaqişələrin kəskinləşməsinin səbəbləri

Sosial-etnik münaqişələr müəyyən səviyyədə cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur. Bunun əsas səbəblərini inkişafın qeyri-bərabərliyi, ərazi, dil, mənəvi həyat və adət-ənənələrin müxtəlifliyi, milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun qorunması, sosial nemətlərə nail olmaqda fərqlər, öz problemlərini digər xalqların hesabına həll etmək cəhdləri təşkil edir.

Bəzi müəlliflər müxtəlif konsepsiya, nəzəriyyə və təlimlərin köməyi ilə sosial-etnik münaqişələrə haqq qazandırmaya çalışırlar. Bu zaman zorakılığın müxtəlif formaları, fərdlərin, qrupların və təbəqələrin inkişafındakı qeyri-bərabərliyi təsdiq edən faktlar əsas götürülür. Bunların sırasına birinci növbədə müxtəlif sosial-irqi nəzəriyyələri, o cümlədən faşizmi və s. aid etmək olar.

Keçmiş SSRİ-də milli siyasət və milli suverenliklə bağlı buraxılmış səhvlər bu gün mövcud olan konfliktlərin əsas səbəblərini şərtləndirir. Xüsusilə həmin dövrdə millətlərin milli suveren hüquqları – hər bir millətin öz sosial-siyasi quruluşunu seçmək azadlığı, ərazi bütövlüyü, iqtisadi sərbəstliyi və s. hüquqları kobud surətdə pozulmuşdur.

Məhz buna görə də keçmiş sovet məkanında etnik və millətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsi səbəbləri üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur. Aydın ki, Sovet İttifaqının dağılmasının əsas səbəblərindən biri onun ərazisində yaşayan müxtəlif xalqlar, millətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi olmuşdur. Həm mərkəzdə, həm də müttəfiq respublikalarda müəyyən qüvvələr öz dar milli maraqlarını təmin etmək üçün köhnə haqq-hesabları və borcları ilə bağlı problemləri qabartmağa çalışırdılar. Bu isə qarşılıqlı narazılıqları gücləndirirdi. Digər səbəb sovet cəmiyyətinin iqtisadi, sosial və mənəvi tərəqqisində milli mədəniyyətlərin, milli dillərin və s. inkişafında buraxılmış nöqsanlar və səhvlər idi.

Şübhəsiz, millətlərarası münaqişələrin yaranmasına şəxsiyyətə pərəstiş illərində milli problemlərin həllində yol verilmiş ciddi səhvlər və əyintilər də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Xüsusilə, artıq 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq guya SSRİ-də milli məsələnin həll olunması ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən milli şöbələr ləğv edilmiş, millətlərin qovuşması prosesi süni surətdə gücləndirilmişdir. Əgər 1926-cı ildə siyahıya alınma zamanı SSRİ-də 200-ə yaxın millət, xalq, etnik qrup qeydə alınmışdırsa, 1939-cu ildə bunların sayı 99-a endirilmişdir. Deməli, 13 il ərzində bu göstərici 2 dəfə azalmışdır. Xalqların etnik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, süni surətdə assimilyasiya ayrı-ayrı sosial-etnik qrupların bir-birindən uzaqlaşmasını, yadlaşmasını və son nəticədə ciddi sosial narazılıqları şərtləndirirdi. Burada həmçinin kütləvi repressiyalar, bütöv xalqların öz ənənəvi yaşayış yerlərindən köçürülməsi, bir çox partiya və dövlət xadiminin, milli ziyalıların təqib olunması kimi neqativ proseslər də nəzərə alınmalıdır.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi həm də dövlətin, mərkəzin yeritdiyi siyasətdə regionların maraqlarının lazımi dərəcədə nəzərə alınmaması, nazirliklər və idarələr tərəfindən müttəfiq respublikaların, eləcə də digər ərazi-dövlət qurumlarının mənafeələrinin pozulması ilə əlaqədar idi.

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin səbəblərindən biri də 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlində Sovet İttifaqına rəhbərlik etmiş şəxslərin korrupsiyaya qurşanmasının, vəziyyəti real qiymətləndirə bilməməsinin, ayrı-ayrı mafioz qruplarla əlaqələrinin, millətçilik təzahürlərinə qarşı ardıcıl mübarizə aparılmamasının nəticəsi idi. Həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmiş şəxslərdən biri Y.K.Liqaçov 1989-cu ilin sentyabrında etiraf etmişdi ki, «ötən ilin yazında mən Zaqafqaziyanın iki respublikasının sərhədlərinin dəyişdirilməsinin əleyhinə olduğumu birmənalı şəkildə deyən kimi bu, millətçiləri hövsələdən çıxardı və onların bəd əməllərini çox gözləmək lazım gəlmədi».

Millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsinin mühüm səbəblərindən biri sovet cəmiyyətinin uzunmüddətli böhran vəziyyəti olmuşdur. Sosial problemlərin həllindəki çətinliklər, inflyasiya, cinayətkarlığın geniş vüsət alması və s. nəinki xalqlar arasında münasibətləri pisləşdirdi, həm də böyük bir ölkənin bir sıra regionlarında genişmiqyaslı məlum konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Milli-etnik münasibətlərdəki münaqişələrin səbəblərindən danışarkən müstəqil dövlətlərin bir çox liderlərinin və parlament üzvlərinin yerli millətə başqalarına nisbətən üstün yer verməsi kimi yanlış siyasəti də qeyd etmək lazımdır (Pribaltika, Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan və s.). Bu, məsələn, bir sıra MDB dövlətlərinin qanunvericiliyində ayrı - seçkilik hallarına yol verilməsində, milli mənsubiyyətə görə adamların işdən çıxarılmasında, qeyri-yerli əhalinin hüquqlarının pozulmasında, milli şovinizmdə və s. özünü göstərir.

Etnik münaqişələrin qızıqdırılmasında bir sıra kütləvi informasiya vasitələri də əhəmiyyətli rol oynamışlar və indi də belə bir rol oynamaqda davam edirlər. Bəzən informasiya vasitələrində verilən məlumatlar qərəzli olur, bir xalqın digərinə qarşı nifrətini formalaşdırmağa xidmət edir.

Nəhayət, milli-etnik münasibətlərin müasir mərhələdəki böhranlı məqamlarını ictimai proseslərin idarə olunmasının qeyri-effektivliyi, hakimiyyətin müxtəlif strukturlarının fəaliyyətinin bir-biri ilə razılaşdırılmaması, hətta bəzi hallarda qarşı-qarşıya durması, yaranmış problemlərin həlli texnologiyasının olmaması, bəzən beynəlxalq təşkilatların bu münaqişələrə ikili standartlarla yanaşması, bu və ya digər səbəblərdən onların həllini istəməməsi ilə izah edilməlidir.

7.3. Milli-etnik problemlərin həlli yolları

Milli-etnik münasibətlərin tənzim olunması sahəsində aparılan işdə aşağıdakı iki istiqaməti nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, bütövlükdə cəmiyyətin effektiv fəaliyyətini təmin etməyin zəruri şərti kimi əhalinin bütün qruplarının, o cümlədən milli-etnik icmaların normal inkişafına əlverişli şərait yaradılması, etnik mühitdə münaqişəli vəziyyətlərə, böhran hallarına yol verilməməsi və onların qarşısını almaq texnologiyalarının işlənib hazırlanmasıdır.

İkincisi, milli-etnik birliklərin və qrupların həyat təzi ilə həmin ərazidə (kənddə, rayonda, vilayətdə və bütün ölkədə) yaşayan milli azlıqların həyat şəraiti arasında uyğunluq yaratmağa yönələn fəaliyyətdir.

Etnik mühitdə sosial tərəfin xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, sosial-etnik birliklərin ayrı-ayrı qruplarının özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Bu həm problemin özünün, həm də əhalinin bu qruplarının etnik mühiti ilə şərtlənən məsələlərin birgə həllini nəzərdə tutur.

Bütövlükdə etnik mühitin səmərəli təşkili işi bir - biri ilə sıx bağlı olan aşağıdakı üç səviyyədə aparıla bilər:

1. Dövlət səviyyəsində müxtəlif sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi təmin olunmalı, millətlərarası münasibətlər sahəsində düzgün sosial siy-

asət formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Etnik birliklərin inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırma biləcək sosial ədalətsizlik halları aradan qaldırılmalıdır.

2. Sözügedən müddələrin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Xalqların milli özünə-məxsusluğunun süni surətdə silinməsinə aparan müasir texnoloji sivilizasiyanın, urbanizasiyanın və kütləvi mədəniyyətin yayılması ilə bağlı proseslərin qarşısı alınmalıdır. Bununla yanaşı müxtəlif sosial-etnik birliklərin nümayəndələri, yerli və gəlmə sakinlər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin formalaşmasına səy göstərilməlidir.

3. Yerlərdə sosial-etnik birliklərin nümayəndələrinin yaşadığı şəraitə uyğunlaşması, onların məskunlaşması, təhsili, tibbi xidmətin təşkili ilə bağlı konkret vəzifələr həll edilməlidir. Hər bir etnosun nümayəndələrinə öz milli adət və ənənələrini, psixologiyasını və mədəniyyətinin etnik komponentlərini qoruyub saxlamaqda köməklik göstərilməlidir. Xalqların öz ərazisində yerləşən və onların həyatı tələbatını ödəyən təbii ehtiyatlardan müstəqil istifadə etməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində bütün hakimiyyət orqanları, bütün sosial institutlar, o cümlədən sosial xidmət müəssisələri böyük rol oynamalıdır.

Göründüyü kimi, milli-etnik problemlərin həllinin bütün aspektlərində başlıca rolunu sosial siyasət oynayır. Məhz buna görə də cəmiyyətin siyasi təşkili sistemində sosial-etnik birliklərin həyatının bütün tərəfləri ilə, o cümlədən milli məsələlərlə məşğul olan orqanlar yaradılmalıdır. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, müstəqillik əldə edildikdən sonra respublikamızda milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri (1992–ci ildən bu günə qədər) vəzifəsi məhz bu funksiyaların yerinə yetirilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Bu qəbildən olan orqanların fəaliyyətinin effektivliyi bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən, ictimai proseslərin necə idarə olunmasından, ölkənin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin sosial siyasətinin məzmunundan və istiqamətlərindən asılıdır.

Aydındır ki, millətlərarası və etnik münasibətlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, ictimai münasibətlərin müxtəlif səpkilərində təzahür edir. Buna görə də həmin sahələrin hər birində səmərəli, elmi milli siyasət yeritmək tələb olunur. Məsələn, siyasi sahədə diqqəti mərkəzi və yerli hakimiyyətlər arasındakı münasibətlərin qurulmasına, milli qurumların maraqlarının uyğunlaşdırılmasına yönəltmək lazımdır. Öz-özünü tənzimləmə fəaliyyətini genişləndirmək problemi milli-dövlət quruluşu olmayan milli qrup və birliklər üçün daha çox aktualdır.

Sosial sahədə milli-ərazi qurumlarında kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi məsələləri, bütün xalqların nümayəndələrinin işgüzar və siyasi keyfiyyətlərinə görə rəhbər vəzifələr tutmasına bərabər imkanlar yaradan, dövlət işçilərinin milli mənsubiyyətə görə seçilməsində ədalətsizliyi istisna edən tədbirlərin görülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi strukturların mühüm vəzifələrindən biri milli-etnik münasibətlərin inkişafının proqnozlaşdırılması kimi idarəedici funksiyanın həyata keçirilməsi olmalıdır. Bütün bunlar millətçi ruhlu elementləri vaxtında aşkar etməyə, hadisələrin mənfi inkişafını qabaqlamağa imkan yaradır.

Milli-etnik münasibətlərin həllində əhalinin müxtəlif sosial-etnik qruplarının hüquqlarına, sosial müdafiəsinə həsr olunan və ya buna aid maddələri olan beynəlxalq sənədlərin tələblərinin yerinə yetirilməsi mühüm rol oynayır. Belə sənədlər «İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi» (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul olunub), «Milli və ya etnik dini və dil azlıqlarına məxsus şəxslər haqqında Bəyannamə» (İnsan Hüquqları Komitəsi tərəfindən 1993-cü ildə qəbul olunub) və s. aid edilə bilər.

Hər bir ölkə beynəlxalq sənədlərin əsas müddələrini yerinə yetirməyə, eləcə də milli-etnik problemlərə aid özünün milli qanunverici və digər sənədlərini həyata keçirməyə çalışmalıdır. Azərbaycanda bu qəbildən olan məsələlər Konstitusiyada hərtərəfli əsaslandırılmış və hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, «Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» (1999) və «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» (1999) və s. aktların da xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu sənədlərdə söhbət cinsindən, irqindən, milliyyə-

tindən, mənşəyindən və dil fərqiindən asılı olmayaraq insanların bərabər hüquqlarının təminatından, qaçqın, məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş vətəndaşlara qayğı göstərilməsindən gedir.

Beynəlxalq dünya birliyinə və keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, artıq yaranmış və kəskinləşən etnik konfliktlərə tezliklə, fəvqəladə dərəcədə çəvik reaksiya verən mexanizmlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizmlər münaqişəli vəziyyətlərin qarşısını ala bilən xüsusi özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasını, ayrı-ayrı rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsini, qanunsuz silahlı birləşmələrin buraxılmasını, cinayət işlərinin dərhal açılmasını və s. birləşdirə bilər. Tam qətiyyətlə demək olar ki, əgər bu tədbirlərin bir hissəsi vaxtında Dağlıq Qarabağda (Xankəndində) tətbiq edilsəydi, vəziyyət nəzarətdən çıxmaz və məlum hadisələr baş verməzdi. Bu baxımdan etnik, millətlərarası münaqişələrin həlli ilə bağlı beynəlxalq və ölkədaxili təcrübənin nəzərə alınması vacibdir.

Milli-etnik münaqişələrin qarşısının alınmasında müxtəlif yönümlü ictimai birliklər, sosial institutlar, elm və incəsənət xadimləri, görkəmli yazıçılar, tanınmış mədəniyyət xadimləri mühüm rol oynaya bilərlər. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Dağlıq Qarabağla bağlı məlum hadisələr zamanı erməni ziyalıları bu proseslərdə tamamilə əks-fəitnəkar mövqedən çıxış etmişdilər.

İqtisadi sahədə sosial-etnik birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, iqtisadi - təsərrüfat əlaqələri təbii-coğrafi, milli-tarixi və tarixən yaranmış əmək bölgüsünü nəzərə alaraq yaradılmalıdır. Xüsusilə bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində millətlərarası iqtisadi münasibətlər etnik birliklərin iqtisadi tələbatının təmin olunmasına yönəlməlidir.

Azsaylı və kiçik xalqların əksəriyyətinin yaşadığı ərazilərə xüsusi diqqət verilməlidir. Burada insanların sosial vəziyyətinə təsir edən təbii iqlim şəraitinin, demografik situasiyanın nəzərə alınması sözügedən zəmində yarana bilən münaqişələrin qarşısının alınmasını şərtləndirən mühüm vasitələrdən biridir.

Mənəvi, ideoloji fəaliyyət sahəsində etnik konfliktlərin qarşısının alınmasında tarixin «ağ ləkələrin» aşkar edilməsi, ayrı-ayrı etnik birliklərin tarixinin, mədəniyyətinin, adət - ənənələrinin öyrənilməsi və həqiqəti əks etdirən elmi əsərlərin, dərsliklərin yazılması köməklik edə bilər. Bütün bunlar xalqların mənəvi sahədə qarşılıqlı zənginləşməsinə, eyni zamanda onların milli özünəməxsusluğunun saxlanılması və inkişafına zəmin yaradır. Milli mənəvi mədəniyyət adətən, kifayət qədər zəngin, eləcə də çoxplanlı hadisə olmaqla, cəmiyyətdəki iqtisadi, siyasi, əxlaqi, dini və digər ictimai münasibətlər kontekstində inkişaf edir, öz üzərində onların təsirini hiss edir, hətta müəyyən dərəcədə onlardan asılıdır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlarda milli özünüdərk, sağlam, sivil münasibətlər mədəniyyəti erkən yaşlarda formalaşmağa başlayır. Buna görə də ailədə, uşaq müəssisələrində, məktəblərdə və s. müvafiq tərbiyəvi işlər aparılmalıdır.

Milli-etnik qrupların nümayəndələrinin bir-biri ilə ünsiyyət məsələlərinin həllində kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Bu, başlıca olaraq aşağıdakı amillə izah edilir. Azlıq təşkil edən etnik qruplar həm bir-birindən fərqləndiyi üçün, həm də yerli əhalinin dilini pis bildiyi üçün onların ünsiyyəti əsas etibarilə yerli millətin nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrinin nəinki yerli millətin dilində, həm də bu ərazidə yaşayan digər milli-etnik birliklərin dillərində fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğundur.

Etnik münasibətlərlə bağlı problemlərin nəzərdən keçirilən həlli yollarının reallaşmasında konkret sosioloji tədqiqatlar əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar cəmiyyət həyatının konkret siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi sahələrində etnik münasibətlərin daha aktual aspektlərini aşkar etməyə, bununla da bu münasibətlərin gələcəkdəki inkişafını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Milli-etnik münasibətlərin bütün kompleksinin ahəngdarlığının təmin olunması yalnız xalqlar arasındakı sosial-siyasi və digər münasibətlərin demokratikləşdirilməsi şəraitində mümkündür. Bu istiqamətdə görülən işlər bütün xalqların mənafeyinə cavab verir və millətlə-

rarası münasibətlərin obyektiv inkişaf meyillərinin təsir imkanlarını genişləndirir. Həmin meyillərdən biri millətlərin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin inkişafında, dövlətçiliyin təkmilləşməsində və onların mənəvi mədəniyyətinin inkişafında ifadə olunur. Başqa bir meyil böyük və kiçik xalqların qarşılıqlı surətdə bir-birinə yaxınlaşmasında, onların əməkdaşlığının dərinləşməsində, iqtisadi və siyasi strukturların inteqrasiyasında özünü göstərir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu meyillər bütün dünyada gedən milli proseslərdə təzahür edir. Hər bir dövlət özünün milli strategiyasını işləyib hazırlayarkən və həyata keçirərkən bu meyilləri nəzərə almalıdır.

7.4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun tənzimlənməsinin dinamikası

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ilk növbədə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasətinin məntiqi nəticəsidir.

«Böyük Ermənistan» ideyası altında ermənilər guya özlərinin tarixi əraziləri hesab etdikləri torpaqları birləşdirməyə səy göstərirlər. Əvvəla onu qeyd edək ki, qondarma «Böyük Ermənistan» deyilən ərazi heç vaxt olmayıb və yalnız erməni təxəyyülünün uydurmasıdır. Bu ideyaların nəticəsidir ki, ərazi bütövlüyümüzə qarşı ermənilərin qəsdı daha intensiv xarakter alır. Lakin Ermənistan öz məqsədlərini pərdələməklə həmin ideyaların həyata keçirilməsi istiqamətində konkret addımlar atsa da, birbaşa ərazi iddiaları ilə çıxış etməmişdir. Uzun illərdən bəri Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsinə yönəlmiş planın ilkin mərhələsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə öz yurdlarından qovulması Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Tədricən Ermənistanın ərazi iddiaları özünü açıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Bu, rəsmi ifadəsini Ermənistan SSRİ Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərarında tapdı. Münaqişənin sonrakı mərhələsində ermənilər açıq təcavüzə keçmiş və Dağlıq Qarabağda apardıqları işğalçı müharibə və etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində respublikamızın ərazisinin 20%-ni işğal etmiş, 18 mindən çox həmyerlimiz həlak olmuş, 20 mindən artıq insan yaralanmış, 50 mindən çox həmyerlimiz əlil olmuş, 4 mindən yuxarı həmvətənimiz isə itkin düşmüşdür. Müharibə nəticəsində 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 600-dən artıq məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana, 724 şəhər, kənd və qəsəbə dağıdılmış və yandırılmışdır. Ermənistandan qovulmuş soydaşlarımızın 380 kəndi ələ keçirilmiş və bütün var-dövləti talan edilmişdir. Respublikamıza təxminən 50 milyard ABŞ dollarından artıq məbləğdə ziyan dəymişdir.

1. Xocavənd	18.02.1992
2. Xocalı	26.02.1992
3. Şuşa	08.05.1992
4. Laçın	17-18.05.1992
5. Kəlbəcər	03.06.04.1993
6. Ağdərə	17.06.1993
7. Ağdam	23.07.1993
8. Cəbrayıl	16.08.1993
9. Füzuli	23.08.1993
10. Qubadlı	30-31.08.1993
11. Zəngilan	29-30.10.1993

Dağlıq Qarabağ: işğal tarixi – 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km². (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut);

Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğalçı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri zəbt etdiyi dövrdən başlamışdır. Məlumdur ki, münaqişə ilə bağlı olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir: 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı və 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı qətnamələrdə «vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi», 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı və 11 noyabr 1993-cü il 884 sayılı qətnamələrdə isə vəziyyətin gərginləşməsindən yaranan narahatçılıq hissi ifadə olunurdu.

Sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağın və ona bitişik bir sıra rayonların Ermənistan tərəfindən işğalını tanımışdır. Belə ki, qətnamələrdə atəşin biryolluq dayandırılması məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların qarşısının alınması və işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər, Ağdam rayonlarından, eləcə də Azərbaycanın işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılması tələb edilir.¹ Xeyli müddət keçdiyinə baxmayaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri indiyə kimi icra edilməmişdir. Bütün bunlar dünyada hələ də müxtəlif məsələlərin, o cümlədən ərazi münaqişələrinin həllində ikili standartların mövcud olmasını göstərir. Problemin həllini əngəlləyən digər bir mühüm səbəb münaqişəyə dair 4 qətnamənin hamısının BMT Nizamnaməsindəki «Mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi» adlanan VI fəslə aid olduğundan onların yalnız tövsiyə xarakteri daşmasıdır. Əgər həmin qətnamələr «Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər» adlanan VII fəslə uyğun olaraq qəbul edilsəydi, onda qətnamələrin yerinə yetirilməsi məcburi xarakterli olardı. Qətnamələrdə Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi sözügedən tərəflər arasında mübahisə kimi qiymətləndirilmişdir. Bu, ilk növbədə, münaqişədə iştirak edən tərəflərin tanınması və onların bir-birinə qarşı iddiaları ilə bağlıdır.

Ermənilər bu münaqişədə xalqların və millətlərin öz müqəddəratını həll etməsi prinsipinə istinad edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən bütün üzv dövlətlər öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinməlidirlər. Ona görə də dünya təcrübəsində ərazi bütövlüyü və millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edərsə, həmişə ərazi bütövlüyü prinsipi əsas götürülür. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, müqəddəratı təyin etmək hüququndan danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu hüququn subyektı milli azlıqlar deyil, xalqdır. Yalnız xalq öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir və onun iradəsi ilə dövlət ərazisinin dəyişdirilməsi həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisinə əsasən XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüş ermənilər milli azlıq olduqları üçün öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququna malik deyillər. Milli azlıq təşkil edən ermənilərin ərazi dəyişikliyi ilə bağlı etdikləri cəhdlər yalnız separatizm xarakteri daşıyır, beynəlxalq hüquq normalarına ziddir və qətiyyətlə dəf edilməlidir.

Həm ərazi bütövlüyü prinsipi, həm millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi, həm də milli azlıqların hüquqları insan hüquqları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Məhz bu baxımdan insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizminə malik olan Avropa Şurasının belə məsələlərdə müstəsna rolu vardır. Azərbaycan və Ermənistan Avropa Şurasının üzvləri olduğundan sonra sözügedən təşkilatın orqanları tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına yönəlmiş bir sıra aktlar qəbul edilmiş, eləcə də Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmışdır. Lakin bütün bunlar BMT qətnamələri kimi tövsiyə xarakteri daşıyır və münaqişənin həllinə kömək etmir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, münaqişənin tənzimlənməsi prosesində də ikili yanaşmalar mövcuddur. Nədənsə, Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin hüquqları dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən tanınıb müdafiə edilsə də, erməni təcavüzü nəticəsində öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşmüş və hazırda çətin sosial-iqtisadi şəraitdə yaşayan 1 milyondan artıq həmyerlilərimizin hüquqları kifayət qədər tanınmır və müdafiə edilmir.

¹ Abdullaev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. B., 2004, s. 140.

ATƏT-in Minsk qrupu və onun üzvləri olan ABŞ, Rusiya və Fransa Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması istiqamətində bir sıra təkliflərlə çıxış etmişlər. Birinci təklif (18 iyul 1997-ci il) «Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş», ikincisi (2 dekabr 1997-ci il) «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş», üçüncüsü isə (7 noyabr 1998-ci il) «Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında» adlanır. Bu təkliflərin bəziləri Ermənistan, bir qismi isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir. Yalnız 2-ci təklifə, yəni mətbuatda mərhələli həll variantı kimi tanınmış saziş layihəsi hər iki dövləti qismən razı salırdı. Lakin Ermənistanda baş verən siyasi hadisələr, bu münaqişənin həllinə mane olan xarici dövlətlərin mövqeyi, Ter-Petrosyanın istefası problemi xeyli dərinləşdirdi, yeni hakimiyyətə gələn qüvvələr isə sözügedən saziş layihəsini rədd etdilər. Bu münaqişədə mühüm məsələlərdən biri də Dağlıq Qarabağın statusu ilə bağlıdır. ATƏT-in Minsk qrupu Azərbaycana axırıncı dəfə «Ümumdövlət» təklifini vermişdir. Aydın ki, bu yalnız erməni dövlətinin mənafeyinə xidmət edir. İstər ermənilər, istərsə də onun bir sıra havadarları, o cümlədən bəzi beynəlxalq təşkilatlar problemə yalnız ikili standartla yanaşaraq münaqişənin həllini qəsdən dolaşığa salır, həlli müşkül olan problemə çevirirlər. Təbii ki, ümumi dövlət ideyası ilə bağlı layihəni ümummilli liderimiz Heydər Əliyev «qaradan da qara» sayaraq, mahiyyətində Azərbaycanda ikinci erməni dövləti yaratmaq niyyəti duran bu təklifi qətiyyətlə rədd etmişdir.

Ermənistan artıq iqtisadi müstəvidə uduzduğu kimi, siyasi müstəvidə də uduzacağını başa düşür. Bu ölkənin Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum kimi beynəlxalq layihələrdən kənar qalması, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun çəkilməsi ilə beynəlxalq aləmdən təcrid olunması iqtisadi sahədə qazandığı «uğurlar»dır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövləti bütün rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyələrdə keçirdiyi görüşlərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinin yalnız beynəlxalq hüquq normaları əsasında mümkünliyünü bəyan etmişdir. Azərbaycan işğal olunmuş ərazisinin qeyri-şərtsiz azad edilməsi, beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək dərəcəli özünüidarəetmə statusunun verilməsi əsasında münaqişənin ədalətli həllinə nail olmağa çalışır.

Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev öz çıxışlarında və müxtəlif səviyyəli görüşlərində dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan heç zaman «mövcud reallıqlar» əsasında həll variantı ilə razılaşmayacaq və torpaqlarının bir qarışını belə heç kimə verməyəcəkdir. Azərbaycan üçün Ermənistanla başa çatmamış müharibə təxirəsalınmaz xarici və daxili sosial-siyasi problemdir və yeni müstəqil dövlət kimi ölkəmiz bütün sahələrdə, xüsusilə hərbi sahədə öz mövqelərini daha da möhkəmləndirir. Son illərdə bu sahədə aparılan islahatlar mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2 aprel 2016-cı ildə 4 günlük hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan ordusu tərəfindən Cocuq Mərcanlı kəndi yaxınlığında yerləşən Lələtəpə yüksəkliyi, Tər-tər rayonunun Qapalı kəndi ilə üzbəüz Seysulan məntəqəsi, Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər azad edilmişdir. 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasda çıxış edərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir ki, uğurlu Naxçıvan əməliyyatı nəticəsində 11 min hektar torpağa tam nəzarət edirik. Əldə edilmiş strateji yüksəkliklər Ermənistanı Qarabağa birləşdirən yola tam nəzarət etmək üçün bizə imkan yaradır. Bu hadisə - Naxçıvan əməliyyatı bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı və dövləti heç vaxt işgalla barışmayacaq və öz ərazi bütövlüyünü istənilən yolla bərpa edəcəkdir.¹

Yoxlama sualları

1. Hansı sosial-etnik birlikləri tanıyırsınız?
2. Xalq və millət anlayışlarını müqayisə edin.
3. Etnik tolerantlıq dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz?

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 12 yanvar 2019-cu il

4. Münaqişələrin səbəbləri barəsində nə deyə bilərsiniz?
5. Münaqişələrin təsnifatını verin. Müasir Azərbaycanda hansı münaqişəni aktual hesab edirsiniz?
6. Münaqişələr hansı vasitələrlə həll olunur? Sizin fikrinizcə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hansı yollarla həll edilə bilər?
7. Kollektiv hərəkətlərin kortəbii formaları (məsələn, çaxnaşma, isteriya) ilə üzləşməli olmusunuzmu? Onların təbiəti barədə danışın.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Ağayev T.B. Sosiologiyaya dair sxemlər. B., 2014.
3. Mehdiyev R. Yeni dünya nizamı və milli ideya. B., 2016
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Алиева Я.Н., Алиева С.Н. Социальные конфликты: Учеб. пособие. Б., 2015.
6. Волков Ю.Г. Социология. М., 2011.

FƏSİL 8. .SOSIAL-ƏRAZI BİRLİKLƏRİ

8.1. İlk sosial-ərazi birlikləri anlayışı

İlkin sosial-ərazi birlikləri (məskunlaşma üzrə birliklər) şəhər, kənd, qəsəbə və ya digər daimi yaşayış məskənlərinin əhalisindən ibarət olan spesifik sosial qrupdur¹.

Məskunlaşma üzrə birliklərin formalaşmasının obyektiv əsası vardır. Bu halda iki məqama xüsusi diqqət yetirilməlidir:

a) Əmək bölgüsü, işçilərin bu və ya digər əmək növü üzrə bölüşdürülməsi. Əmək növləri həmişə ərazi baxımından lokallaşmışdır ki, bu da daimi yaşayış məskənini formalaşdırır. Bu, öz növbəsində məskənin əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühitinə çevrilməsini şərtləndirir. Həmin mühit hüdudlarında əhali öz gündəlik tələbatlarını ödəyir. İstənilən yaşayış məskənini sadəcə müşahidə etməklə dediklərimizə əmin olmaq mümkündür.

b) Müxtəlif məskənlərdə (məsələn, şəhər-kənd; kiçik şəhər-iri şəhər; monosənaye mərkəzi-çoxfunksiyalı şəhər məskəni və s.) həyat fəaliyyəti şərtlərinin sosial-iqtisadi, sosial-mədəni baxımdan qeyri-yekcinsliyi.

Məhz bu amillər əsasında konkret məskənin əhalisində qrupyaradıcı sosial əlamətlər formalaşır, ümumi mənafelər təşəkkül tapır. Bu mənafelərin mövcudluğu sosial-ərazi fərqləri faktını bir növ qeydə alır. Bunun sayəsində konkret məskənin əhalisi demoqrafik xarakterli ümumiliklə yanaşı həm də sosial birliyə çevrilir. Məskunlaşma üzrə birliklərdə formalaşan sosial əlaqələrin tipi mövcud ictimai münasibətlərin xarakterini əks etdirir. Lakin ictimai münasibətlərin ifadəlilik səviyyəsi məlum yaşayış məskənindəki həyat fəaliyyəti şərtlərinin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Məskunlaşma üzrə birliklər sosial münasibətlərin ərazi baxımından təzahüründə onların subyektləridir. Onların formalaşmasında məskənlərdəki həyat fəaliyyəti şərtlərinə xas olan fərqlər dərin iz buraxır. İlk sosial-ərazi birliklərinə xas olan iqtisadi, sosial-mədəni proseslər sosiologiya tarixində diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. Bunu ondan görmək olar ki, şəhərin sosiologiyası, kəndin sosiologiyası kimi sosioloji bilik sahələri təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir.

İnsanların yerləşməsi ilə sosial inkişaf arasında əlaqənin mövcudluğu faktını sosiologiya XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kifayət qədər aydın ifadə etmişdir. F.Tönnis, K.Byuxer, R.Makkenzi ərazi birliyini başlıca olaraq bu və ya digər ərazidə insanların birgə yaşaması prizmasından nəzərdən keçirmişlər. Bu halda cəmiyyətdən fərqli olaraq birliyin «lokallığı», digər sosial qrupların formalaşması amillərindən fərqli olaraq, onun «ərazi mənsubiyyəti» ön plana çəkilmişdir.

Sosial-ərazi birlikləri sosiologiyanın mühüm kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriya əhalinin sosial differensiasiyasının müəyyən kəsimidir; elə kəsimi ki, o, cəmiyyətin tarixən şərtlənmiş ərazi-məskunlaşma baxımından təşkili əsasında təşəkkül tapmışdır.

Sosial-ərazi birliyi tarixi kateqoriyadır. Onun meydana gəlməsi şəxsi qan qohumluğuna əsaslanan ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçidlə bağlı olmuşdur. Həmin cəmiyyətin başlıca əlamətlərindən biri də bu olmuşdur ki, o, ictimai məqsədlər üçün əhalini qohum qrupları üzrə yox, eyni bir ərazidə yaşamağa görə ayırmışdır. Məhz bu vaxtdan etibarən insanın yaşayış yeri, eləcə də bütövlükdə əhalinin yerləşməsi sosial determinasiya həlqəsi, eyni zamanda sosial inkişaf amili və mühiti olur.

Sosial-ərazi birliyinin ilkin şərti fərdin yaşayış məskəninə spesifik şəkildə bağlılığıdır; bu, öz zahiri ifadəsini daimi yaşayış yeri hadisəsində tapır. Yaşayış yerinin daimi xarakteri o deməkdir ki, insanların məskunlaşması istehsala «bağlanmışdır», onların yerləşməsi bütövlükdə həmin istehsalın yerləşməsinin ardınca gedir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sosial-ərazi birliklərinin formalaşması ilk növbədə əmək

¹ Российская социологическая энциклопедия. Москва, 1998, с.480.

bölgüsü, onun növləri ilə şərtlənmişdir. Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, adamların bu və ya digər əmək növlərinə görə bölüşdürülməsi məskənlər səviyyəsində də mövcuddur. Bunu aşağıdakı məqamlar xüsusilə aydın nümayiş etdirir:

- 1) işçinin istehsal vasitələri ilə birləşməsi müəyyən ərazi «bağlılığını» nəzərdə tutur;
- 2) texnikanın və texnologiyanın inkişafı fərdin istehsal prosesinə qoşulmasının xarakterini dəyişdirsə də, bu proses həmişə ərazi baxımından müəyyənlik kəsb edir;
- 3) işçinin müəyyən əmək növünə bağlanmasının özü onun həm məkan baxımından, həm də sosial münasibət baxımından yerini dəyişməsi imkanlarını məhdudlaşdırır.

Deməli, məskunlaşma məsələsinə bəsit yanaşmaq olmaz. Əslində o, insanın həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühiti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu, sosioloji baxımdan o deməkdir ki, birliklərin və şəxsiyyətin sosial inkişafını determinasiya edən sosial-iqtisadi şərtlər öz funksiyasını təkcə bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində deyil, həm də müəyyən məskən səviyyəsində yerinə yetirir, çünki insan (və bütövlükdə əhali) məhz orada əməyin subyekti, istehsalın subyekti və i.a. kimi çıxış edir. İnsanların həyat fəaliyyəti şərtləri işçinin istehsal vasitələri ilə birləşməsi formasından başlayaraq, məskəndə konkret xarakter daşıyır. Başqa sözlə, bu şərtlər onların sosial inkişafının faktik əsası funksiyasını yerinə yetirir.

Lakin insanların məskənlərə təkcə bağlanması və məskənlərin onların həyat fəaliyyətinin bilavasitə mühitinə çevrilməsi sosial-ərazi birliyinin əmələ gəlməsi üçün hələ kifayət deyildir. Bu cür birlik yalnız elə bir əsasda təşəkkül tapa bilər ki, müəyyən yerdə insanların həyat fəaliyyəti şərtləri digər yerdəki şərtlərdən fərqli olsun və bu əsasda ümumi mənafeələr formalaşsın. Məskənlərdə həyat şəraitində mövcud olan fərqlər bu və ya digər ərazinin, regionun iqtisadi və sosial inkişafındakı bərabərsizliyin təzahürüdür. Bu bərabərsizlik məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindəki fərqlərlə, ərazilərin təsərrüfat baxımından mənimlənməsindəki fərqlərlə şərtlənir. Məhz bu əsasda məskənlərdə həyat şəraitindəki fərqlər təkcə iqtisadi sahədə yox, həm də sosial həyat sferasında mövcud olur. Öz ictimai mənasına görə həmin fərqlər sosial-ərazi fərqləri kimi özünü göstərir. Şəhərlə kənd arasındakı fərqlər belə fərqlərin xüsusi halıdır. Sosial-ərazi fərqləri isə həm şəhər məskənləri, həm də kənd məskənləri arasında təzahür edir.

Sosial-ərazi birliyi təkcə şəhərin, aqlomerasiyanın, kəndin əhalisi deyildir. Məskənlər daha mürəkkəb ərazi-inzibati təşəkküllərinə (rayon, vilayət, respublika) qoşulmuşlar. Belə təşəkküllər də iqtisadi və sosial inkişafın spesifikasiyası baxımından fərqlənirlər. Bu halda sosial-ərazi birliyi iyerarxiyasında məskənlər xüsusi rol oynayır: istənilən inzibati vahid müstəvisində sosial-ərazi fərqlərinin əsasında həmişə yaşayış məskənlərində həyat şəraitinin vəziyyəti dayanır. Həmin yerlərdə həyat şəraiti sosial inkişafın bilavasitə əsası olur. Buna görə də ayrıca məskənin əhalisi ilkin sosial-ərazi birliyi kimi çıxış edir.

İlkin sosial-ərazi birliklərinin fəaliyyəti həmin birliklərdə toplanan əhalinin sosial təkraristehsalının səviyyəsini təmin edir. Sosial təkraristehsal sosial münasibətlər, birliklər, təsisatlar, sosial norma və dəyərlər sisteminin təkamülü prosesidir. Bu proses ictimai inkişafın konkret mərhələsinə xas olan sosial sistemin dəyişilməsi meyillərini təcəssüm etdirir. Ona görə də sosial təkraristehsalı sosial-ərazi sisteminin mühüm funksiyası kimi səciyyələndirmək olar. Belə təkraristehsal əhalinin ictimai həyatda normal iştirakı üçün zəruri olan müəyyən sosial keyfiyyətlərin məcmu halında təkraristehsalını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, sosial təkraristehsalda kəmiyyət aspekti (bu, fərdlərin fiziki təkraristehsalını nəzərdə tutur) ilə yanaşı keyfiyyət aspekti (bu, zəruri sosial keyfiyyətlərin qazanılmasını nəzərdə tutur) də hökmən müəyyən yer tutur. Həyata qədəm qoyan yeni nəsillər mütərəqqi sosial keyfiyyətlərin daha yüksək səviyyəsinə yüksəlməyə səy göstərirlər. Lakin bu proses müəyyən çətinliklərlə, ziddiyyətlərlə müşayiət olunur.

Sosial-ərazi birliklərinin strukturunun və fəaliyyətinin optimallaşdırılması ciddi məsələ olaraq qalır. Bu birliklərin inkişafının ən ümumi istiqaməti sosial baxımdan demokratik cəmiyyət quruculuğunun əsas komponentlərinin formalaşması olmalıdır. Deməli, sosial-ərazi birliklərinin inkişafı çox mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin idarə olunması sosial-ərazi birliklərinin hər bir növünün inkişaf mexanizmlərini, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin qanu-

nauyğunluqlarını dərindən bilməyi tələb edir.

8.2. Şəhərin sosiologiyası

Əhalinin yerləşməsi öz təbiətinə görə məlum ətalətə malikdir. Belə ki, onun strukturunun dəyişilməsi adətən çox zəif gedir, tarixi inkişaf meyillərinin, regional, milli adət və ənənələrin təsirinə məruz qalır.

Sosiologiyada əhalinin yerləşməsinin şəhər, kənd və region kimi formalarını fərqləndirirlər. Bunları sosial-ərazi birliklərinin başlıca ünsürləri kimi ayırd etmək və nəzərdən keçirmək olar. Bunlar «mürəkkəb ərazi təşəkkülləri olub, təbii və maddi-əşyavi kompleksləri, habelə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan bu komplekslər əsasında istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesində təkrar istehsal edən, yəni fəaliyyət göstərən və inkişaf edən insanların məcmusunu birləşdirirlər»¹.

Şəhər insanların yerləşməsinin ərazi baxımından təmərküzləşmiş formasıdır. Şəhər əhalisi əsasən qeyri-kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olur. Şəhər üçün əhalinin əmək və istehsaldan kənar fəaliyyətinin rəngarəngliyi, sosial və peşə baxımından qeyri-yekcinslik, spesifik həyat tərzini xarakterizə edir. Müasir şəhər ən əvvəl sənaye, nəqliyyat, xidmət sahəsində istehsal funksiyalarının təmərküzləşdiyi yerdir. Şəhərin müxtəlif tipləri mövcuddur; onların inkişafı üçün adətən müxtəlif funksiyaların (istehsal, ticarət, inzibati, hərbi, elmi, dini və s.) baza təşkil etməsi, yaxud əlaqələndirilməsi xarakterik cəhətdir.

Müasir şəhərin spesifik funksional strukturu və əhali məşğulluğu vardır. Onun bu xüsusiyyətlərini aşağıdakı cəhətlər təmərləyir:

birincisi, nisbətən kiçik ərazidə xeyli əhali kütləsinin təmərküzləşməsi ilə, deməli, yüksək əhali sıxlığı ilə bağlı məskunlaşma xüsusiyyətləri;

ikincisi, şəhərin siması ilə, spesifik şəhər mühiti ilə şərtlənən arxitektura-planlaşdırma xüsusiyyətləri; tikililərin nisbi kompleksliliyini xarakter xüsusiyyət hesab etmək olar.

üçüncüsü, əhalinin sosial strukturu və şəhər həyat tərzini ilə sosial cəhətdən şərtlənmiş xüsusiyyətlər;

dördüncüsü, hüquqi xüsusiyyətlər; şəhərlər bir qayda olaraq, yaxın ərazilərin siyasi-inzibati mərkəzləridir².

Respublikamızın şəhər şəbəkəsi nisbətən mürəkkəb xarakterə malikdir. Onun inkişafına xas olan aşağıdakı əsas cəhətləri qeyd etmək olar:

1. Şəhərlərin böyüməsi. Bu böyümə müxtəlif istiqamətlidir. Şəhərlərin böyüməsinə bazar münasibətlərinin qərarlaşması və inkişafı da müəyyən təsir göstərmişdir.

2. İri çoxfunksional şəhərlərin, xüsusən Bakının tərkibinin genişlənməsi və şəbəkəsinin inkişafı.

3. Xüsusən iri şəhərlər zonasında şəhər aqlomerasiyalarının yaranması.

4. Şəhər məskən tipinin əhalinin əksəriyyəti üçün xarakterik olması. Statistika göstərir ki, 1970-ci ilə qədər respublikada şəhər əhalisi kənd əhalisi ilə müqayisədə azlıq təşkil etmişdir. 1970-ci ildə əhalinin şəhər və kənd üzrə bölgüsündə tarazlıq yaranmışdır. Həmin ildən etibarən şəhər əhalisinin sayca artması kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, sabit meylə çevrilmişdir. Aşağıdakı cədvəl ayrı-ayrı illərdə şəhər və kənd əhalisinin nisbəti barəsində aydın təsəvvür yaradır.

Müasir şəhərin özünəməxsus problemləri vardır. İri şəhərlərin qeyri-mükəmməlliyi, istehsalın yerləşdirilməsində və genişləndirilməsində yol verilən nöqsanlar, miqrasiya və demografik proseslərin kortəbiiyyəti, şəhərsalma xarakterli qüsurlar, ekologiyadakı pozuntular, monosənaye şəhərlərində əhalinin cins-yaş strukturundakı müəyyən disproporsiyalar, xidmət sahəsinin ən ciddi müasir tələblərə cavab verməməsi, bir sıra hallarda cəmiyyətə zidd hərəkətlərin geniş yayılması, ailə-nikah münasibətlərindəki nizamsızlıqlar və s. bu qəbil-

¹ Социология. М., 1990, с. 198.

² Российская социологическая энциклопедия. М., 1998, с.96.

dəndir. Bunlar xeyli dərəcədə şəhərin spesifikasiyası ilə bağlıdır.

İllər	Bütün əhali (min nəfər)	O cümlədən		Bütün əhaliyə nisbətən (faizlə)	
		şəhərdə	kənddə	şəhərdə	kənddə
1959	3.698	1.769	1.931	48	52
1970	5.117	2.564	2.553	50	50
1979	6.028	3.200	2.828	53	47
1989	7.021	3.806	3.215	54	46
1990	7.131,9	3.847,3	3.284,6	53,9	48,1
1995	7.643,5	4.005,6	3.637,9	52,4	47,6
1999	7.953,4	4.053,5	3.899,9	51,0	49,0
2000	8.016,2	4.086,4	3.929,8	51,0	49,0
2001	8.081,0	4.107,5	3.973,5	50,8	49,2
2002	8.141,4	4.130,1	4.011,3	50,7	49,3
2003	8.202,5	4.154,3	4.048,2	50,7	49,3
2004	8.265,7	4.254,3	4.011,4	51,5	48,5
2005	8.347,3	4.298,3	4.049,0	51,5	48,5
2006	8.436,4	4.366,8	4.079,8	51,6	48,4
2011	9.111,1	4.829,5	4.281,6	53,0	47,0
2015	9.593,0	5.098,3	4.494,7	53,1	46,9
2017	9.810,0	5.199,0	4.611,0	53,0	47,0

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017, s.76.

Qeyd olunan problemlərin həlli şəhərin inkişafının meyillərini, qanunauyğunluqlarını obyektiv surətdə nəzərə almağı, mərkəzi dövlət idarəçiliyi ilə yerli təşəbbüskarlığı, fəaliyyəti düzgün əlaqələndirməyi, elmi sosial siyasət işləyib hazırlamağı və həyata keçirməyi tələb edir. Şəhərin tələbatları bütün cəmiyyətin tələbatları ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Şəhərin təkmilləşdirilməsi elə bir istiqamətdə getməlidir ki, əhali üçün daha sağlam və münasib şərait yaradılsın. İri şəhərlərin böyüməsini məhdudlaşdırmaq imkanları axtarılmalı, yeni sənaye komplekslərinin bunlarda yerləşdirilməsinə yol verilməməlidir. Sənaye mərkəzlərində həm qadın, həm də kişi əməyindən səmərəli istifadəyə optimal şərait yaradılmalı, şəhər təsərrüfatı və müasir xidmət sahələri inkişaf etdirilməlidir. Kiçik şəhərlərdə və qəsəbələrdə onların inkişafını sürətləndirmək imkanları axtarılmalıdır (məsələn, ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin, filialların yaradılması). Şəhərlərin arxitekturasına, estetik tərtibatına, abadlığına diqqət artırılmalıdır.

Şəhərin təkmilləşdirilməsinə bu yaşayış məskəninə dair sosioloji tədqiqatlar da müəyyən kömək göstərə bilər. Belə ki, bu tədqiqatlar şəhərin sosial strukturunun dinamikasını, həyat tərzinin xarakter cəhətlərini öyrənmək, sosial planlaşdırma məsələlərini həll etmək və s. baxımdan əhəmiyyətlidir.

Etiraf etməliyik ki, bu vaxta qədər şəhərlərin inkişafı əsasən sənayeləşmə prosesi ilə şərtlənmişdir. Bu, sənaye mərkəzlərində əhalinin təmərküzləşməsinə, adamların həyat tərzinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini, sənayeləşmənin gələcək meyillərini və mövcud ekoloji vəziyyəti nəzərə almaqla məskunlaşma sistemini inkişaf etdirməyə səy göstərilir. Bu, cəmiyyətin keyfiyyətə yeni ərazi təşkilinə imkan yaradır.

Son vaxtlara qədər şəhərlərin inkişafı əsasən ekstensiv xarakter daşmışdır; şəhərlərin sayı, ölçüləri, əhalisi artmışdır. Lakin şəhər həyat tərzinin reallaşdırılmasının məkan formaları nisbətən zəif inkişaf etmişdir. İndi vəzifə yeni şəhərlər salmaqdan daha çox artıq mövcud olan şəhərlərin məkan və sosial-təşkilati xarakteristikalarını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Şəhərlərdə yeni çevik strukturlar yaradılmalı, layihələndirmənin və planlaşdırmanın

kompleks xarakteri təmin olunmalı, cəmiyyətin sosial inkişaf məqsədləri region, şəhər səviyyəsində konkretləşdirilməlidir.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış planlaşdırma üçün şəhərlərin inkişafının ənənəvi meyillərindən daha çox elmi-texniki tərəqqinin, insan amilinin imkanlarına istinad etmək, məskunlaşma sisteminin formalaşması üçün gələcək ehtiyatları nəzərə almaq lazımdır. Ehtiyatların (maddi, insan, informasiya, təşkilati) dürüst proqnozunun hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Şəhər həyat tərzinin inkişafı da çox mühüm məsələdir. Bu halda iki cür problem qarşıya çıxır. Birincisi, istehsalda və onun hüdudlarından kənarda yeni sosial münasibətlər nümunələrinin yaradılması mexanizmlərinin öyrənilməsi və formalaşması ilə, sosial-mədəni istehlak formalarının, normalarının inkişafı ilə, mədəniyyətin və sosial münasibətlərin müxtəlif normalarının varisliyi mexanizmlərinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. İkincisi, həmin proseslərin inkişafını sürətləndirmək üçün mövcud ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi və əlavə ehtiyatlar axtarılmasıdır.

Sənayenin əsasən ekstensiv inkişafı, daha geniş miqyasda eyni iş yerləri olan strukturun (özü də səmərəli olmayan strukturun) təkrar istehsalı kənardan iş qüvvəsinin şəhərə axınını stimullaşdırır ki, bu da şəhərin hədsiz böyüməsinə gətirib çıxarır. Bu problem kiçik və orta şəhərlərdə, xüsusən sənayenin bir sahəsini əsas götürən şəhərlərdə daha kəskin şəkildə qarşıya çıxır. Ümumiyyətlə, gənc şəhərin monofunksiyalılığı bir sıra çətinliklər (məsələn, peşə seçiminin, əməyi dəyişdirmək imkanının az olması, gənclərin miqrasiyasının güclənməsi və s.) doğurur.

İndiki şəhər məskənlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri məskunların bir qisminin başqa rayonlardan, kəndlərdən gəlməsidir. Başqa sözlə desək, şəhərlər bir sıra hallarda şəhər həyat tərzinə bələd olmayan, əvvəllər sənayedə işləməyən kənd sakinləri hesabına formalaşır ki, bu da həmin şəhərlərin inkişafına təsirsiz qalmır. Əhalinin işə düzəlməsi ilə bağlı problemlərin kəskinliyi şəhər mühitində, bütövlükdə cəmiyyətdə sosial gərginliyi xeyli dərəcədə gücləndirir.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən özünü göstərən bir meyili də qeyd etməliyik. Belə ki, SSRİ-nin iflası, sonra isə məlum transformasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq, hasiledici və emaledici sənayedə çalışanların xüsusi çəkisi tədricən azalmış, xidmət, idarəetmə, ticarət sahələrində çalışanların sayı artmışdır.

Hazırda şəhərin sosial strukturu dinamikasını nəzərə almaqla onun inkişaf edən istehsal və mədəniyyət sahələrinin optimal seçilməsi problemi meydana çıxır. Bu problemə müxtəlif qəbildən olan digər problemlər qrupu da qovuşur. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) müxtəlif şəhərlərdə əmək ehtiyatlarının dürüst öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması;
- b) idarəetmənin optimallaşdırılması və demokratikləşdirilməsi, həm mərkəzi, həm də yerli orqanların hüquq və məsuliyyətinin artırılması;
- c) xüsusi demoqrafik problemlər;
- ç) xidmət sistemində və mənzillə təminatda mütənasibliyin olmaması;
- d) ekoloji problemlər (təbii mühitin mühafizəsi və süni mühitin nəzarət olunan inkişafı).

Mütəxəssislərin fikrincə, məskunlaşmanın inkişafının ümumi meyili belə ifadə oluna bilər: istehsalın sonrakı təmərküzləşməsi və onun xarakterinin dəyişilməsi bir tərəfdən iri şəhərlərə yaxın zonalarda əhalinin cəmləşməsinə səbəb olacaqdır, digər tərəfdən isə əhalinin miqdarını həmin şəhərlərin hüdudlarında məhdudlaşdırmağa imkan verəcəkdir (onların ərazilərində geniş şəhər təşəkküllərinin-aqlomerasiyaların meydana gəlməsi hesabına). Aqlomerasiyalar müxtəlif məhdud funksional məskənlərin differensial şəbəkəsini əhatə edəcəkdir. Bu halda urbanizasiya şəhər hüdudlarından kənara çıxır və aqlomerasiyanın bütün ərazisinə, o cümlədən də kəndə yayılır.

Müasir Azərbaycan şəhəri bütövlükdə özünün mürəkkəb bir dövrünü yaşayır. Bu

mürəkkəblik bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

a) Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından başqa ərazilərə, o cümlədən şəhərlərə məcburi qaçqınların və köçkünlərin gəlməsi bu məskənlərdə ənənəvi nizamı, tərtibi xeyli dərəcədə pozmuş, müəyyən bir gərginlik yaratmışdır. Təkcə Bakı şəhərində kortəbii surətdə qərarlaşmış «kiçik bazarları», qanunsuz tikilmiş obyektləri və s. xatırlamaq kifayətdir. Bu sahədə müəyyən bir nizam, qayda-qanun yaratmaq üçün xeyli iş görülmüşdür və görülməkdədir.

b) Müasir Azərbaycan şəhəri kəndə əvvəlki köməyi göstərə bilmir, şəhərin kəndə həmi-lik fəaliyyəti xeyli zəifləmişdir. Şəhərlərarası əlaqələr də qənaətləndirici deyildir. Şəhərlərin keçmiş SSRİ məkanındakı əlaqələri pozulduğundan yeni əlaqələr yaratmaq imkanları axtarılır. Bu sahədə artıq müəyyən uğurlar qazanılmışdır.

c) 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində şəhər həyatının öz simasını itirməsi təhlükəsi yaranmış, müxtəlif cinayətkar ünsürlərin fəallaşması aşkar surətdə ciddi narahatlıq yaratmış, şəhərlərin abadlaşdırılması unudulmuş, şəhərsalma siyasətində ciddi əyintilərə yol verilmişdir. Bundan əlavə, şəhərlərdə həyata keçirilən islahatlar bir sıra hallarda hərtərəfli götür-qoy edilməmiş, elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslaşdırılmamış, müvafiq proqramların işlənilməsi və reallaşdırılması, əhalinin imkansız və azimkanlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi sistemli xarakterdə olmamışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, şəhərlərimizdə uğurlu addımlar atılmamışdır. Faktlar təsdiq edir ki, son illərdə sosial problemlərin həllinə kömək edə biləcək iqtisadi bünövrə yaratmaq istiqamətində ciddi nailiyyətlər qazanılmışdır. Bunu ondan görmək olar ki, bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, ölkənin sənaye həyatında müəyyən canlanma baş verməkdədir. İqtisadi və sosial inkişafı xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Respublikamız öz inkişaf sürətinə görə dünyada öncül mövqelərə çıxmışdır. Qazanılan nailiyyətlərə şəhərlərimiz öz töhfəsini getdikcə artırır.

8.3. Kəndin sosiologiyası

Kənd tarixən təşəkkül tapan, daxilən differensial olan nisbi müstəqil sosial-ərazi sistemidir. O, maddi-əşyavi mühitin, təbii-coğrafi şəraitin, insanların spesifik sosial-məkan təşkilinin vəhdəti ilə səciyyələnir.

Kənd şəhərdən sosial-iqtisadi inkişafına, insanların rifahının səviyyəsinə, məişətinin təşkilinə görə məlum geriliyi ilə fərqlənir. Bu, müvafiq surətdə əhalinin sosial strukturunda və həyat tərzində müəyyən iz buraxır. Kənd üçün şəhərlə müqayisədə əmək fəaliyyəti növlərinin azsaylılığı, nisbətən yüksək sosial və peşə yekcinsliyi səciyyəvidir. Nisbi sabit xüsusiyyətlərə malik olan kənd özünün əsas komponentləri baxımından şəhərə uyğundur. O, şəhərlə birlikdə tarixən cəmiyyətin sosial və ərazi (məkan) strukturunun bütövlüyünü formalaşdırır.

Sosiologiya kənddəki proseslərə ciddi əhəmiyyət verir; bu elmi maraq zəminində onun xüsusi sahəsi – kəndin sosiologiyası təşəkkül tapmışdır. Bu sahə kənd sosial-ərazi birliyinin meydana gəlməsi, fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluqlarını, onun sosial-iqtisadi təbiətini, təkraristehsal strukturunu, təbiətlə və maddi-əşyavi mühitlə əlaqəsini, həyat tərzini, tipologiyasını öyrənir. Kəndin sosiologiyasında əhalinin sosial təkraristehsal prosesinin tədqiqi, onun şərait, məqsəd və nəticələrinə uyğun olan tədbirlər görülməsi mərkəzi problemlərdəndir. Təkcə fərdlər, kənd əhalisi təkrar istehsal olunmur, həm də onların qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri və digər komponentləri təkrar istehsal olunur.

Kənd əhalisinin xarakter xüsusiyyəti onun kifayət qədər yüksək stabilliyidir: adamların mütləq əksəriyyəti kənddə fasiləsiz yaşayır (belə ki, doğulduğu gündən kənddə yaşayanlar təxminən 70 faizə yaxındır).

Kənd əhalisinin sosial-sınıfı strukturu mürəkkəb olub, müəyyən dinamizmə malikdir; burada sosial birliklərin fasiləsiz dəyişilməsi prosesi müşahidə olunur. Kənddə əhalinin yeni sosial kateqoriyaları (məsələn, fermerlər) formalaşmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, perspektivdə onların rolu daha da artacaqdır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, kənddə əməyin

yeni, mütərəqqi formalarının tətbiqi xeyli dərəcədə ləngiyir. Ona görə də «yeni yanaşma lazımdır; onun əsasında insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti dayanmalıdır»¹. Yalnız belə olduqda insanın, onun qabiliyyətlərinin, sosial fəallığının inkişafı təmin edilə bilər.

Əmək qabiliyyətli kənd sakinlərinin öz əməyinə münasibəti, ondan razı qalıb-qalmaması bu yaşayış məskəninin inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli məsələdir. Məlum olduğu kimi, əməkdən razı qalmağın görünən işin şəxsi maraqlara, meyillərə uyğunluğundan, əmək haqqından və şəraitindən, ifadətmənin səviyyəsindən və s. asılıdır. Aparılmış sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə ciddi problemlər mövcuddur. Daha ixtisaslı və təhsilli işçilər daha ciddi tələblər irəli sürürlər, peşə yüksəlişində daha fəaldırlar. Azixtisaslı və ixtisasız adamların əksər hissəsi də öz işlərindən razı deyildir, eyni zamanda peşə baxımından inkişafı əlaqədar problemlərə münasibətdə passivdir. İşçilərin xeyli hissəsinin qeyri-yaradıcı, icraçı əməyə istiqamətlənməsi əhəmiyyətli dərəcədə kəndin mövcud imkanları ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə kəndin müasir texnika ilə təmin olunmasına diqqət xeyli güclənmişdir. Bu, kənd təsərrüfatı əməyində yaradıcı ünsürlərin artmasına kömək edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, kənddə işçilərin sosial irəliləyişi vacib məsələlərdən biridir. Sosiologiyada sosial irəliləyiş dedikdə sosial statusun yüksəlməsi başa düşülür. Bu yüksəlmə ictimai təkraristehsalın (inkişafın) tələbatları ilə şərtlənir, insanların şəxsi mənafeləri ilə vasitələnir. Sosial irəliləyişdə cəmiyyət (kollektiv) tərəfindən işçinin qabiliyyətlərinin, fəallığının, təşəbbüskarlığının, işgüzar keyfiyyətlərinin və s. etirafı ifadə olunur. Sosial irəliləyiş prosesi özündə bunları birləşdirir: a) ixtisas, dərəcə, bilik cəhətdən məlum peşə həddlərində yüksəlmək; b) daha yaradıcı işə keçmək; c) vəzifədə yüksəlmək, irəli çəkilmək; ç) fəxri adlar, mükafatlar almaq və s. Sosial irəliləyişdə motiv böyük rol oynayır: ekoist məqsədlər, yoxsa ictimai cəhətdən əhəmiyyətli məqsədlər izlənilir? Sosial irəliləyiş tək-cə konkret işçinin şəxsi uğuru deyildir; o, elə bir şəraitdir ki, işə təşəbbüskar, yaradıcı münasibət istehsalın inkişafına, kollektivin geniş sosial təkraristehsalına kömək edir.

Kəndin həyat tərzini özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Əhali sıxlığının çox da böyük olmaması, təbii mühitlə üzvi bağlılıq, kəndlinin əldə etdiyi torpaq payında əməyin tətbiqi, ictimai xidmətin zəif inkişaf etməsi və s. özünəməxsusluğun mənbələridir. Buraya istehsal əməyinin zəif differensiasiyası, onun texniki və enerji təchizinin nisbətən aşağı olması, iş yerlərinin və onları seçmək imkanlarının məhdudluğu, əməyin təbiətin ritminə və tsikllərinə tabeliyi, əmək məşğuliyyətinin qeyri-bərabərliyi, iş şəraitinin nisbətən ağırlığı və s. əlavə olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, kənddə istirahət növləri çox da rəngarəng deyildir, əmək mobilliyi zəifdir, əmək və məişət daha sıx qovuşmuşdur; şəxsiyyətlərarası münasibətlər də spesifikdir, sosial və milli cəhətdən homogen ailələr üstünlük təşkil edir, ünsiyyət anonimliyini, demək olar ki, yoxdur, ictimaiyyətin insanların davranışı üzərində güclü sosial nəzarəti var, milli adətlər, ənənələr, yerli nüfuz sahibləri etiraf olunur. Həyat ritmi şəhərlə müqayisədə az gərgindir, adamlar ünsiyyətin daha sadə formalarından istifadə edir, psixoloji yükü daha az hiss edirlər. Adamların bir qismi kənd və qəsəbələrdə yaşamaqla şəhərlərdə işləyir.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayan məlum proseslər, xüsusən Azərbaycanın bir sıra rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğalı, nəticədə normal fəaliyyət ritminin pozulması kəndlərimizin inkişafına son dərəcə ciddi ağırlıq məqamlar gətirmişdir. Erməni işğalçılarının törətdiyi vəhşiliklər, işğal olunmuş ərazilərə sözün həqiqi mənasında qatı düşmənin münasibəti respublikamızın müstəqillik yolu ilə irəliləməsi prosesində xeyli problemlər doğurmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan regionunda öz liderlik mövqeyini daha da möhkəmləndirir, kəndlərin inkişafını stimullaşdırmaq və sürətləndirmək istiqamətində uğurlu addımlar atır. Əslində müasir şəraitdə həm şəhərlə kəndin yeni sosial münasibətləri qərarlaşır, həm də kənddaxili sosial əlaqələr yenidən qurulur.

Əhalinin sosial təkraristehsalında miqrasiya müəyyən iz buraxır. Sənayenin inkişafı,

¹ Социальные ориентиры обновления: общество и человек. М., 1990, с. 50.

daha geniş sferada əmək tətbiq etmək imkanı, həyat səviyyəsi və s. miqrasiya axınlarının əsas istiqamətlərini formalaşdırmışdır. Keçmiş SSRİ məkanında keçən əsrin 20-ci illərinin ortalarından başlayaraq şəhər əhalisi kənd əhalisinin hesabına əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 1926-90-cı illərdə şəhərə gələnlər və onların nəsilləri ölkədə şəhər əhalisinin 2/3 hissəsindən çoxunu təşkil etmişdir. Nəticədə kəndlərin bir çoxunda cins-yaş strukturu qeyri-tarazlı olmuşdur (qadınlar və yaşlı əhali hesabına). 70-80-ci illərdə müəyyən sabitləşmə meyilləri olmuş, əhalinin kəndə miqrasiya axını bir qədər artmışdır. Lakin şəhərə miqrasiya üstün meyil olaraq qalır. Bir çox sosioloqlar bunu mütərəqqi meyil hesab etsələr də, ciddi təsərrüfat və sosial itkilərə diqqəti cəlb edirlər. Ona görə də səmərəsiz miqrasiya sosial-iqtisadi və mədəni-məişət tədbirləri ilə nizamlanmalıdır.

Kənd məskənlərinin tipləşdirilməsi problemi prinsipcə çoxdan qoyulmuşdur. Urbani-zasiya prosesini əks etdirən tipologiyalar geniş yayılmışdır. Bu tipologiyaların çıxış momenti müxtəlif tipli məskən strukturunun sosial-iqtisadi məzmunundakı fərqlərdir. Məsələn, kənd əhalisinin sosial tərkibinin və həyat tərzinin spesifikasiyasını öyrənmək vəzifələrinə uyğun olaraq, əhalinin fəaliyyət göstərdiyi müasir təsərrüfatların tiplərinə görə tipləşdirmə aparmaq olar. Bu halda müasir kəndin əsas sosial-struktur tipləri kimi həmin təsərrüfat tipləri, sənaye-inzibati tipləri ayırd edilir. Onlar kənd məskənlərinin qarışıq sosial-struktur tipləri ilə tamamlanır. Son vaxtlarda fermer təsərrüfatları ilə yanaşı digər təsərrüfat strukturları da meydana çıxır. Belə model sosial-strukturda və həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin müqayisəli təhlili üçün əhəmiyyətlidir.

Kənd əhalisinin sosial inkişaf meyillərini və şəhərə miqrasiyası səbəblərini kompleks qaydada öyrənərkən kəndin ümumi tipoloji modelini yaratmaq üçün başqa əsaslardan istifadə edilir. Bu halda kənd təsərrüfatında və qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində, habelə xidmət sferasında çalışanların xüsusi çəkisinin nisbəti, məskənlərdə adamların miqdarı, mədəni-məişət müəssisələri ilə təminat, nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin mövcudluğu, əhali yerləşməsinin xarakteri, əhalinin rifah səviyyəsi və digər əlamətlər nəzərə alınır. Beləliklə, xalis kənd (aqrar); əsasən kənd; aqrar-sənaye və sənaye-aqrar tipli məskənləri ayırd etmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif kənd məskənlərində yaşayan adamların peşə-ixtisas səviyyəsində, təhsilində, sərvət və mobillik yönümlərində, habelə digər əlamətlərində fərqlər aydın surətdə nəzərə çarpır.

Kənd əhalisinin və onun miqrasiyasının, sosial inkişafının bu və ya digər aspektlərinin təhlilini təmin edən daha xüsusi tipoloji modellər məskənlərin ölçülərinə (adamların miqdarına) görə, əhalinin sahə məşğuliyyətinin üstünlüyünə görə, əhalinin yerləşməsi sistemində əlaqələrin tipinə görə və s. ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə tipoloji modellər yalnız sosioloji tədqiqatın bu və ya digər vəzifələrinə tətbiq edildikdə müəyyən məna kəsb edir; hər bir konkret halda seçmə tədqiqatın məqsədlərindən asılıdır. Həmin modellərin ən ümumiləşmiş variantı müasir kəndin çoxölçülü təsnifatıdır.

Azərbaycan kəndlərinin bir qisminin işğal zonasında olması, kəndlərin şəhərlərdən qənaətbəxş səviyyədə kömək ala bilməməsi, islahatların həyata keçirilməsində müəyyən qüsurlara, pozuntulara yol verilməsi və s. – bütün bunlar ümumi inkişafımıza təsir göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, kəndlərdə uğurlu addımlar atılmamışdır. Son illərdə, faktların təsdiq etdiyi kimi, sosial problemlərin həllinə kömək edə biləcək iqtisadi bünövrə yaratmaq istiqamətində müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Bazar münasibətlərinin və strukturlarının qərarlaşması ilə əlaqədar bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, kəndlərin simasında, onların şəhərlərlə münasibətlərində irəliləyişlər aydın şəkildə müşahidə olunur. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı»nın reallaşdırılması istiqamətində əməli səylər güclənmişdir. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində torpağın və əmlakın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, yanacaq satışı və vergi üzrə edilən güzəştlər və s. bu kimi tədbirlər istehsalçıların maddi marağının artmasına səbəb olmuş və ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalında irəliləyişlər əldə edilmişdir. Daxili bazarın tələblərini nəzərə alan istehsalçılar bir sıra əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını xeyli artırmışlar.

8.4. Region spesifik sosial-ərazi sistemi kimi

Region xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan sosial-ərazi sistemidir. Regionun sosioloji anlamı bunu əsas tutur ki, region onun hüdudlarında yaşayan əhalinin təşkilinin sosial-məkan ümumiliyinə malik olmalıdır. Region təbii şəraitinin özünəməxsusluğu, istehsalın təşəkkül tapmış ixtisaslaşması, məhsuldar qüvvələrin, istehsal infrastrukturunun inkişafının müəyyən səviyyəsi ilə fərqlənir, habelə spesifik sosial struktur və infrastrukturla, əhalinin spesifik həyat tərzilə səciyyələnir. Təbii şərtlərin ərazi differensiasiyası əməyin ictimai (ərazi) bölgüsünün təbii əsasını təşkil edir; bu bölgü əhalinin spesifik sosial həyat şəraitində və sosial simasında tarixən təsbit olunur və davam edir¹.

Regionun müxtəlif tipləri vardır. Belə ki, mikroregionlardan, kiçik regionlardan başlamış təbii-təsərrüfat əlamətlərinə görə bir sıra ərazi-iqtisadi rayonları və onların hissələrini birləşdirən zonalara qədər müxtəlif səviyyəli tipləri ayırd etmək olar.

İstənilən tipə aid olan regionun sosial siması bütövlükdə cəmiyyətin sosial simasının ən ümumi cəhətlərinin spesifik təzahürüdür; o, eyni zamanda özünün konkret xüsusiyyətlərinin məcmusu ilə daha zəngindir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, regionun sosial siması aşağıdakıları əks etdirir:

- cəmiyyətin sosial münasibətlərinin maddi-iqtisadi bazasının ərazi təşkilini;
- onun ərazisində yaşayan əhalinin demoqrafik, entik, təsərrüfat və s. xüsusiyyətlərini².

Ölkəmizin müxtəlif regionlarının tarazlı inkişafını təmin etmək ən ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Bunun üçün regionların təsərrüfat-iqtisadi, mədəni-məişət, milli-etnik və s. xüsusiyyətləri, əhalinin həyat fəaliyyətinin müxtəlif formaları hərtərəfli araşdırılmalıdır:

Region əhalinin yerləşməsinin iki əsas formasının – şəhərin və kəndin sosiologiyasının inteqrasiyaedici obyektidir. Sosial-ərazi birliyi forması kimi regionun sosioloji baxımdan öyrənilməsi şəhərin və kəndin yaxınlaşmasının sosial qanunauyğunluqlarını, bu prosesdə urbanizasiya və miqrasiyanın rolunu, yeni məskunlaşma aqlomerasiyası formalarının insanın əmək və məişət fəaliyyətinin şərait və məzmununa, həyat tərzinə təsiri xüsusiyyətlərini öyrənməyi nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin regional strukturu bir çox cəhətdən ictimai əmək bölgüsündə konkret regionun tutduğu yerlə, oynadığı rolla şərtlənir. Bununla əlaqədar olaraq, onların aşağıdakı tiplərini ayırd etmək olar: sənaye, sənaye-aqrar, aqrar-sənaye, aqrar regionları. Ölkədə əksər regionlar ikinci və üçüncü tipə aiddir.

Regionların sosioloji təhlili, dinamikasının proqnozlaşdırılması «açıq», yaxud əksinə «qapalı» sosial-ərazi sistemi kimi regionun spesifikasını nəzərə almadan mümkün deyildir, yəni müəyyənləşdirilməlidir ki, həmin sistemin sosial inkişafı daxili və ya xarici ehtiyatların təbii təkrar istehsalı (sadə, yaxud geniş) hesabına hansı dərəcədə baş verir. Ölkədəki regionların əksəriyyəti «açıq» sosial-ərazi sistemidir. Bu baxımdan əhalinin miqrasiyasının sosial problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Miqrasiya ölkələr, rayonlar, müxtəlif tipli yaşayış məntəqələri arasında adamların yerdəyişmələrinin məcmusudur. O, yerdəyişmələrin müxtəlif növlərini əhatə edir: dönməz, yaxud stasionar, mövsümi, mayatnik xarakterli, epizodik yerdəyişmələr. Sosial, iqtisadi və demoqrafik baxımdan dönməz miqrasiya ən mühüm məna kəsb edir, çünki bu son nəticədə ərazi cəhətdən yenidən bölüşdürülmək deməkdir. Dönməz miqrasiya əhalinin daimi tərkibinin formalaşmasında, onun bu və ya digər rayonda sakin olmasında çıxış momentidir³. Miqrant adaptasiya mərhələsində olan yeni sakinidir. Miqrasiya prosesinin strukturu mo-

¹ Российская социологическая энциклопедия. М., 1998, с. 440.

² Вах: Аитов Н.А. Социальное развитие регионов. М., 1985; Кахаров А.Г. Социология регионов. М., 1996.

³ Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. 1991, с. 21-23.

billiyn formallaşması, yerdəyişmə və yeni yaşayış yerinə adaptasiya kimi fazaları əhatə edir.

Əhalinin miqrasiyasının ümumi funksiyalarına aiddir:

a) məkan mütəhərriqliyinin bu və ya digər səviyyədə təmin olunması (mütəhərriqliyin artması funksiyası);

b) əhalinin ümumi sayının ayrı-ayrı ərazilər arasında məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq yenidən bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürmə funksiyası);

c) müxtəlif ərazilərin əhalisinin keyfiyyət tərkibinin dəyişilməsi (əhalinin seleksiyası funksiyası)¹.

Regionda miqrasiyanın intensivliyi məlum ərazidə yerdəyişmələrin ümumi sayından və əhalinin sayından asılıdır. Adətən əhalinin daha mütəhərrik olan hissəsi sosial cəhətdən daha fəal olur.

Əməyin dəyişilməsi, yəni iş yerinin və növünün dəyişilməsi müasir sənayenin qanunudur. Əmək ehtiyatlarının ölkə üçün faydalı istiqamətlərdə miqrasiyası məhsuldarlığı yüksəltməyin mühüm amilidir. O, adamlardan peşə vərdişlərindən, xüsusi hazırlığından daha dolğun istifadə etməyə, azad olmuş işçi qüvvələrini tələbat olan istiqamətdə stimullaşdırmağa imkan verir.

Miqrasiya təkcə iqtisadi yox, həm də sosial funksiyaları yerinə yetirir; cəmiyyət üzvlərinin sosial vəziyyəti, ictimai əmək bölgüsündə yeri dəyişilir, fərdlərin bir sosial qrupdan digərinə keçməsi, daha mürəkkəb ixtisasa yiyələnməsi baş verir.

Bir obyekt kimi regionu əslində istənilən istiqamətdə tədqiq etmək olar. Onun sosial problemlərinin tədqiqi kompleks xarakter daşmalıdır. Keçmiş SSRİ məkanında belə tədqiqatlar cəmi iki layihə hüdudunda aparılmışdır: həmin layihələrdən biri cəmiyyətin sosial inkişafının göstəricilərinə, digəri isə həyat tərzini problemlərinə aid olmuşdur. Layihələr SSRİ EA Sosioloji Tədqiqatlar İnstitutu tərəfindən 1979-87-ci illərdə reallaşdırılmışdır (EA müxbir üzvü Q.V.Osipovun, f.e.d., prof. N.T.Levikinin rəhbərliyi altında). Belə kompleks sosioloji tədqiqatlar regionların sosial inkişaf planlarını və proqnozlarını tərtib etmək üçün real informasiya bazası yaradır, qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının sosial nəticələrini aşkar çıxarmağa imkan verir. Hazırda respublikamızda belə kompleks xarakter daşıyan sosioloji tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac vardır.

Son illərdə regionlarımızın sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına diqqət daha da artmışdır. Bu baxımdan «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)», Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər)» və «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)» və «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2019-2023-cü illər)» kimi mühüm sənədlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Respublika Prezidentinin fərmanları ilə təsdiq edilmiş həmin Proqramlarda Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının (Abşeron; Gəncə-Qazax; Şəki-Zaqatala; Quba-Xaçmaz; Aran; Yuxarı Qarabağ; Kəlbəcər-Laçın; Dağlıq Şirvan; Naxçıvan) səciyyəvi cəhətləri diqqətlə nəzərə alınmış, müvafiq illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri, habelə konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə Proqramların əsas məqsədi respublikanın rayonlarında mövcud potensialdan istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə uyğun olaraq bir sıra istiqamətlərdə artıq uğurlu nəticələr əldə edilmişdir:

- müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin müasirləşdirilməsində və yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasında;

¹ Социология. М., 1990, с. 233-234.

- yerli resurslardan istifadənin səmərəsinin artırılmasında;
 - regionların inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində;
 - aqrar sektorun möhkəm əsaslar üzərində qurulmasında, bunun üçün müxtəlif servis mərkəzlərinin yaradılmasında, toxumçuluq bazasını genişləndirilməsində, texnika ilə təminatın yaxşılaşdırılmasında;
 - investorların regionlara cəlb olunması üçün əlverişli şəraitin təmin olunmasında;
 - yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılmasında;
 - əhəlinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılmasında və s.
- Ölkəmizdə ötən dövr ərzində görülən işlər sübut edir ki, regionların sosial-iqtisadi siması yeniləşir, müasirləşir, onların tarazlı inkişafı istiqamətində uğurlu addımlar atılır. Dövlət başçısının ayrı-ayrı regionlara səfərləri mövcud problemləri diqqətlə araşdırmağa, həmin problemlərin işgüzar və konkret həllinə kömək edir.

Yoxlama sualları

1. Sosial-ərazi birliklərinin yaranmasının səbəbləri hansılardır?
2. Şəhərin sosiologiyasının xarakterik xüsusiyyətlərini açıqlayın.
3. Kənd sosial-ərazi birliyi kimi hansı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir?
4. Müasir şəraitdə sosial ərazi birliyi kimi regionun hansı problemləri mövcuddur?
5. Miqrasiyanın tarixi tiplərini təsvir edin.
6. Emiqrant və immiqrant anlayışları bir-birindən nə ilə fərqlənir?
7. Urbanizasiya nədir? Müasir meqapolislərin əsas inkişaf meyillərini göstərin.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. B., 2018
2. Əfəndiyev M. Sosiologiya. B., 2013.
3. Quliyev A. Hüquq sosiologiyası. B., 2012.
4. Həsənov R.M. Sosial siyasət. B., 2016
5. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
6. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017
7. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 9. SIYASƏTİN SOSİOLOGİYASI

9.1. Siyasətin sosiologiyası sosioloji elmin mühüm sahəsi kimi

Siyasi sosiologiya sosiologiyanın çox mühüm sahələrindən biri olub, siyasəti və siyasi münasibətləri öyrənir. Onun əsas predmeti siyasi hakimiyyətdir, onun cəmiyyətdə fəaliyyətinin və bölgüsünün forma və metodlarıdır. Bu predmet çərçivəsində fərdlərin, sosial qrupların, etnik birliklərin və onların təşkilatlarının real siyasi şüuru, maraqları və davranışına xüsusi diqqət yetirilir.

Siyasətin sosiologiyası xüsusi sosioloji bilik sahəsi kimi Qərbdə XX əsrin 30-50-ci illərində qərarlaşmışdır. Lakin onun predmet sahəsini, yəni siyasətə sosioloji yanaşmanı həmin dövrlə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Qədim yunan mütəfəkkirlərini, ilk növbədə Platonu və Aristoteli, Yeni dövr nəzəriyyəçilərini (Makiavelli, Bodin, Hobbs, Monteskye, Tokvil və başqaları), fransız ensiklopedistlərini (Didro, Dalamber, Russo, Volter, Helveti, Holbax və s.), Sen-Simonu, Lokku, Ferqyussonu və Hegeli xatırlamaq kifayətdir. Onların ideyaları siyasəti və onun nəzəri-metodoloji mənalandırılmasını nisbi muxtar həyat və elm sahəsi kimi ayırd etməkdə, eyni zamanda siyasəti sosial sfera ilə qarşılıqlı təsirdə öyrənməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu ilkin şərtlər sosiologiyada M. Veber, V. Pareto, Q. Moska, R. Mixels, A. Bentli, D. Trumen, Q. Lassuel kimi görkəmli mütəfəkkirlər, habelə digər məktəb və cərəyanların nümayəndələri tərəfindən reallaşdırıldı.

Bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirilməlidir: Qərbdə siyasi sosiologiyanın təşəkkülü ümumi sosiologiyanın inkişafı ilə sıx əlaqədə, siyasi elmlə (politologiya ilə) qarşılıqlı təsirdə və rəqabətdə baş vermişdir. Məsələn, ümumi sosiologiyada siyasi sosiologiyanın siyasi sistem nəzəriyyəsinə adaptasiya olunması (T. Parsons və onun ardıcılları), sosiologiyanın bir çox mərkəzi konsepsiya və anlayışlarının (məsələn, təsisatlaşma, sosiallaşma, sosial differensiasiya və inkişaf) siyasiləşməsi və siyasətin təhlil instrumentinə çevrilməsi özünü göstərir. Siyasi sosiologiyanın digər sələfi olan siyasi elm müstəqil akademik fənn kimi xeyli əvvəl təşəkkül tapmışdır. Belə ki, həmin elmin ilk kafedraları Qərbi Avropada və Amerikada XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş, tezliklə milli assosiasiyalara çevrilmişdir. Artıq 1949-cu ildə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq Siyasi Elm Assosiasiyası (BSEA) yaranmışdır. Siyasi sosiologiya nümayəndələri, habelə sosioloji yönümlü politoloqlar təklif edirdilər ki, siyasət perspektivdə sosial struktur və qeyri-formal sosial institutlar, ictimai rəy və davranış baxımından, bir sözlə, sosial-siyasi proseslərin, norma və münasibətlərin bütün kompleksi kimi, şəxsiyyətin və kiçik qrupların sosial-mədəni və psixoloji xarakteristikalarının bütün rəngarəngliyini tədqiq etməklə təhlil olunsun. Bu halqa diqqət yetiriləsi məqamlar xeyli artır. Məsələn, təkcə razılıq və sabitlik məsələlərini yox, həm də münaqişə və dəyişiklikləri araşdırmaq lazım gəlir. Təkcə siyasi partiyaları və həmkarlar təşkilatlarını yox, bütün ictimai təşkilatları və hərəkətləri, qeyri-formal birlikləri öyrənməyə ehtiyac yaranır və s.

Siyasi sosiologiya nümayəndələrinin, sosioloji yönümlü politoloqların mühüm xidmətlərindən biri də onların sosiologiyada geniş istifadə olunan bir sıra anlayışları (məsələn, aktyor, rol, status, mövqe, dəyər, gözləmə, yönüm və s.) siyasətin tədqiqinə daxil etmələridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, artıq XX əsrin 50-60-cı illərində Qərbdə, ən əvvəl ABŞ-da siyasi elmin özündə sosiologiyalaşma meyili güclənir. Mütəxəssislər bunu iki mühüm amillə izah edirlər: **1)** pozitivist-biheviorist dünyagörüşü və metodologiyasının üstün nüfuza malik olması; **2)** empirik təhlil metodlarının geniş tətbiq edilməsi. Öz növbəsində siyasi sosiologiya sahəsində çalışanlar rəsmi siyasi təsisatları və normaları (əlbəttə, bu sahə üçün xarakterik olan metodlarla) öyrənməyin zəruriliyini etiraf etdilər. Təsadüfi deyildir ki, hazırda siyasi sosiologiya və siyasi elm nəzəri-metodoloji və kateqoriya-anlayış baxımından o qədər də fərqlənmir. Təsisatlaşma aspektində siyasi elmin imkanları daha genişdir: inkişaf etmiş ölkələrdə

siyasi elmə dair çoxsaylı fakültələr və kafedralar mövcuddur, halbuki siyasi sosiologiya, demək olar ki, ancaq ümumi sosiologiya çərçivəsində öyrənilir və tədris olunur.

Hazırda siyasi sosiologiyanın predmet sahəsi qeyri-yekdil mövqeləri əks etdirir. Bunun səbəbləri müxtəlifdir:

- siyasi sosiologiyaya dair nəzəriyyələr, anlayış aparatı, tədqiqat metodları və empirik şərtlər kifayət qədər rəngarəngdir;
- onun meydana gəlməsi mənbələri, həm də inkişaf qolları müxtəlif və ziddiyyətlidir;
- siyasətin müxtəlif cür başa düşülməsi, XX əsrdə siyasət sahəsinin özünün genişlənməsi və dəyişilməsidir;
- alimlərin nəzəri – dünyagörüşü mövqelərinin fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır;
- cəmiyyətşünaslıq elmlərinin ümumən etiraf olunan nəzəri-metodoloji əsaslarının olmamasıdır;
- həmin elmlərin inkişafına milli xüsusiyyətlərin müəyyən təsir göstərməsidir;
- həmin elmlərin qarşılıqlı nisbətindəki fərqlilikdir (xüsusən siyasi sosiologiyanın və siyasi elmin dövlətşünaslıqla, siyasi fəlsəfə, siyasi tarix və siyasi iqtisadla qarşılıqlı münasibəti və qarşılıqlı təsiridir);
- ayrı-ayrı ölkələrin sosial elmlərində üstün paradigmalardan bir-birini əvəz etməsi, nəticədə bu fərqliliyin özünəməxsus iz buraxmasıdır. Məsələn, ABŞ-ın siyasi sosiologiyası üçün xalis empirik yönüm, konflikt və siyasi hakimiyyət strukturu problemlərinə üstün diqqətin formalaşması xarakterikdir. Almaniyada siyasi sosiologiyaya dövlətşünaslığın və siyasət fəlsəfəsinin, Böyük Britaniyada isə siyasi tarixin və siyasi iqtisadın fəal, güclü təsiri hiss olunur.

Deməli, siyasi sosiologiyanın xüsusi istiqamət kimi formalaşması və təkamülü kifayət qədər mürəkkəb zəmində baş vermiş, müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Sosiologiya tarixinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, həm XIX əsrdə, həm də XX əsrdə əslində hər bir görkəmli sosioloq dövlət və cəmiyyət məsələlərini təhlil edərkən siyasi həyatın müxtəlif aspektlərinə toxunmuş, maraqlı, orijinal mülahizələr söyləmiş, yaşadığı cəmiyyətin, dünyanın siyasi reallıqlarını öz konsepsiyasına uyğun mənalandırmağa səy göstərmişdir.

9.2. Siyasi institutların mahiyyəti və fəaliyyəti

Siyasi institutların təşəkkülü uzunmüddətli prosesdir. O, öz başlanğıcını qarşılıqlı təsirin keyfiyyətə yeni növü olan siyasi hakimiyyətin tədricən təşəkkül tapdığı vaxtdan götürür. Siyasi hakimiyyətin təsisatlaşması müasir sosial inkişafın zəruri şərtidir.

Siyasi institutlar siyasi hakimiyyətin reallaşmasını həyata keçirirlər. Bu hakimiyyətin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, fərdlərə, sosial qruplara müəssər olan ehtiyatlar, sərvətlər və sosial cəhətdən əhəmiyyətli digər obyektlər heç zaman tükənməz deyildir. Onlara yiyələnmək sferasını genişləndirmək kimi təbii səyi məhdudlaşdırma bilən sosial cəhətdən müəyyən olmuş hüdudlar olmalıdır. Belə ehtiyatlar, sərvətlər təkcə maddi xarakterli deyildir. Onlara həm də təhlükəsizlik, informasiya əldə etmək imkanı, status, nüfuz, hakimiyyət aiddir. Zəruri hüdudlar olmadıqda qarşılıqlı sosial təsirlər nizamlana bilməz. Anarxiyaya, sosial sistemlərin nizamsızlığına gətirib çıxaran mübahisələr, münaqişələr, toqquşmalar labüd olar. Hüdudların müəyyənləşdirilməsi və təmin edilməsi cəmiyyətdə hakimiyyət münasibətlərinin qərarlaşmasını tələb edir. Hakimiyyət mübahisə və münaqişələrin inkişafının elə hüdudlarını müəyyənləşdirməyə qadir olmalıdır ki, onlara nail olmağı təmin edən hakimiyyət qərarı hamı tərəfindən məcburi akt kimi qəbul edilsin.

Hakimiyyəti bir subyektin digər subyektin (və ya subyektlərin) davranış aktlarına, fəaliyyətinə nəzarət imkanı kimi müəyyənləşdirmək olar. Siyasi hakimiyyət bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir. Ancaq siyasi hakimiyyət üçün bütün növ sanksiyaların tətbiqi hüququ etiraf olunur (fiziki məcburiyyət, mülkiyyətdən, azadlıqdan məhrum etmə və s.). Lakin siyasi hakimiyyətin zorakılığı legitim olmalıdır, yəni cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən etiraf və

qəbul olunmalıdır.

Dövlət mühüm siyasi institutdur. O, təsisatlaşmış siyasi hakimiyyəti həyata keçirir. Siyasi sosiologiya sahəsində maraqlı tədqiqatları olan M. Veberə görə, siyasi hakimiyyətin bazası kimi legitimlik ənənəyə, əksəriyyət tərəfindən etiraf olunan avtoritetə (harizmaya) və rəşional seçimə əsaslanmalıdır. Ənənəvi hakimiyyət qədimdən təşəkkül tapmış ənənələrin sarsılmazlığına, müqəddəsliyinə, hakimiyyət orqanlarının təbii qanuniliyinə ən ümumi inama istinad edir. Harizmatik hakimiyyət bir şəxsin böyüklüyünə, müqəddəsliyinə, bütün başqaları üzərində üstünlüyünə, onun qəhrəmanlığına hökmran inama əsaslanır; belə hakimiyyətin əsası həmin şəxsin simasında millətin atası, rəhbəri, şəxsiz lideri kimi təzahür edir; ona tam əminliklə, könüllü, əqidə gücünə, şəxsi sədaqətlə tabe olurlar. Rəşional xarakterli hakimiyyət qərarlaşmış qaydanın qanuniliyinə üstün inama, əksəriyyət tərəfindən dövlət orqanlarının hakimiyyəti həyata keçirmək hüququnun əsaslılığına istinad edir.

Siyasi hakimiyyət müxtəlif cür yarana və bölüşdürülə bilər. Dövlət idarəçiliyi formalarının ənənəvi tipologiyası hakimiyyətin bölgüsü üsullarını əks etdirir: avtokratiya, yəni bir nəfər idarəedicinin hökmranlığı; oliqarxiya, yəni bir neçə imtiyazlı şəxsin hökmranlığı; demokratiya, yəni xalqın hakimiyyəti. Aristotel avtokratiyanın tiraniyaya (tiranın hökmranlığı), oliqarxiyanın plutokratiyaya (cinayətkarların hökmranlığı), demokratiyanın oxlokratiyaya (yığnağın hökmranlığı) keçməsinin daim meydana gələn fenomenlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, məlum idarəetmə formasında qanunla özbaşınalığın qarşılıqlı nisbətində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsi belə keçidin əsasını təşkil edir. Avtokratiyadan tiranlığa keçid öz təcəssümünü qanuni monarxın tiranla əvəz olunmasında tapır. Qanuni monarxın hakimiyyəti varislik hüququna əsaslanır, idarəetmənin özü isə mövcud qanunlara, norma və ənənələrə əməl etməklə bağlıdır. Tiranın idarəetməsi özbaşına zorakılığa əsaslanır, hər hansı norma ilə bağlı deyildir. Dövlət hakimiyyəti cinayətkar varlanma əməli üçün istifadə olunduqda oliqarxiyanın plutokratiyaya keçməsindən bəhs etmək olar. Oxlokratiya isə əksəriyyətin elə hökmranlığıdır ki, o, qanunla bağlı deyildir, yığnağın zorakılığına istinad edir.

XX əsrdə siyasi idarəetmənin xüsusi forması olan totalitar dövlət meydana gəlmişdir. Almaniyada hitlerizm, SSRİ-də stalinizm, Kambocada Pol Pot rejimi buna misal ola bilər. Totalitar dövlətin xarakteristikasında prinsipial cəhət hökmran qüvvə tərəfindən qanunların sadəcə olaraq özbaşına pozulması deyildir, hüquqi tənzimləmənin total, ən ümumi, ən əhatəli terrorla əvəz olunmasıdır. Qanunsuzluq tiranlığın mahiyyətidir. Terror totalitar hökmranlığın mahiyyətli xüsusiyyətidir.

Totalitar dövlətin xarakteristikasında bu xüsusiyyətləri qeyd edirlər: vahid dövlət ideologiyası; terrorun tətbiqi; kütləvi informasiya vasitələri üzərində tam nəzarət; silahlara nəzarətsiz sərəncamçılıq; iqtisadiyyatın tam miqyasda idarə olunması.

Ən yeni dövrdə hüquqi dövlət konsepsiyası etiraf olunur və inkişaf etdirilir. Bu konsepsiya istənilən dövlət fəaliyyəti formasının hüquqa, ən əvvəl Konstitusiyaya tabe olması ideyasına əsaslanır. Demokratik cəmiyyətdə Konstitusiyanın başlıca vəzifəsi vətəndaşların ən mühüm hüquq və azadlıqlarını qorumaq naminə dövlət hakimiyyətinin həlledici məhdudlaşdırıcısı, vətəndaş cəmiyyətinin əsas institutlarının özinkişafının və özünütəşkilinin mühüm təminatçısı olmaqdır. Konstitusiya dövlət hakimiyyətini hüquqla məhdudlaşdıraraq, bəyan etdiyi mülki və siyasi hüquqları mühafizə edir, hüququn başlıca funksiyasını reallaşdırır. Bu funksiya azad yaşamağın, fəaliyyət göstərməyin təcəssümü və meyarı olmalıdır. Azadlıq olmadan hüquq yuridik fiksiyadır, özbaşınalığın pozitiv sanksiyasıdır. Hüquqsuz azadlıq hamının hamıya qarşı müharibəsidir, cəmiyyətin və dövlətin dağılmasıdır.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu getdikcə daha mühüm nailiyyətlər qazanır. Siyasi partiyaların, həmkarlar və digər təşkilatların, birliklərin azad, sərbəst fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılır. Təhlil göstərir ki, onların fəaliyyətində, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərində yeni, maraqlı cəhətlər meydana gəlir, tədricən inkişaf edir və sabit meyilə çevrilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun artması ictimai-siyasi həyatımızda getdikcə dərinləşən demokratikləşmənin mühüm göstəricilərindən biridir. Lakin nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, həm siyasi partiyaların, müxtəlif təşkilatların, həm də kütləvi informasiya

vasitələrinin fəaliyyəti Konstitusiyaya prinsiplərinə, qanunçuluğa əsaslanmalıdır. Ümummilli, ümumdövlət maraqları onların fəaliyyətində həmişə önəmli yer tutmalıdır.

9.3. Siyasi sosiallaşma

Hazırda ictimai həyatın siyasiləşməsi inkişafımızın xarakter xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu, təbiidir ki, siyasətin bütün aspektlərinin daha dərinə, hərtərəfli öyrənilməsinə ciddi tələbat doğur. Siyasi sosiallaşma aktualığı getdikcə artan proseslərdən biridir.

Siyasi sosiallaşma insanın müvafiq informasiyaya yiyələnməsi, siyasi davranış ideyalarını, baxışlarını, nümunələrini qavraması prosesidir.

Siyasi sosiallaşma ünsürləri məktəb yaşından əvvəl təzahür edə bilər. Lakin bu proses ilk məktəb yaşlarından etibarən müntəzəm xarakter alır. Belə ki, sosial psixoloqların və pedaqoqların fikrincə, 8–13 yaş uşaqda siyasi baxışların formalaşmasının mühüm mərhələsidir. Bu yaşda siyasi quruluşdan, siyasi proseslərdən daha çox siyasi xadimlərdən, rəhbərlərdən bəhs etməyə meyillilik güclü olur. Başqa sözlə, ümumi siyasi proseslərin fərdləşdirilməsi aydın müşahidə edilir. Ayrı-ayrı ictimai qüvvələrə, hətta xalqlara, dövlətlərə rəğbət və ya nifrət, tənqidi mövqe təzahür edə bilər. Bu prosesdə ailədə və məktəbdə məsələlərin müzakirəsi, müəyyən yönümün olması (təbiidir ki, yaşlıların köməyi ilə) mühüm rol oynayır.

13-14 yaşdan etibarən sosiallaşmanın yeni mərhələsi başlanır. Yeniyetməlik adlanan bu mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyəti dağınıq siyasi informasiyanın müəyyən sistem halında formalaşmasıdır. Bu sistemdə nəinki siyasi həyatın ayrı-ayrı məqamları, ən məşhur şəxsiyyətləri özünə yer tapır, həm də ölkədəki ümumi siyasi vəziyyət, siyasi hakimiyyətin strukturu, cəmiyyətin və dövlətin məqsədləri barəsində müəyyən təsəvvür formalaşır. Məhz bu dövrdə müxtəlif ictimai təşkilatların, o cümlədən siyasi yönümlü təşkilatların fəaliyyətinə qoşulmaq istiqamətində ilk cəhdlər reallaşır.

Bir çox cəmiyyətlərdə 18 yaş insanın siyasi həyatda tam hüquqlu iştirakının başlandığı müddət hesab olunur. İnsanın bir vətəndaş kimi təşəkkülü əsasən başa çatır. Bu zaman onun dünyagörüşü bir növ tamamlanmış məna kəsb edir. Siyasi rəğbət və ya nifrət qabarıq şəkildə təzahür edir. Bəziləri üçün siyasi proseslərdə iştirak etmək onun sonrakı həyatının mühüm komponentinə çevrilir. Millətin, sosial qrupun struktur üsürü olan insan konkret şəraitdən asılı olaraq müstəqil surətdə siyasi fəaliyyətə qoşulur, cəmiyyətin siyasi münasibətlərini bu və ya digər dərəcədə təcəssüm etdirir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, yetkin həyata qədəm qoymaqla siyasi sosiallaşma prosesi başa çatır. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. İş ondadır ki, öz həyatı dövründə insan, hətta müəyyən sosial qruplar öz siyasi yönümünü dəyişə bilər, öz siyasi fəaliyyətini başqa formalarda davam etdirə bilər, gerçəkliyi təhlil edərək, siyasi dissidentə çevrilə, yaxud siyasi məsələlərə laqeydlik yolunu tuta bilər. Deməli, insan bütün həyatı ərzində siyasi sosiallaşmaya məruz qala bilər. Onun gəncliyində formalaşmış siyasi mövqeyindən, müəyyən sərvət yönümlərindən uzaqlaşub-uzaqlaşmaması burada xüsusi məna kəsb etmir. Siyasi yönümün, mövqeyin dəyişməməsi onun siyasi insan kimi dəyişməz qalması demək deyildir. O, öz həyatında müəyyən təsəvvürlər aparır, siyasi reallıqlara öz münasibətini dəqiqləşdirir, öz həyat fəaliyyətinin konkret formalarını başqalaşdırır.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də aydınlıq gətirilməlidir. Tarixin sərt dönüşlərində insanların siyasi həyata qoşulmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, hər kəsin siyasətdə iştirakı hüququ etiraf olunmuş, bunun üçün müəyyən təminatlar verilmişdir. Lakin bu, uzun müddət ərzində əhəlinin bir qisminə müəssər olmuşdur. Tarixi proses sübut edir ki, siyasi kolliziyalar zamanı siyasi problemlərin həllində iştirak edənlərin sayı kəskin surətdə artır. Lakin qələbə və ya məğlubiyyət məqamları keçdikdən sonra iştirakçıların azalması müşahidə edilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ümumi meyil belədir ki, siyasət getdikcə daha çox adamın həyatına daxil olur. Sabit xarakter daşıyan bu meyil əhəmiyyətli dərəcədə onunla əlaqədardır ki, siyasi hüquq və azadlıqların dərk olunması, reallaşması siyasi fəaliyyətdə, demək olar ki, hamının iştirakı üçün əsas yaradır. Müxtəlif səviyyədə rəhbərin, liderin mövqeyi, siyasi pro-

seslərə bələdliyi, elmi cəhətdən əsaslı strategiya və taktika işləyib hazırlamaq bacarığı böyük mənə kəsb edir. Lakin bu, adamların siyasi davranışının, fəaliyyətinin həlledici əhəmiyyətini kiçiltməyə əsas vermir.

Belə bir cəhət də unudulmamalıdır: bəzən insanların siyasi fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, yaxud başqa bir məcraya yönəltmək halları özünü göstərir. Lakin insanların siyasi həyatdan hər hansı formada uzaqlaşdırılması, real tarixi prosesə adekvat olmayan səmtə istiqamətləndirilməsi ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, açıq və ya gizli şəkildə bütövlükdə siyasi sistemə münasibətdə yadlaşma təzahür edə bilər.

Hazırda ictimai-siyasi həyatda təkcə bir ölkə əhalisinin yox, bir çox dövlətlərin əhalisinin sosial dəyərlərinin akkumulyasiyası baş verir. İndiki mərhələdə müxtəlif siyasi yönümlü insanlar cəmiyyətin militaristləşdirilməsinə, təcavüz və müharibə siyasətinə, irqi və milli ayrıseçkiliyə, terrorizmə, qadınların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına, gənc nəslin vəziyyətinin pisləşməsinə, ətraf mühitə qeyri-insani münasibətə, təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadəyə və s. qarşı öz etirazlarını bildirirlər.

Göründüyü kimi, siyasi sosiallaşma mürəkkəb, çoxcəhətli proses olub, müvafiq informasiyanın mənimsənilməsinə, şərhini, öz mənafə və tələbatlarına uyğunlaşdırılmasını, həmin mənafə və tələbatların cəmiyyətlə, dövlətlə qarşılıqlı münasibətlər prosesində, real həyatda reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

9.4. Siyasi mədəniyyət

Siyasətin sosiologiyasında siyasi mədəniyyət problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, siyasi hakimiyyət funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesində reallaşdırılan (və ya reallaşdırılmalı olan) nəzəri müddəaların, baxışların, rəylərin, sərvət yönümlərinin və s. məcmusu kimi təsəvvür edilə bilər.

Siyasi mədəniyyət üçün əsas çıxış nöqtəsi əhalinin məlumatlı olması, nəzəri-siyasi problemlərə bələdliyidir. İlk biliklər, məlumatlar adətən kortəbii surətdə əldə edilir, təhsil sayəsində, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti sayəsində az – çox sistemli xarakter daşıyır.

Sistemli məqsədyönlü siyasi təhsilin olmaması ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Siyasi yönümün itirilməsi, tarixi yaddaşın zəifləməsi və ya təhrifi, siyasi davranışın passivliyi, siyasi hadisələrə marağın sönməsi, laqeydlilik və s. bu qəbildəndir.

Siyasi mədəniyyət üçün siyasi yönüm, dəyərlər, ustanovkalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bunlar əqidəni, fəaliyyətə hazırlığı formalaşdırır.

Təhlil göstərir ki, respublikamızda siyasi yönümlər kifayət qədər rəngarəngdir. Onların spektri müxtəlif olmaqla yanaşı yayılma dərəcəsi də bir-birindən fərqlidir. Azərbaycanda Prezident və parlament seçkilərinin nəticələri göstərdi ki, siyasi partiyaların çox olmasına baxmayaraq, əsas siyasi yönümlər və əqidələr bir neçə partiya (xüsusən Yeni Azərbaycan Partiyası) ətrafında cəmləşir.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, siyasi mədəniyyət fəaliyyətdə təcəssümünü tapır. Lakin siyasi mədəniyyət təkcə siyasi həyatda iştirakı xarakterizə etmir, o həm də insanın yetkinlik dərəcəsini, dərkətmənin mənalılığını, dərinliyini, siyasi biliyin praktikaya necə qoşulmasını və s. əks etdirir.

Aydın məsələdir ki, insanın siyasi fəaliyyəti onun yaşadığı dövlətin hüquqi normaları ilə tənzimlənir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin siyasi mədəniyyətinin formalaşması və təkamülü baxımından hüquqi normaların mükəmməlliyi xüsusi mənə kəsb edir. Bu normalar cəmiyyətin dinamik inkişafına istiqamətlənməli, zərurət yarandıqda yenilənməli, müasirləşməlidir. Demokratik cəmiyyət quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsi mükəmməl hüquqi prinsiplərə və normalara, qanunların aliliyinə möhtacdır. Bu quruculuq eyni zamanda vətəndaşların siyasi mədəniyyətinin yetkinliyini nəzərdə tutur. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev qeyd edirdi ki, demokratiya «hər bir cəmiyyətin, hər bir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir».

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bazar münasibətlərinin və strukturlarının qərarlaşması, hüquqi demokratik dövlət quruculuğu vətəndaşların siyasi şüurunda köklü dəyişmələrin baş verməsini tələb edir. Ona görə də müstəqil inkişafımıza, milli maraqlara və tələbatlara istinad

edən dərk olunmuş siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması ümdə vəzifələrdən olaraq qalır.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir: son zamanlar milli ideyadan, onun ictimai-siyasi həyatda rolundan çox danışrlar. Milli ideya ictimai şüura «hopmuş» ideyaların kristallaşması ola bilər. Başqa sözlə, belə ideya üstün sosial yönümlərin, dəyərlərin təmərküzləşməsi ola bilər. Milli ideya şəxsi, qrup və ictimai maraqları ifadə edərək, onları əlaqələndirərsə, o zaman birləşdirici, səfərbəredici ideya ola bilər.

Yoxlama sualları

1. Siyasətin sosiologiyası sosioloji birləşimin strukturu kimi hansı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir?
2. Siyasi problemlərə sosioloji yanaşmanın xüsusiyyətləri hansılardır?
3. “Siyasi institut” anlayışını şərh edin.
4. Siyasi iştirakın əsas formaları hansılardır?
5. Siyasi mədəniyyətin əsas elementləri və funksiyaları haqqında nə deyə bilərsiniz?
6. Siyasi təbəqələşmə nə deməkdir? Onun əsasını nə təşkil edir?
7. Veberin hakimiyyətin təsnifatına dair ideyalarını şərh edin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Mehdiyev R. Azərbaycan 2003-2008: Zaman haqqında düşünərkən., B., 2009
3. Həsənov R. Siyasi sosiologiya. B., 2010.
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Siyasət sosiolojisi. Editör: prof. Dr.Gökçe. Konya, 2018.

FƏSİL 10. SOSIAL İNSTİTUTLAR

10.1. «Sosial institut» anlayışı

Fərdlərin cəmiyyətdəki həyatı sosial institutlar vasitəsilə ifadə olunur. İnstitut termini (latınca – institutum) təşkilat, bərqərar etmə mənasını verir. Sosiologiyada instituta insanların fəaliyyətinin bu və ya digər tərəfini tənzim edən, onların rol və statuslarını müəyyən sistem halına salan normaların, qaydaların və simvolların sabit kompleksi kimi tərif edilir. A.R.Radkliff-Brauna görə, institut elə standart xarakterli davranış üsullarıdır ki, onların köməyi ilə cəmiyyətin sosial strukturu – sosial münasibətlər şəbəkəsi müəyyən zaman kəsiyində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır.¹ Məsələn, ailə institutu ər-lə arvadın nəslin artırılması ilə bağlı daimi birgə həyatının cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş formasıdır. Onun tərkibinə ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərin normaları, ailə qurmağın qaydaları, tərəflərin öz rolu ilə bağlı öhdəlikləri və hüquqları, habelə həyatın bu sferasında cəmiyyətin təsdiq etdiyi digər simvollar sistemi daxildir.

Sosial institut dedikdə, insanların obyektiv əlaqələri əsasında formalaşan xüsusi tipli inteqrativ bütövlük başa düşülür. O, cəmiyyətin əsas tələbatlarının ödənilməsində dəyərli ictimai sərvət və prosedurları özündə birləşdirən əlaqə və sosial normaların təşkil olunmuş sistemi kimi çıxış edir. İstənilən sosial institut bu və ya digər sosial tələbatın nəticəsi kimi yaranır. Tələbat olmadıqda və ya tədricən yox olduqda həmin institutun varlığı artıq ictimai həyatın inkişafına mane olur və belə institutlar sosial əlaqələrin ətalətlilik prinsipi üzrə bir müddət fəaliyyət göstərsələr də, əksər hallarda öz fəaliyyətlərini dayandırmalı olurlar.

İctimai institutun yaranması və məhvi prosesini zadəganların şərəf nümunəsi hesab olunan duellərin timsalında aydın görmək olar. Məlum olduğu kimi, duellər XVI-XVIII əsrlərdə zadəganlar arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq metodu kimi geniş yayılmışdı. Bu şərəf institutu zadəganın öz şərəfini qorumaq və həmin ictimai təbəqənin nümayəndələri arasında münasibətlərin nizamlanması tələbatından yaranmışdı. Tədricən prosedur və normalar sistemi inkişaf edir, özbaşına yaranan dava-dalaşlar ixtisaslaşdırılmış rolları olan (əsas göstəriş verən, sekundantlar, təbiblər, xidmət göstərən personal) yüksək dərəcədə formalaşmış döyüşlərə və yarışlara çevrilirdilər. Bu institut əsasən cəmiyyətin yüksək təbəqəsində qəbul edilmiş zadəgan şərəfi ideologiyasını əsas tuturdu. Duel institutu şərəf kodeksinin müdafiəsi üçün kifayət qədər ciddi qaydalar nəzərdə tuturdu: duela çağırış almış zadəgan ya duela gəlməli, ya da ictimai həyatdan qorxaq, ağciyər damğası ilə getməli idi. Lakin kapitalist münasibətləri inkişaf etdikcə cəmiyyətdəki etik normalar dəyişildi və zadəgan şərəfinin əldə silahla müdafiəsi lazımsız oldu. Nəticədə bu institut öz mövcudluğunu itirdi.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edir ki, ictimai həyatda qarşıya çıxan müvafiq tələbatların öyrənilməsində və ödənilməsində sosial institutların mühüm əhəmiyyəti vardır. Sosioloqlar göstərirlər ki, hər bir cəmiyyətdə əsasən aşağıdakı sosial institutlar fəaliyyət göstərirlər:

1. Hakimiyyətin həyata keçirilməsini və hakimiyyətlə bağlı münasibətləri tənzim edən siyasi institutlar.
2. Əmtələrin və xidmət növlərinin istehsalını və bölgüsünü tənzim edən iqtisadi institutlar.
3. Öz tərkibində dini, təhsili və sözün əsl mənasında mədəniyyəti əhatə edən mədəniyyət institutları. Bunlar həyata yeni gələn nəsillərin sosiallaşması, sosial dəyərlərin qorunub saxlanması və nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün cavabdehdir.
4. Qohumlar, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətləri tənzim edən və əhalinin təkrar istehsalını, habelə nəsillərarası ənənələrin ötürülməsini təmin edən institutlar.

Qeyd olunan institutlar dəqiq işlənmiş ideologiyaya, qayda və normalar sisteminə, həmçinin onların yerinə yetirilməsində inkişaf etmiş sosial nəzarətə əsaslanan insan fəaliyyətinin özünəməxsus formaları kimi çıxış edir.

¹ Радклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. М., 2001, с.231-232.

Müasir cəmiyyətin institusional baxımdan necə təşkil olunduğunu aşağıdakı cədvəl əyani surətdə göstərir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, hər bir sosial institutun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri, həmçinin başqa institutlarla ümumi olan əlamətləri vardır. Hər bir sosial institut öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində mövcud imkanları nəzərə almalı, davranış standartını formalaşdırmalı, əsas prinsiplərə sadıq qalmalı, digər institutlarla əlaqələrini genişləndirməlidir.

Sosial institutun fəaliyyəti və inkişafı onun xarakteri və məzmunundan irəli gələn spesifik xüsusiyyətlərə, məsələn, utilitar mədəniyyət cizgilərinə malik olmalıdır. Bəzi institutlar inkişaf etmiş institutlardan fərqli olaraq ümumi əlamətləri tam şəkildə özündə əks etdirməyə də bilər. Bu hal institutun tam formalaşmadığını göstərir.

Bütün sosial institutlar onlar haqqında təsəvvür yaradan mədəni simvolik əlamətlərə malikdir. Məsələn, ailə institutu üçün nişan üzüyü, niğah mərasimi, dövlət üçün bayraq, gerb, milli himn belə əlamətlərdir. Sənaye müəssisəsinin təsvirini yığcam şəkildə onun adından və ya ticarət markasından əldə etmək olar. Musiqi də simvolik ola bilər. Məsələn, milli musiqi, dövlət himni, tələbə mahnıları, toy marşı müvafiq institutun təsvirinin formalaşması üçün tətbiq olunur. Binalar da institutun simvolu ola bilər. Məscid, mədrəsə tikilisi olmadan islam dinini, məktəbsiz təhsili, prezident iqamətgahı (hökumət evi) olmadan dövləti təsəvvür etmək çətindir.

Cədvəl

Cəmiyyətdə əsas sosial institutlar

Sosial institutun adı	Əsas funksiyaları	Simvolik əlamətlər	Qruplar və təşkilatlar	Dəyərlər	Rollar	Normalar
1	2	3	4	5	6	7
Ailə	Doğumu tənzimləmək, uşaqların sosiallaşması və müdafiəsi	Nişan üzüyü, nikah mərasimi	Qohumlar, qohumluq əlaqələri ilə birləşən qruplar	Ər-arvad sdaqəti, ailənin maddi cəhətdən təmin olunması, ailədə qayda yaradılması, valideynlərə hörmət edilməsi	Qız, oğlan, ata, ana, bacı, qardaş, xala, bibi, əmi, dayı, nənə, baba	Ailədə uşaqların sayını onun maddi imkanlarına uyğun müəyyənləşdirmək, ər-arvad xəyanətinə yol verməmək
Siyasət	Hakimiyyət iyerarxiyasını müəyyənləşdirmək	Dövlət, bayraq, gerb, milli himn	Siyasi partiyalar, konqres, parlament, monarxiya	Əksəriyyətin üstünlüyü qaydası, səslerin miqdarının əsas götürülməsi hüququ	Prezident, deputat, lobbi üzvü, namizəd	Bir adamın bir səsə malik olması, səsvermənin imtiyaz və hüquq kimi rolunun təmin olunması
Hüquq	Sosial qanun-qaydanın qorunub saxlanması	Konstitusiya, qanunlar	Polis, məhkəmələr, həbsxanalar	Ədalətli məhkəməsi, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi	Polis, hüquqşünas, vəkil, nəzarətçi	Həqiqi ifadə vermək, sübut etmə hüququ normalarına əməl etmək
İqtisadiyyat	Məhsulların və xidmət növlərinin istehsalı və bölgüsü	Patent işarəsi, müqavilə, lisenziya, ticarət markası	Kredit ittifaqları, kredit informasiya büroları, istehlakçıların klubları	Pul qazanmaq, hesablaların öz vaxtında ödənilməsi, səmərəli istehsal yaratmaq	Fəhlə, sahibkar, alıcı, satıcı, kredit verən, borcalan, reklamçılar	Gəliri maksimum səviyyəyə yüksəltmək, «müşverəni həmişə haqlıdır» prinsipi, gərgin əmək

Cədvəlin davamı

1	2	3	4	5	6	7
Təhsil	Biliklərin və vərdişlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi	Məktəb emblemi, məktəb qaydaları	Məktəblər, kolleclər, tələbə şuraları, idman komandaları, valideynlər və müəllimlərin cəmiyyətləri	Akademik vicdanlılıq, yaxşı mənimsəmə, səbirlilik və dözümlülük	Müəllim, tələbə, dekan, professor, direktor, futbolçu, məşqçi	Ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, mühazirə və məşğələlərə hazırlaşmaq
Din	Axirət dünyası, insanların əzabı və itkiləri ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi, Allaha qovuşmaq cəhdləri	Azan, ələm, xaç, ikona	Məscid, kilsə, sinaqoq, denominasiya, xeyriyyə cəmiyyətləri	Müqəddəs kitabların (Bibliya, Quran, Tövrat) oxunması, onlardakı nəsihətlərə ciddi surətdə əməl edilməsi, Allaha itaət	Keşiş, ravvin, dindar, molla, missioner, peyğəmbər, dinə yeni müraciət edən	Dini təşkilatlara getmək, nəzir vermək, dini ibadət və mərasimləri icra etmək
Ordu	Düşmənin hücumundan müdafiəni təşkil etmək, milli maraqları qorumaq	Herbi and, döyüş bayrağı, hərbi marş	Quru qoşunları, donanma, HHQ, sahil mühafizəsi, milli qvardiya	Öz ölkəsi uğrunda şərafətə ölməyə hazır olmaq, komandirlərə tabe olmaq	Əsgər, çağırışçı, hərbi qulluqçu zabit, əsir, casus	Müharibəyə hazır olmaq, yüksək rütbəli zabitlərə tabe olmaq, əmrləri müzakirə etmədən yerinə yetirmək

Beləliklə, sosial institutun mədəni simvolik əlamətləri həmin institutun əsas səciyyəvi cəhətlərini daha yığcam şəkildə əks etdirən və onun tam təsvirini yaradan istənilən maddi və qeyri-maddi mədəniyyət elementləri ola bilər.

10.2. İnstitutlaşma prosesi və onun inkişafı

İctimai institutların yaranması birdən-birə baş vermir. Bu proses bir neçə ardıcıl mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə cəmiyyətdə məlum institutun yaranmasına sosial tələbat öyrənilməlidir; bu tələbat insanların əksəriyyəti tərəfindən dərk edilməlidir. İkinci mərhələdə ümumi məqsədlər formalaşdırılır. Növbəti mərhələdə isə cəmiyyət sosial tələbatı ödəmək üçün zəruri olan resurslara (maddi, əmək və təşkilati), funksiyalar və hərəkətlər sistemə, yaranacaq yeni institutun özülü rolunu oynayan mədəni mühiti formalaşdıran simvollar və normalar sistemlərinə malik olmalıdır. Nəhayət, sonuncu – dördüncü mərhələdə bu norma və qaydaların, prosedurların institutlaşması, yəni onların qəbul edilməsi və praktik tətbiqi baş verir.

Sosial institutların yaranması prosesi institutlaşma adlanır. İnstitutlaşma o vaxt baş verir ki, cəmiyyətdəki konkret ictimai tələbatın ümumsosial miqyas kəsb etdiyi başa düşülür və onu reallaşdırmaq üçün xüsusi davranış normaları işlənilib hazırlanır, lazım olan kadrlar yetişdirilir və resurslar müəyyənləşdirilir.

«İnstitutlaşma»nın klassik anlamı, onu fərdlər məcmusunun təbii vəziyyətindən sosial vəziyyətə keçidi kimi səciyyələndirir. Bu keçid nəticəsində insanlar artıq öz şəxsi maraqlarından və üstünlük verdikləri seçimlərindən kənarında duran və onlara münasibətdə üstünlük təşkil edən müəyyən yüksək avtoritetin olduğunu qəbul edirlər. Məsələn, özünün «Qanunların ruhu» əsərində vətəndaşın vəziyyəti ilə insan vəziyyətini bir-birinə qarşı qoyan Monteskyö bu mövqedən çıxış edir. Vətəndaşın hərəkətləri qanunlar vasitəsilə tənzim olunur, insanın davranışları isə əksər hallarda əxlaq normaları ilə nizama salınır. Monteskyöyə görə, institutlaşmış cəmiyyətdə fərdlərin hərəkətlərinin nəticələrinin irəlicədən görünməsinə və onların qarşılıqlı münasibətlərində xeyirxah davranışı təmin edən qayda hökm sürür.

«İnstitut» anlayışının dəqiq mənasını ilk dəfə E.Dürkheyim məktəbinə mənsub olan

sosioloqlar müəyyən etmişlər. Əlbəttə, ailə və hüquq kimi sosial institutlar o vaxta qədər də sosioloqların tədqiqat obyektinə, müqayisəli-tarixi təhlilin predmetinə olmuşdur. Dürkheymin və onun tələbələrindən nəzərinə, institutlar müəyyən sosial qrup üçün məcburi olan və onun üzvlərini başqalarından fərqləndirən daimi xarakterli və bir növ «kristallaşmış» olan hərəkət üsulları, təfəkkür və hissetmə üsullarıdır. Qeyd edək ki, bu anlayışa dəqiq tərif verməkdə özünü göstərən çətinliklər onunla izah edilir ki, həmin anlayış nəticə etibarilə sosial davranışın istisnasız olaraq bütün növlərinə tətbiq oluna bilər. Sözlərin məhdud mənasında götürüldükdə isə o, yalnız cəmiyyət tərəfindən aşkar surətdə və effektiv səviyyədə sanksiyalaşdırılmış sosial davranış formalarına aiddir. Dürkheymin və onun tərəfdarları bu termini daha çox ikinci mənada işlətdikləri halda, bir sıra başqa müəlliflər (məsələn, Parsons) onun birinci mənasına üstünlük verirlər. Digər tərəfdən, Dürkheymin institutların məcbureddici xarakteri üzərində təkid edərək, ona hər cür sosial tənzimləmənin sinonimi kimi yanaşmağa məcbur olur, yəni sosial olan hər şey institusionaldır, çünki onların hamısı sosial baxımdan məcburidir, institut isə sosial məcburetmənin vasitəsidir. Nəticədə İ. Qurviçin sözləri ilə desək, çox sərt və sosial həyatdan «özgələşmiş» bir konsepsiya alınır. Dürkheymin institutlara müəyyən qaydalar kompleksi və ya normativ sistemlər kimi yanaşaraq, onların sistemli və mütləq xarakterli olmasında təkid edir. Lakin belə olduqda, təcrübədən də görüldüyü kimi, vahid cəmiyyət çərçivəsi daxilində müxtəlif fəaliyyət növləri arasında dayanıqlı qarşılıqlı təsirin olduğu aşkara çıxır (məsələn, eyni bir institutlar sistemi daxilində həyata keçirilən iqtisadi və siyasi fəaliyyət növləri arasında). Əgər institutlar müxtəlif növlərdən olan fəaliyyətlər arasında qarşılıqlı asılılıq münasibətləri yaradırsa, onda belə bir sual ortaya çıxır: onları hansı qüvvə əlaqələndirir? Məsələn, kapitalizmin iqtisadi institutları həmin cəmiyyətin hüquq, siyasi və mədəni institutları ilə bir araya sığa (uyuşa) bilərmi? İnqilab haqqında nəzəriyyələrin əksəriyyəti inqilab ərəfəsində mövcud olan rejimlərin süqutunu istehsal münasibətlərinin (iqtisadi institutların) inkişaf məntiqi ilə arxaik siyasi və hüquq sistemi (siyasi institutlar) arasında açıq-aşkar ziddiyyətin olması ilə izah edir. D. Bell də cəmiyyətin mədəni yönümü (orientasiyası) ilə kapitalizmə təşkil arasında ziddiyyətin olduğunu qeyd edir. Müəllifə görə, ziddiyyətin mövcudluğu kapitalizmin «süquta» uğradığını sübut edir. Bu müddəə, əlbəttə, çox mübahisəlidir. Lakin onun əksi olan aşağıdakı fikir də birmənalı qəbul olunmur: kapitalizmdə və yaxud hər hansı başqa cəmiyyətdə müxtəlif institutlar arasında sıx əlaqəlilik və vəhdət mövcuddur. İndustrial cəmiyyətin guya ailəni körpə uşaqlı ər-arvad çütlüyünə muncər etdiyi haqqında funksionalist xarakterli təşəvvür «nuklear ailəyə» dair mübahisələri nəinki aradan qaldırmır, əksinə bu məsələyə daha çox dolaşlıqlar gətirir. Təhsil və səhiyyə institutlarını öyrənən sosioloqlar, xüsusilə də neomarksistlər anoloji yolla gedərək çox vaxt kapitalizm cəmiyyətində həmin sistemlərin (təhsil və səhiyyənin) bu və ya digər səciyyətlərini verərkən onların yalnız iqtisadi fayda gətirməyə yönəlməsi ilə, yəni iqtisadi institutların fəaliyyəti ilə izah edirlər.

Beləliklə, məlum olur ki, vahid institutlar sisteminin mövcud olması daha çox ideal konstruksiyadır. Real həyatda institutlaşma köhnə institusional formalarla yeni yaranan sosial tələbatlar arasında ziddiyyətlərin olduğunu da qəbul edən dinamik prosesdir.

Tanınmış sosioloq Q. Lenski institutlaşma proseslərini doğuran bir neçə əsas sosial tələbatı müəyyən etmişdir: kommunikasiyaya olan tələbat (dil, təhsil, rabitə, nəqliyyat); məhsullar və xidmətlər istehsalına olan tələbat; mövcud nemətlərin bölgüsünə olan tələbat; vətəndaşların təhlükəsizliyinə, onların həyatının və uğurlarının müdafiəsinə olan tələbat; cəmiyyətdə qeyri-bərabərlik sisteminin (ictimai qrupların mövqelərinin və statuslarının müxtəlif meyarlar üzrə yerləşdirilməsi) qorunub saxlanılmasına olan tələbat; cəmiyyət üzvlərinin davranışı üzərində sosial nəzarətin həyata keçirilməsinə (din, əxlaq, hüquq, cəzaçəkmə müəsisələri) olan tələbat.

Müasir cəmiyyət institutlar sisteminin çoxalması və mürəkkəbləşməsi ilə səciyyələnir. Bir tərəfdən, eyni bir təməl xarakterli tələbat bir çox xüsusi institutların mövcudluğunu zəruri edə bilər, digər tərəfdən isə hər bir institusional kompleks (məsələn, hüquq) aşağıdakı bir sıra təməl tələbatlar çoxluğunu yerinə yetirir: kommunikasiyaya, xidmətlərin, nemətlərin

bölgüsünə, fərdi və kollektiv müdafiəyə olan tələbatları, qanun-qaydanın və nəzarətin qorunması tələbatını.

Tarixi inkişafın gedişində sosial institutlarda baş verən dəyişikliklər həm onların öz daxilində olan səbəblərlə (əsasən həmin institutun hakim sosial qrupların mənafeləri baxımından səmərəliliyinin aşağı düşməsi üzündən), həm də xarici amillərlə (məsələn, cəmiyyətin yeni biliklər, yeni təsəvvürlər və dünyagörüşü əldə etməsi ilə əlaqədar olaraq) bağlıdır.

Aydındır ki, sosial institutun fəaliyyətinə qoşulmuş insanlar onlar üçün ayrılmış müvafiq rolları qəbul etməlidirlər. Şübhəsiz, institut daxilindəki bütün rollar institut rolları ola bilməzlər. Məsələn, «ananın balaca köməkçiləri» – bunlar ailədaxili rollardır. Lakin onlar institutlaşmamışlar. Eyni zamanda oğul və ya qız institutlaşmış rollardır. Bəs fərq nədədir? İstitutlaşmış rol kənarçıxmaları daha ciddi cəzalandırmağı nəzərdə tutan, daha sabit davranışlar toplusudur. Belə rollardan kənarçıxmalar təhlükəlidir və ictimai cəhətdən mühakimə olunur. Hətta prezidentlər, nazirlər çox ciddi qüvvəyə malik olmalarına baxmayaraq, institut rollarının çərçivəsini qəbul etməyə məcburdurlar. Ailədə oğulun və qızın rolları onların valideynlərə, bir-birinə qarşı münasibətdə vəzifələri ilə birlikdə sözsüz yerinə yetirilməlidir, bundan kənarçıxmalar ciddi cəzalandırılır.

İstitut rolları təəccüblü dərəcədə sabitdir. Məsələn, rəis arvadı ilə müqayisədə xidməti işdə katibəsinin onun tələbatlarını necə çevik və bacarıqla yerinə yetirdiyini müşahidə edir. Narazı ər arvadından ayrılır və katibəsi ilə evlənir. Lakin tezliklə məlum olur ki, katibə arvad rolunda onun əvvəlki arvadından heç nə ilə fərqlənmir. Başqa bir misal da nəzərdən keçirmək olar. Tədrisən rəhbər vəzifəyə nail olmuş qulluqçular tabeliklərinə keçmiş əvvəlki həmkarları ilə köhnə münasibətləri saxlamağa çalışırlar. Lakin bu yol nadir hallarda müvəffəqiyyətə gətirib çıxarır. Belə ki, rəhbər rolu üçün başqa, tamamilə yeni münasibətlər zəruridir.

İstitutun rollarının sabitliyi fərdlərin həmin rolları fərdi ifadəmə bacarıqlarının eyniləşməsi ilə şərtlənir. Tikintidə çalışan fəhlələrdən biri pis, digəri yaxşı əhval-ruhiyyədə, başqa birisi isə nisbətən bacarıqsız ola bilər. Ancaq fərdi fərqlər rolların tələbatına istinad etməsi ilə məhduddur. İstitut daxilində əmələ gələn mübahisələr, əlbəttə, şəxsiyyətlərin bir-birinə olan münasibətlərinin dəyişilməsi ilə nəticələnir, çox hallarda sosial rolların toqquşmasına gətirib çıxarır. İstehsalçı ilə sifarişçi ona görə toqquşurlar ki, istehsalçı məhsulu tam keyfiyyətli hazırlamalı olduğu halda, sifarişçi həmin məhsulun istifadəyə yararlı olmasını yoxlayır. Bütün bu toqquşmalar institut rollarıdır. Arvad həmişə arvad, kişi həmişə kişi, direktor isə direktordur. Fərq, ancaq institut rollarının fərdi cizgilərindədir. Bəzi hallarda rol şəxsi keyfiyyətləri tənzimləyir, məsələn, rəhbər vəzifəyə təyin olunduqda. Rolların dayanıqlı olması ayrı-ayrı institut rollarının yerinə yetirilməsində uyğunluq tələb edir. Başqa sözlə, rolun özü fərdlər arasında seçim aparır.

Sosial sistemin inkişafı institutların təkamülünə gətirib çıxarır. Bu proses sosial institutların ənənəvi modellərindən müasir modellərinə keçilməsinə doğru yönəlir. Əgər ənənəvi cəmiyyətdə bütün institutlar sərt şəkildə birmənalı xarakter daşması ilə, statuslarda və davranış normalarında fərdi azadlığa son dərəcə aşağı səviyyədə yer verilməsi ilə səciyyəli nirdisə, müasir cəmiyyətdə institutlar tərəfindən sosial reqlamentləşmənin həyata keçirilməsi sərt deyil, daha yumşaq formalara malikdir və yüksək səviyyədə plüralizmə imkan verir.

Bütövlükdə institutlaşma prosesi öz sıralarında birləşdirdiyi insanların status və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatır. Qeyd olunmalıdır ki, ictimai institutsuz heç bir müasir cəmiyyət normal fəaliyyət göstərə bilməz; institutlar cəmiyyətdə qayda-qanunun və mütəşəkkilliyin simvoludurlar.

10.3. Sosial institutların funksiyaları və disfunksonallığı

Sosial institutun normal fəaliyyəti üçün ona daxil olan insanlar müvafiq rolları qəbul etməli və yerinə yetirməlidirlər.

Sosial institutların əsas rolu müvafiq sosial tələbatın təmin edilməsindən ibarətdir. Onu reallaşdırarkən hər bir institut öz üzvlərinin birgə fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. İctimai münasibətlərin təkrar istehsalı funksiyası. Hər bir institut öz üzvlərinin davranışını möhkəmləndirən və standartlaşdıran davranış qaydaları və normalar sisteminə malikdir. Müvafiq sosial nəzarət sistemi institut üzvlərinin fəaliyyətinin müəyyən statusda (qayda və çərçivədə) həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bununla da o, cəmiyyətin sosial strukturunun dayanıqlı olmasına xidmət edir. Məsələn, ailə institutu yerli mentalitetdən çıxış edərək, sosial nəzarətin köməyi ilə öz sabitliyini qoruyub saxlayır və onun dağılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla da o, bütövlükdə cəmiyyətin sosial strukturunun möhkəmlənməsinə mühüm köməklik göstərir.

2. Tənzimedicilərin funksiyası. Adından da göründüyü kimi bu funksiya sosial institutlarda birləşən insanların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsini təmin edir. Onların maddi və mədəni həyatı bu funksiya vasitəsilə nizama salınır. Beləliklə, institutlar sosial həyatda bir növ standartlaşdırılmış davranışın və fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Belə tənzimləmə insanların birgəyaşayışı və birgəfəaliyyəti üçün son dərəcə zəruridir.

3. Təminedicilərin funksiyası. Bu funksiya institutlaşmış norma, qayda, sanksiya və rollar sistemi vasitəsilə sosial qrup üzvlərinin qarşılıqlı asılılığı və münasibətlərini təmin edir. Bu və ya digər instituta insanların inteqrasiyası qarşılıqlı hərəkət sisteminin nizamlanması, əlaqələrin miqyası və tezliyinin artması ilə müşayiət olunur. Bu proses insanların fəaliyyətlərinin koordinasiyası, hakimiyyətin sabitliyi və mütəşəkkil strukturların yaradılması üçün mühüm amil rolunu oynayır.

4. Ötürücü funksiyası. Məlumdur ki, heç bir cəmiyyət əvvəlki nəsildən əxz etdiyi və özünün inkişaf etdirdiyi sosial təcrübəni gələcəyə ötürmədən inkişaf edə bilməz. Hər bir sosial institutun normal fəaliyyət göstərməsi üçün yeni insanların gəlişinə ehtiyacı vardır. Bu problem nəsillərin dəyişilməsi və institutların sosial sərhədlərinin genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

5. Kommunikativ (əlaqələndirici) funksiyası. Sosial institutda hazırlanmış məlumatlardan və göstəricilərdən həm institutun daxilində normalara nəzarət etmək və onları idarə etmək üçün, həm də institutlar arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu zaman kommunikativ əlaqələrin xarakteri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sosial institutların kommunikativ imkanları eyni dərəcədə deyildir: onlardan bəziləri xüsusi olaraq informasiyanı ötürmək üçün nəzərdə tutulub (kütləvi informasiya vasitələri), digərləri isə bu işi yerinə yetirməkdə məhdud imkanlara malikdir; bundan əlavə, informasiyanı fəal qəbul edənlər (elmi institutlar) və onu passiv qəbul edənlər (nəşriyyatlar) da vardır.

Əgər bu və ya digər sosial institut öz funksiyalarını aşkar yerinə yetirə bilmirsə, onda onu əsaslı dəyişikliklər və yenidən təşkil olunma gözləyir.

6. Latent (gizli) funksiyalar. Sosial institutların fəaliyyətlərinin birbaşa nəticələri ilə yanaşı, gözlənilməyən, yəni əvvəlcədən planlaşdırılmış insani məqsədlərdən uzaq olan nəticələri də mövcuddur. Əgər aşkar funksiyaların reallaşan nəticələri əvvəlcədən bəyanatlarda, deklarasiyalarda, proqramlarda elan edilirsə, latent funksiyaların fəaliyyətinin nəticələri naməlum xarakter daşıyır və sosial fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən əvvəlcədən dərk edilmir. Bu, cəmiyyət üçün ciddi narahatlıq yaradır. Məsələn, qumar oyunlarının qadağan olunması haqqında qanunun qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi nəticəsində kölgə biznesi gizli fəaliyyətə keçdi və əvvəlcədən düşünüldüyü kimi ölkənin əyalətlərinə köçmədi, iri şəhərlərdə qaldı.

Məlumdur ki, müasir dövrdə dini ideologiya öz etiqadlarını təbliğ etməklə təsirini möhkəmləndirməyə çalışır. Lakin bu məqsədlərin reallaşması gedişində elə insanlar meydana gəlir ki, onlar din naminə və ya din pərdəsi altında öz gizli niyyətlərini həyata keçirməyə cəhd göstərirlər. Məsələn, fanatiklər bir sıra hallarda başqa dinə etiqad edənləri

təqib edirlər. Belə hal dini zəmində sosial münaqişələrin yaranmasına kömək edir. Bu baxımdan Azərbaycanda da ayrı-ayrı xeyriyyə təşkilatlarının bəzən missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğu qeyd edilməlidir.

Buradan aydındır ki, yalnız institutların bütün funksiyalarını, o cümlədən latent funksiyalarını öyrənməklə biz onların əsl simasını və məqsədlərini müəyyən edə bilərik. Bəzən sosioloqlar ilk baxışdan anlaşılmayan belə hadisə ilə üzləşirlər: institut öz həqiqi funksiyasını yerinə yetirmir və cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə qarşı müəyyən maneəçilik göstərilir. Lakin buna baxmayaraq o, öz işində davam edir. Bu hal onunla bağlıdır ki, həmin institutun nümayəndələri gizli şəkildə öz məqsədlərinə nail olurlar. Deməli, latent funksiyaların öyrənilməsi ilk növbədə cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən prosesləri müfəssəl öyrənmək üçün mühüm sosial və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial institutların funksiyalarının nəzərdən keçirilməsi həmin institutların disfunksiyası problemini aktuallaşdırır. Müasir sosiologiyada disfunksiya bu və ya digər sosial institutun sosial mühitlə normativ qarşılıqlı əlaqələrinin pozulması prosesi kimi qiymətləndirilir. Sosial institutlar cəmiyyətin uyğun tələbatlarını təmin edə bilmirlər, “insanlara insan kimi” xidmət etmirlər, “sadəcə ümumi mədəniyyət və sosial normaların nüfuzu gücünə” mövcud olmaqla fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bu halda onların fəaliyyəti sosial mühitə və insanların həyat şəraitinə neqativ təsir göstərir. Bu, xüsusən cəmiyyətin sistemli böhranı dövründə özünü daha aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Məsələn, Azərbaycanda 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəllərində əksər institutların disfunksional olduğu dövr idi: ailə və nikah sahəsində doğumun kəskin şəkildə aşağı düşməsi müşahidə olunurdu, əhalinin sayı kəskin şəkildə azalırdı, iqtisadiyyat və maliyyədə inflyasiya güclənir, ölkənin qızıl ehtiyatı tükənirdi, işsizlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artırdı, mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadi cinayətlər, reyderlik (müəssisələrin zəbt edilməsi), siyasi strukturların tənəzzülü, çoxlu sayda kiçik partiyaların yaranması, liderlərin siyasi iradəsinin olmaması, məsuliyyətsiz vədlər və bəyanatlar, hüquqi sahədə dövlət – hüquq strukturlarının mütəşəkkil cinayətkarlıqla birləşməsi, kütləvi hüquqi nihilizm və anomiya təzahür edirdi. Təhsil və mədəniyyət institutlarının fəaliyyəti də bərhad vəziyyətdə idi.

Sosioloji nöqteyi-nəzərdən qeyd etmək lazımdır ki, sosial institutların disfunksiyası aşağıdakı səbəblərdən baş verə bilər:

- Cəmiyyətin sistemli böhranı;
- Cəmiyyət səviyyəsində struktur dəyişikliklər;
- Dövlətin müxtəlif qurumları arasında ziddiyyətlər;
- Sosial institutun fəaliyyətində məqsədlərin qeyri-müəyyənliyi və vəzifələrin anlaşılmazlığı;
- Sosial rollar və statuslar sisteminin həyata keçirilməsində fasilələr;
- Mənəviyyətin süqutu və dəyərlər istiqamətinin dəyişməsi və s.

Adətən, sosial institutların tam disfunksiyasız vəziyyəti olmur, çünki onların hər biri daim dəyişilir və inkişaf edir. Institutun iş şəraiti, onun sosial mühitlə əlaqəsi və mövcudluğunun daxili faktorları dəyişilir. Sosial institutların müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün disfunksiya hallarının qarşısının alınmasının aşağıdakı faktorlarını göstərmək olar: məqsədlərin, sosial statusların və rolların dəqiq müəyyən edilməsi; fəaliyyət növlərinin səmərəli bölgüsü, düzgün və bacarıqla təşkili, o cümlədən effektiv idarəetmə və rəhbərlik; sosial institutların daha geniş institutlar sisteminə mümkün qədər munaqişəsiz qoşulması.

10.4. Sosial institutların analizi: əsas prinsiplər

Görkəmli sosioloq R.Merton belə hesab edirdi ki, bu və ya digər sosial institutun fəaliyyəti barəsində insanların izlədikləri məqsədlərə görə deyil, həmin fəaliyyətin cəmiyyət üçün hansı real fayda verəcəyinə görə mühakimə yürütmək lazımdır. Arzuların, niyyətlərin

deyil, real nəticələrin öyrənilməsi, sosial institutların funksiyalarını nəinki birmənalı empirik faktlar əsasında təhlil etməyə, həmçinin bu təhlilin spektrini əsaslı şəkildə genişləndirməyə imkan verir.

İnsanların həyatında latent funksiyaların təhlili müxtəlif institutların bir-birindən asılılığının, qarşılıqlı uyğunlaşdırılmasının, onların bütövlükdə cəmiyyət üçün, digər institutlar üçün “gözlənilməz” rolunu yerinə yetirmək bacarığının tam mənzərəsini təmin etməyə imkan verir. Latent funksiyaların təhlili aparılmadan bizim bu və ya digər institutun sosial proseslərdə rolu haqqında təsəvvürlərimiz həmişə bəsit və qeyri-dəqiq olur. Sosioloji aspektdə latent funksiyaların iki tipini fərqləndirmək olar: ümumi və spesifik.

Ümumi latent funksiya bütün sosial institutların şəxsiyyətin sosiallaşmasında böyük rol oynamasını nəzərdə tutur. İqtisadi və sosial institutların iştirakçısı olan şəxsiyyət müəyyən status göstəricilərə uyğun olmalıdır. İnstitusional qarşılıqlı fəaliyyət sistemində, normaların sərtliyi, sanksiyaların mövcudluğu sosial problemlərin həllində institutların əhəmiyyətini nəzərə çarpacaq qədər artırır. Şəxsiyyətin mənəvi simasının formalaşmasında bu normaların əhəmiyyəti yetərinə qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, institusional qarşılıqlı fəaliyyət prosesində aydın normativ göstərişlərin və sanksiyaların ciddi nəzarət funksiyası da nəzərə alınmalıdır.

Spesifik latent funksiyalar daha müxtəlifdir. Burada hər bir sosial institutun özünün xüsusi “sürprizləri” ola bilər. Məsələn, ali təhsil sisteminin aşkar funksiyası– müxtəlif peşələr üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması hamı üçün aydındır. Lakin onun digər, ilk baxışda nəzərə çarpmayan funksiyası da vardır. Ali təhsil cəmiyyətdə bir tərəfdən yüksək və orta təbəqə, digər tərəfdən isə aşağı təbəqə arasında sosial fərqlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, ali təhsilin latent funksiyası sosial təbəqələşmənin təkrar yaranmasını şərtləndirir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, təhsilin təkrar istehsal etmə funksiyası nəzəriyyəsi 60-cı illərdə P.Burduye tərəfindən irəli sürülmüşdür. O qeyd edirdi ki, Fransada yüksək məmurun oğlunun universitetə qəbul olunma şansı kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan kəndlinin oğlu ilə müqayisədə 24 dəfə, sənaye sahəsində çalışan fəhlənin oğlundan 40 dəfə, orta məmurun oğlundan isə 2 dəfə çoxdur.

Başqa bir nümunəyə də müraciət etmək olar. Məsələn, son illər müəyyən səbəblərdən dövlət ali məktəblərdə ödənişsiz plan yerlərinin azaldılması latent nəticələrə gətirib çıxara bilər: aztəminatlı ailələrin uşaqları üçün ali təhsilin mümkünlüyünün azalması, maddi təminatı nisbətən zəif olan yeni nəslin intellektual təhsil səviyyəsinə, müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf imkanlarının reallaşmasına ciddi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, bu və ya digər institutun fəaliyyətinin latent nəticələrini görmək, bütövlükdə cəmiyyətin integrasiyası, stabilliyi və inkişafı üçün onların rolunu və əhəmiyyətini düzgün təsəvvür etmək mürəkkəb sosial hadisələrin müasir səviyyədə təhlilinin mühüm şərtidir.

R. Mertonu görə, sosial sistemin normal fəaliyyətinə, yaşamasına, özü-özünü tənzimlənməsinə səbəb olan nəticələr funksiya, bu sistemin pozulmasına, onun strukturunun dəyişilməsinə gətirib çıxaran nəticələr isə disfunksiyadır. Bu baxımdan qeyd edək ki, SSRİ-nin dağılmasının bir çox disfunksiyaların həyata keçirilməsi nəticəsində baş verməsi aşkar faktdır. Lakin bu disfunksiyaların qiymətləndirilməsi xeyli dərəcədə konkret şəxsin ideoloji mövqeyindən asılıdır. Bundan əlavə, mərkəzdə belə güman edilirdi ki, müttəfiq respublikalarda SSRİ-nin dağılmasına yönəlmiş müxtəlif hərəkətlərin, etirazların zorla yatırılması SSRİ-nin möhkəmlənməsinə kömək edəcəkdir. Bununla yanaşı, məlum oldu ki, gücün tətbiq olunmasının mümkün latent nəticələri nəzərə alınmayıbdır. Bu, milli separatizmin güclənməsinin və SSRİ-nin dağılmasının katalizatoru olaraq, latent disfunksional mənə kəsb etdi. Beləliklə, sosial institutun müəyyən fəaliyyəti eyni zamanda həm funksional, həm də disfunksional ola bilər.

Yoxlama sualları

1. “Sosial institut” anlayışını necə başa düşürsünüz? Onu xarakterizə edin.
2. Cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən əsas sosial institutlar hansılardır?
3. Sosial institutların başlıca əlamətləri hansılardır?
4. İstitutların formalaşması prosesinin hansı mərhələləri vardır?
5. Sosial institutların funksiyalarını səciyyələndirin.
6. Sosial institutun latent funksiyası haqqında nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Bağırov Ş. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun siyasi aspektləri. B., 2006
3. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. B., 2002.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., 2009.
5. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
6. Общая социология: Учеб. пособие. М., 2017
7. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 11. AİLƏNİN SOSIOLOGİYASI

11.1. Ailənin mahiyyəti

Ailə elə çoxaspektli sosial qurumdur ki, sosiologiyanın bütün bölmələrində ondan bəhs olunması təəccüblü deyildir. O, özündə sosial təşkilatın, sosial strukturun, institutun və kiçik qrupun xassələrini təcəssüm etdirir. Ailə sosiologiyası daha geniş problemlər dairəsinin – sosiollaşdırmanın, təhsilin, siyasətin və hüququn, əməyin, mədəniyyətin və s. Öyrənilməsi predmetinə daxildir; o, sosial nəzarət və sosial nizamsızlıq, sosial mobillik, miqrasiya və demoqrafik dəyişikliklər proseslərini daha mükəmməl başa düşməyə imkan verir. İstehsal və istehlakın əksər sferalarında sosioloji tədqiqatlar ailəyə istinadsız mümkün deyildir.

Ailəyə maraq geniş məzmunlu çoxfunksionallığın öyrənilməsində əlavə unikal vasitəçi roluna idraki maraqla dəstəklənir; onun bir fenomen kimi sosiomədəni, sərhəd mahiyyətli, solumun istənilən konstruksiyalaşdırılması zamanı strukturların kəsişməsində, makro və mikroanalizin sərhəddində qərarlaşan təbiəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ailə sosial proseslərin mikro mühitin sosial davranışının nəticələrinə reduksiyasını həyata keçirmək və empirik yolla tədqiq olunan faktlarda qlobal səciyyəli problemləri müəyyənləşdirmək imkanlarına malikdir.

Bu baxımdan ailənin tərifləri onun universallığının müxtəlif görünlərini ehtiva etməyə çalışmalı və burada hər şeydən əvvəl, ailənin sosial instituta və sosial qrupa xas əlamətləri definisiyada toqquşmamalı, əksinə, üst-üstə düşməlidir. Ümumailə fəaliyyəti, yaxud ailə davranışı haqqında təsəvvürlərə müraciət edərkən, ailənin, nikahın və qohumluğun müxtəlif keyfiyyətli xüsusiyyətlərini birləşdirən qənaətbəxş ailə definisiyaları əldə etmək mümkündür.

Ailə yaradan münasibətlər kimi ailənin həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini vurğulayan çoxsaylı ailə definisiyaları mövcuddur (məsələn, ailə bir-birini sevən insanlar, yaxud ümumi əcdadları olan və ya bir yerdə yaşayan şəxslər qrupudur; ailənin əlamətlərinin əhatəli sıralanması da bu qəbildəndir). Əhalinin nəsilartırma meyarlarını və sosial-psixoloji tamlığını nəzərə alan ailə definisiyaları arasında sosioloq A.Q.Xarçevin verdiyi tərifə görə, **ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, üzvləri nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur.**

Ailənin hüquqi əsası olan nikah kişi və qadın arasında əlaqələrin, birgəyaşayışın və seksual portnyorluğun, uşağın dünyaya gəlməsi ilə nəticələnən formalarının leqitim etirafı kimi çıxış edir. Ailənin mahiyyətinin daha dolğun anlaşılması üçün ailənin məkanda lokallaşmasını (yaşayış yeri, ev, mülkiyyət) və ailənin iqtisadi bünövrəsini – valideyn və uşaqların məhdud məişət və işə həddlərindən kənara çıxan iqtisadi əsaslarını nəzərdə tutmaq lazımdır.

Beləliklə, ailə ər-arvadlıq-valideynlik-qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə ənənələrini, varisliyini, həmçinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən, vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan insan toplusudur.

Yalnız ər-arvadlıq – valideynlik – qohumluq üçər münasibətlərinin varlığı ailənin yarıdılmasından ciddi formada danışmağa imkan verir. Bu münasibətlərdən birinin, yaxud ikisinin olmaması haçansa məhz ailə olmuş qrupların fraqmentarlığını səciyyələndirir.

Belə vəziyyət ölkənin bəzi ailələrində müşahidə olunur. Bundan əlavə, ailə qurmayan insanlar ya ər-arvadlıq münasibətləri olmayan valideynlərdən, ya da faktik, yaxud legitim övladsız nikahla yaşayanlardan ibarətdir. Bu fraqmentar «qırıq» ailə formasına «ailə qrupu» termini uyğun gəlir: burada birgə ev təsərrüfatı və yalnız qohumluq, yaxud valideynlik və ya ər-arvadlıq əlaqələri ilə birləşən insanlar qrupu nəzərdə tutulur.

Adətən, ər-arvad cütünü ailənin özəyi hesab edilir və ailələrin tərkibinin bütün statistik təsnifatları bu «özəyə» uşaqların, qohumların, qaynana və qaynataların əlavə olunmasından asılı olaraq aparılır. Sosioloji baxımdan ailənin əsas tipini – əhali arasında daha çox yayılmış, sadalanan münasibətlərin üçər vəhdəti bərqərar olan ailəni əsas götürmək düzgündür. Üç münasibətdən biri olmayanda yaranan ailəvi birlikləri isə, yuxarıda deyildiyi kimi, ailə qrupları adlandırmaq məqsədə müvafiqdir. Bu dəqiqləşdirmə onunla əlaqədardır ki, son zamanlar

Qərbdə və bəzi hallarda ölkəmizdə ailə sosiologiyasında onun mahiyyətini üç əlamətdən hər hansı biri ilə, əsasən ər-arvadlıq, yaxud həтта portnyorluqla bağlamaq meyilləri nəzərə çarpır. Təsadüfi deyildir ki, M.Sasmen və S.Stenmetsin Amerika ensiklopediyasında nikah və ailəyə dair bir neçə fəslə ailənin «alternativ formalarına», yəni «ailə qrupları» adlandırılması daha dəqiq olacaq formaya həsr etmişlər, hərçənd ki, bu fəsillər faktik olaraq ər-arvadlığa və ya daha çox portnyorluğa və birgəyaşayışa aiddir.

Ailənin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. Onların içərisində ən mühümləri aşağıdakılardır: 1. Nikahın bağlanması – ailənin yaranması. 2. Uşaq doğumunun başlanması – ilk uşağın doğulması. 3. Uşaq doğumunun sona çatması – sonuncu uşağın doğulması. 4. «Boş yuva» – sonuncu uşağın ailəni tərk etməsi. 5. Ailənin mövcudluğunun sona çatması – ər-in və ya arvadın vəfat etməsi. Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur.

Ailə sosial institut kimi cəmiyyətin formalaşması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə ailənin fəaliyyəti normativ dəyərlərlə tənzimlənirdi. Dövlətin yaranması ilə ailə münasibətlərinin nizamlanması hüquqi xarakter daşımağa başladı. Nikahın hüquqi qeydiyyatı yalnız ər-arvadın yox, həm də onların birgə həyatını sanksiyalaşdıran dövlətin üzərində müəyyən öhdəliklər qoyur. Bundan sonra sosial nəzarət və sanksiyalar yalnız ictimai rəylə deyil, həm də dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, cəmiyyətdə ailənin dağılmasının qarşısının alınmasında və onun sabitliyinin güclənməsində mühüm amillərdən biridir.

11.2. Ailənin funksiyaları

Ailənin funksiyalarından danışarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, söhbət cəmiyyət səviyyəsində meydana çıxan, ümumi əhəmiyyətli nəticələrə malik olan və cəmiyyətin digər institutları sırasında ailənin rolunu sosial institut kimi müəyyənləşdirən milyonlarla ailənin həyat fəaliyyətinin sosial nəticələrindən gedir.¹ Vurğulamaq zəruridir ki, bu, onların həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşmış institutlara sanki təhkim olunmuş cəmiyyət funksiyalarıdır. Bu səbəbdən də hər bir institutun öz təkrarsızlığını, profilini müəyyənləşdirən əsas funksiyaları vardır. Ailənin funksiyalarını əsas və ikinci dərəcəliyə bölmək olmaz, onların hamısı əsasdır, lakin ailəni digər institutlardan fərqləndirən funksiyaları seçmək zərurəti ailənin spesifik və qeyri-spesifik funksiyalarını vurğulamağa gətirib çıxarır. A.Q.Xarçevə görə, ailənin spesifik funksiyaları onun mahiyyətindən irəli gəlir və sosial hadisə kimi onun xüsusiyyətlərini əks etdirir, qeyri-spesifik funksiyalar isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin onları həyata keçirməyə məcbur olduğu, yaxud uyğunlaşdığı funksiyalardır.

Ailənin **doğum (reproduktiv funksiya), uşaqların himayəsi (ekzistensial funksiya), onların tərbiyəsi (sosiallaşdırma funksiyası)** kimi spesifik funksiyaları cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində qalır, hərçənd tarixin gedişində ailə və cəmiyyət arasındakı əlaqənin xarakteri dəyişikliklərə uğraya bilər. İnsan cəmiyyəti daim əhali artımına ehtiyac duyduğundan, uşaqların doğumu və sosiallaşdırılmasının təşkilinin sosial forması kimi ailəyə sosial tələbat həmişə aktualdır. Bu həm də elə özünəməxsus formadadır ki, bu zaman həmin sosial funksiyaların həyata keçirilməsi ailəvi həyat tərzinə fərdlərin şəxsi motivasiyası şərtilə, hər hansı xarici məcburiyyət və təzyiqlə baş verir.

Ailə və uşaqlara şəxsi tələbat, nikah və ailəyə dair şəxsi arzu və meyil çox mühüm şərtidir. Bu o deməkdir ki, ailə və cəmiyyətin mövcudluğu yalnız milyonlarla insanın ailəvi həyat təzi və uşaqlara tələbatı ilə şərtlənir, həm də yalnız bu səbəbdən əhalinin artımı baş verir. Əhali artımının sosial təşkilinin insanların şəxsi motivlərinə deyil, təhrikə əsaslanan digər formalarını ağıla gətirmək, təsəvvür etmək mümkün olsa da, bu formalar artıq ənənəvi sosial-mədəni mənada tarixdən məlum olan bütün ailə tiplərinə alternativ ailə sayıla bilməz.

¹ Монсон П. Современная западная социология. М., 1992, с. 16.

Yuxarıda deyilənlər ictimai həyatın dəyişməsinin elə potensial imkanlarını səciyyələndirir ki, bu zaman əhali artımına olan sosial ehtiyac şəxsiyyətin sosial davranışın istənilən formalarını seçmək azadlığı ilə ziddiyyətə girir. Belə təzadlı perspektivin nə qədər real olduğunu məhz ailə sosiologiyası cavablandırmalıdır, axı, onun – ailənin «mütərəqqi» inkişafı nəzəriyyələrinə əlavə, həm də ailə «böhranı» nəzəriyyələri vardır.

Ailənin «cəmiyyətin bütün inkişaf şəraitində» öz spesifik funksiyalarını «həmişə» saxlaması haqqında tezis nisbidir. Təəssüf, amma solumun prinsipinə elə dəyişməsi mümkündür ki, bu zaman insanların fərdi istəkləri əleyhinə olan sosial davranış növlərinə məcbur edilməsi tədbirləri sosial baxımdan məqbul sayıla bilər.

Belə nəticənin mümkünlüyü gələcəyin bədbin və ya nikbin qiymətləndirilməsindən deyil, ailənin uşaqlara ehtiyacının tarixən azalmasından və cəmiyyətin sadəcə əhali artımına ehtiyacı olmasından asılıdır.

Ər-arvadın uşaqlara olan şəxsi tələbatı ilə solumun işçilərə olan şəxssizləşdirilmiş tələbatı arasındakı ziddiyyəti (razılıq olmamasının, uyğunsuzluğun, depopulyasiyanın kökləri məhz buradadır) aradan qaldıran təkamül nəticəsində meydana çıxan institut kimi ailənin gələcəyi sosial sistemin ailəni, ər-arvadı onun səciyyəvi funksiyalarının gerçəkləşdirilməsinə şəxsən cəlb edilməsi ilə birlikdə qoruyub saxlaya bilməsindən asılıdır.

Ailənin mülkiyyətin toplanması və ötürülməsi, statusu, istehsal və istehlakın, ev təsərrüfatının, istirahət və asudə vaxtın təşkili, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahı, gərginliyin aradan qaldırılması və hər kəsin Məninin özünümühafizəsi ilə bağlı mikroiqlimin yaradılması və s. haqqında qayğı ilə əlaqədar qeyri-səciyyəvi funksiyaları ailə ilə cəmiyyət arasında əlaqənin tarixi xarakterini əks etdirir, ailədə uşaqların doğulması, saxlanması və tərbiyəsinin məhz necə baş verdiyinin tarixən keçici görüntüsünü açıqlayır. Odur ki, ailə dəyişiklikləri müxtəlif qeyri-səciyyəvi funksiyaların tarixi mərhələlərin müqayisəsində ən nəzərə çarpan şəkildə aşkarlanır: yeni şəraitdə onlar modifikasiya olur, məhdudlaşır və ya genişlənir, tam və ya qismən yerinə yetirilir, hətta tamamilə yox olur.

Ailə münasibətlərinin, ailəvi rolların təhlili onun funksiyalarını dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailəvi rol insanın cəmiyyətdəki sosial rollarından biridir. O, ər ilə arvadın ailədə yeri və funksiyaları ilə müəyyən olunur və izdivac (ər, arvad), valideyn (ata, ana), uşaq (oğul, qız, qardaş, bacı), nəsilxəli (baba, nənə) və s. rollara bölünür. Ailəvi rolun icrası bir sıra şərtlərdən asılıdır. Ailənin hər bir üzvü özü üçün dəqiq müəyyən etməlidir ki, bu və ya digər davranış ona hansı qaydaları, normaları diktə edir. Ailədə yaşına görə, eləcə də, rol statusuna görə hamıdan böyük, məsələn, ailə başçısı – ər olmasına baxmayaraq, əgər o, zəif iradəlidirsə, müasir şəraitdə bu rolda müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəkdir. Ailəni uğurla idarə etmək üçün rolun şəraitin tələblərinə müvafiq surətdə dəyişkən olması və bununla bağlı rolda davranışın çevikliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə sözügedən funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı rol münaqişələrinin yaranması da müşahidə oluna bilər.

XX əsrin əvvəlləri üçün sosial institutlar ailə ilə daha çox qovuşaraq, təhsil və tərbiyə (məktəb və uşaq bağçaları), müdafiə və mühafizə (polis və ordu), qidalanma, geyimlə təchizat, asudə vaxt (xidmət sferası), rifah və sosial statusun ötürülməsi (industrial maddəli əmək) funksiyalarını öz üzərinə götürürlər.

11.3. Ailə strukturlarının tipologiyası

Ailə strukturlarının tipləri rəngarəngdir və izdivacın, qohumluğun və valideyn olmağın xarakterindən asılıdır.

Monoqam izdivac – bu, bir kişinin bir qadınla nikahıdır. Bəşər tarixində monoqamiyaya poliqamiyadan - bir nəfərin bir neçə nəfərlə nikahından 5 dəfə az rast gəlinir. Həm də poliqamiyaya iki cür olur: poliginiya – bir kişinin bir neçə qadınla nikahı və poliandriya – bir qadının bir neçə kişi ilə nikahı.

Ailə qruplarının strukturlaşdırılması zamanı həm izdivac, həm də qohumluq sistemləri nəzərə alınarsa, nikahın (poliqamianın) ekzotik formaları meydana çıxır: fraternal polian-

driya (bir neçə qardaşın bir qadınla nikahı) və sororal poliginiya (bir neçə bacının bir ər ilə nikahı).

Ekzoqam nikahlar qrup nikahlarına aiddir ki, bu zaman ər və ya arvadı həmin qrupdan kənar, başqa nəslin üzvləri arasında axtarırlar. Endoqam nikahlar iki ekzoqam nəsiləndən ibarət olan tayfa daxilində bağlanır. Nikah nəsilələrinin üzvləri arasında cinsi əlaqələrə qadağa tam aqamiya doğurur, qismən aqamiya isə müəyyən dövrdə müəyyən vaxt ərzində (məsələn, mövsümi işlər zamanı cinsi tabu əsasında) seksual münasibətlərdən çəkinmə ilə səciyyələnir. Bu terminologiyadan, adətən, ailə və nikahın mənşəyi məsələlərinin, həmçinin bəzi davranış problemlərinin müzakirəsi zamanı istifadə edilir və onlar qrup halında nikahı fərdi nikahdan fərqləndirməkdə yardımçı olur.

Ailə strukturlarının valideynlik-izdivac-qohumluq meyarları ilə müəyyənləşdirilən tipləri rəngarəngdir və ata, yaxud ana xətlərindən biri ilə bağlı hansısa xüsusiyyətləri ön plana çəkir. Bununla əlaqədar ailə və qohumluq etnososiologiyasında və ailə sosiologiyasında sosial və fizioloji atalıq, yaxud analıq fərqləndirilir. Buradan da ailə qruplarının patri- və ya matrilokalizasiyası əsasında patrilineal və matrilineal ailələr fərqləndirilir ki, bunlarda soyad, əmlak, sosial vəziyyətə və rəsəlik ya ata, ya da ana xətti üzrə olur.¹

Hakimiyyət meyarına əsasən ailə «dövlətinin» başçısının ata olduğu patriarxal və ən yüksək nüfuz və təsirə ananın malik olduğu matriarxal ailələr fərqləndirilir. Dəqiq fərqlənən ailə başçısının olmadığı, hakimiyyətin ata ilə ana arasındakı durumdan asılı olduğu hallarda eqalitar ailələrdən danışmaq olar.

Lakin ailədə hakimiyyət və nüfuzdan, qərarların birgə, yaxud avtoritar qəbulundan asılı olaraq, ailə strukturlarının daha çox sayını fərqləndirmək mümkündür. Belə ki, amerikalı sosioloq Morris Zeldiç ailənin bir nüfuz strukturunun və ər ilə arvadın birinin qərar qəbul etdiyi yuxarıda göstərilən tiplərindən başqa, ailə qərarlarının birgə müzakirə olunduğu partnyorluq ailəsini də fərqləndirir ki, ər daha üstün nüfuzla malik olduğu halda, bu, ər, arvad üstün olduğu halda isə qadının dominantlıq etdiyi ailə olacaqdır. Partnyorluğun sinkratik tipi ər-arvad bərabər nüfuzla malik olduğu halda meydana çıxacaqdır. Bundan başqa, birdən çox nüfuz strukturuna malik ailələr də fərqləndirilir, həm də qərarların birgə müzakirəsi zamanı kollegial ailə yaranır, qərarın ər-arvadın biri tərəfindən qəbul olunması isə avtonom ailə adlandırılır.

Daha sonra ər ilə arvadın, onların valideynlərinin, yaxud qohumlarının sosial durumuna görə ailələr homogen (ər-arvad təxminən eyni sosial stratdan olur), yaxud heterogen (ər ilə arvad müxtəlif sosial qrup, kasta və ya sinifdən olur) ola bilər. Ailə və nikahların sosial və demografik əlamətlərə görə daha geniş səciyyələndirilməsi üçün milliyyət, yaş, peşə, təhsil və s. baxımından eynicinsli homoqam ailələr fərqləndirilir ki, bunlarda sosial-demografik indikatorlar üzrə fərqlər müşahidə edilir.

Məkan-ərazi lokallaşmasına görə ailələr patrilokal (təzə evlənənlər yaşamaq üçün ər atasının evinə köçürlər) və matrilokal (təzə evlənənlər arvadın valideynlərinin evində yaşayırlar) olur. Müasir şəhər ailələrində, əksər hallarda, ailələrin unilokallığından danışmaq lazım gəlir, çünki mənzilin olması gənc ailənin lokallaşmasını müəyyənləşdirir.

Müasir urbanizə olunmuş aqlomerasiyalarda ən geniş yayılan nuklear – valideynlər və övladlardan, yəni iki nəsiləndən ibarət ailələrdir. Nuklear ailədə üçdən artıq olmayan mövqe (ata-ər, ana-arvad, oğul-qardaş və ya qız-bacı) var. Mürəkkəb ailə ümumi təsərrüfatı olan iki və daha artıq ailəni birləşdirən, üç və daha artıq nəsiləndən (baba-nənə, valideynlər və övladlardan, nəvələrdən) ibarət olur.

Təkrar ailələrdə (təkrar, birinci olmayan nikaha əsaslanan) ər-arvadla birlikdə həmin nikahdan olan övladlarla yanaşı, ər və ya arvadın yeni ailəyə özü ilə gətirdiyi övladlar da ola bilər. Boşanmaların sayının artması əvvəllər, praktiki olaraq, ər və ya arvadın hər hansı birinin vəfatı nəticəsində meydana çıxan belə ailələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Keçmişdə təkrar ailələrdə uşaqlar bir ana və iki ataya (bir ata və iki anaya) indikindən xeyli az hallarda malik olurdu. Müvafiq olaraq, yalnız doğma valideynləri olan övladlarla, onlardan baş-

¹ Социология семьи / Под ред. проф. А.И.Антонова/. М., 2005, с. 49.

qa, həm də ögey ata və ya anaları olan övladlar arasında qohumluq münasibətləri də mürəkkəbləşmişdir.

11.4. Nikah anlayışı və boşanma

Nikah – kişi ilə qadın arasında cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənən və onların bir-birinə və onların uşaqlarına nəzərən hüquq və vəzifələrini tənzimləyən münasibətlər formasıdır.

Hüquqi baxımdan nikah – kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatata alınan könüllü, bərabərhüquqlu ittifaqıdır. Ölkəmizdə yalnız vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı (VADQ) orqanlarında bağlanmış nikah etibarlı hesab olunur.¹ Əgər nikah ailənin əsası olmasaydı, o da dostluq kimi, qanunvericiliyin predmeti olmazdı.² Hal-hazırda nikahın bağlanması Azərbaycan Respublikasının Ailə məəcəlləsi ilə tənzimlənir.

Sosioloji baxımdan, nikah münasibətlərinin rəsmi qeydiyyatının, onların hüquqi rəsmiləşdirilməsinin olub-olmaması ailənin sosial institut kimi vəziyyətinin çox mühüm göstəricisidir. Son onilliklər ərzində müşahidə olunan nikahın rəsmi qeydiyyatından imtina edilməsi, birgə yaşamanın yayılması ailənin dərinləşməkdə olan böhranına, ailə dəyərlərinin tənəzzülünə şəhadət edir. Bütün bunların nəticəsi kimi cəmiyyətdə uğursuzluq kəskinləşir, sosial davranışın deviant formaları artır. Məsələ heç də yalnız onda deyil ki, dünyanın bir sıra ölkələrində (o cümlədən Azərbaycanda da) nikahdankənar doğulmaların sayı və payı artır, hərçənd bu, öz-özlüyündə, ilk növbədə «ana» ailələri adlanan ailələrdən olan uşaqların natamam sosiallaşması ilə bağlı çoxsaylı sosial problemlər yaradır. Nikah münasibətlərini qanuniləşdirmədən birgə yaşamaq imkanının özü bir çox insanların şüurunda qanuni nikahın və ailənin sosial təsisatlar kimi, birgə yaşamanın yeganə normativ forması kimi dəyərini kiçildir.

Nikahın bağlanması nikah davranışının, yəni məqsədi nikaha ehtiyacın ödənməsi olan davranışın, nikah tərəfdaşının seçilməsi ilə bağlı davranışın son mərhələsidir.

Nikah seçimi dedikdə, nəticə etibarilə mümkün mülki nikah tərəfdaşlarının məcmusundan (onu bəzən nikah dairəsi də adlandırırlar) bu və ya digər yolla hər bir konkret şəraitdə yeganə olan tərəfdaşın seçilməsi nəzərdə tutulur ki, o da ər (arvad) və ya birgə yaşanılacaq şəxs olur.

Nikah seçimi prosesi tarixən konkret prosesdir. O, cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi, sosial, sosial-mədəni şəraitdən və digər şərtlərdən asılıdır. Nikah seçimi prosesinin əsas xüsusiyyətləri onunla bağlıdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə və tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində istər mümkün seçim imkanı, istərsə də fərdi seçim azadlığının dərəcəsi müxtəlifdir.

Birinci münasibətdə, yəni nikah tərəfdaşının seçimlərinin mümkün imkanının müəyyənəşdirilməsində bütün mədəniyyətlər bir-birindən təkrar nikahlara yol verilib-verilməməsi ilə fərqlənir. Əgər təkrar nikahlara, seriyalı monoqamiyaya yol verilsə, onda nikah tərəfdaşının seçimi zamanı aparılan məcmu çox geniş olur və özündə həm nikahda olanları, həm də nikahda olmayanları ehtiva edir.

Burada mahiyyətə ondan ibarətdir ki, bəzi mədəniyyətlərdə kişi və qadının nikahda olub-olmamasından asılı olmayaraq, nikah onlar üçün daim mümkün olur. Amerika sosioloqu B.Farberin yazdığı kimi, hər bir insan, ən azı nəzəri cəhətdən həmişə əks cinsdən olan şəxs üçün potensial ər və ya arvaddır. Burada mühüm cəhət odur ki, nikahda olmaq insanın daha sonrakı nikahları bağlamaq imkanını qətiyyən məhdudlaşdırmır.³

Əksinə, təkrar nikahlara yol verilməyən mədəniyyətlərdə, ənənəvi, sərt monoqamiya mədəniyyətlərində (məsələn, islamda) mümkün seçim imkanı özündə artıq nikahda olanları və hətta əvvəllər nikahda olmayanları ehtiva etmir. İnsan bu mərhələyə qanunla müəyyən edilən

¹ Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi. B., 2006, s. 12.

² Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I c., s. 161.

³ Волков А.В. Семья – объект демографии. М., 1986, с. 48.

kamilliyə çatdıqda daxil olur.

Boşanmanın səbəbləri barədə məsələ hələ də kifayət qədər dolğun öyrənilməmişdir. Boşanmanı sosial fenomen kimi ailə sosiologiyasının «boşanmanın sosiologiyası» adlanan bölməsi öyrənir. Bu elmin predmeti boşanma hərəkətləridir. Bu mövzu çərçivəsində boşanma hərəkətləri və boşanma amilləri barədə məsələni qısa şəkildə nəzərdən keçirməklə kifayətlənəcəyik.

Boşanmanın səviyyəsini müəyyən edən mühüm amillərdən biri ailə-nikah qanunvericiliyidir.

Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda boşanmalar, məlum olduğu kimi, çox nadir hadisə idi. Məsələ heç də onda deyil ki, boşanma o zamankı əxlaq və sosial normalara zidd idi. O zaman qüvvədə olan qanunvericilik boşanmanın mümkünliyünü kəskin şəkildə məhdudlaşdırırdı. Boşanmaya ər-arvaddan birinin xahişi üzrə yalnız bir neçə müstəsna səbəb olduqda icazə verilirdi: ər-in və ya arvadın zinakarlıq etdiyi və ya ər-in (və ya arvadın) «nikahda cinsi əlaqəyə» qabil olmaması sübuta yetirildiyi halda; ər-arvaddan birinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq ən azı üç il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməsi halında; ər-arvaddan birinin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi halında və s.¹

Məlumdur ki, 1990-cı illərdə Dağlıq Qarabağda erməni separatçıların fəaliyyəti və Ermənistanın respublikamıza təcavüzü ilə əlaqədar olaraq boşanmanın kəskin sıçrayışı müşahidə olunmuşdu. 1965-ci ildə 39077, 1990-cı ildə isə 73119 nikah bağlanmış, boşanmaların sayı isə müvafiq olaraq 3537, 14040 olmuş, başqa sözlə, bu müddətdə boşanmaların sayı bağlanan nikahlara nisbətə 2,1 dəfə artmışdır.² Adətən, normal şəraitdə belə proseslər baş vermir. Doğrudan da, belə kəskin sıçrayışın səbəbi sözügedən təcavüzlə yanaşı, boşanma haqqında qanunvericilikdə boşanma prosedurunun əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirən dəyişikliklərin edilməsidir. Belə ki, 1960-cı illərdə bu sahədə qanunvericilikdə edilmiş müəyyən dəyişikliklərdən sonra çoxdan bəri bir yerdə yaşayan və ola bilsin ki, hətta yeni, lakin rəsmi surətdə qeydiyyatdan keçməmiş ailəsi olan yüz minlərlə insan özlərinin faktiki boşanmalarını rəsmiləşdirdilər.

Rus sosioloqlarına görə ailə qurmaq bacarığı qadınların xüsusi qabiliyyətidir. Sosioloji sorğular göstərir ki, ailələrin yalnız dördü birində mübahisə və münaqişələr olmur. Belə münaqişəsiz şəraitin yaradılması bacarığı çox zaman qadınlardan asılı olur. Sankt-Peterburqda aparılmış sorğuların nəticələrinə görə qadınların əksəriyyəti ailə münaqişələrinin və boşanmaların səbəblərindən biri kimi həyat yoldaşının kobudluğunu göstərmişlər. Qadınlardan 67,5 % rəyinə görə boşanmanın əsas səbəbi sərxoşluqdur³.

Boşanma amilləri arasında əsas yerlərdən birini demoqrafik və sosial-iqtisadi determinantlar tutur. Belə ki, ər-arvadın yaşı mühüm rol oynayır. Bu, demoqrafik dəyişən üç müxtəlif modifikasiyada irəli çıxır: nikah bağlama yaşı, boşanma anındakı yaş, arvadlar və ər-lərin yaşları arasındakı fərq.

Birinciyə, yəni nikah bağlama yaşına gəlincə, tədqiqatlar göstərir ki, bu dəyişəndən asılı olaraq boşanmanın ehtimalı aşağıdakı kimi dəyişir: əvvəlcə o, çox cavan yaşlarda bağlanan nikahlara xas olan yüksək səviyyədə aşağı düşür, sonra isə yenidən ahıl yaşda bağlanan nikahlar üçün artır. Boşanmanın ən az ehtimalı maksimum nikah yaşlarında bağlanan nikahlarda müşahidə olunur.

Boşanma anında yaş haqqında onu demək olar ki, Azərbaycanda boşanma kişilər arasında 30-34, qadınlarda isə 25-29 yaş intervalında maksimum həddə çatır. Təkcə 2017-ci ildə 14514 boşanmış ailələrin kişilər arasında 24,6 %-i, qadınlarda isə 26,2 %-i məhz bu yaş həddindədir⁴. Daha sonra isə tədricən 50-55 yaşdan yuxarı yaşlarda ən aşağı səviyyəyə qədər enir. Bu zaman maksimum boşanma ehtimalı yaşlı qadınlarda kişilərə nisbətən daha

¹ Hüquq ensiklopedik lüğəti. B., 1991, s. 336-337.

² Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2012. B., 2012, s. 318.

³ Социология: учебник для студентов вузов/ под ред. В.К.Батурина. М., 2018, с. 224

⁴ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2018. B., 2018, с. 330.

aşağıdır.

Ərlə arvadın yaşları arasındakı böyük fərq boşanmanın ehtimalını artırır, bu zaman arvad ərdən yaşca böyük olduqda bu ehtimal daha yüksək olur.

Boşanma tezliyinin müəyyənləşdirilməsində nikahın sıra nömrəsi də müəyyən rol oynayır. Bu məsələ üzrə məlumatlar az olsa da, aparılan tədqiqatlar təkrar nikahlar üçün daha yüksək boşanma tezliyini göstərir. Bu meyil həm ölkəmizə aiddir, həm də xarici ölkələrə dair materiallarda aşkar edilmişdir.

Boşanmanın mühüm amillərindən biri də boşanan ər-arvadın uşaqlarının sayıdır. Demografik statistikanın məlumatları göstərir ki, uşaq olmayan ailələrdə boşanmanın ehtimalı bir və daha artıq uşağı olan ailələrlə müqayisədə daha çoxdur. Yalnız 2017-ci ildə Azərbaycanda boşanmış 14514 ailədən 6444-ü və ya 44,4 %-i uşaqsız ailələrin payına düşür.¹

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, boşanmanın mühüm səbəblərindən biri də qeydiyyatdan keçməmiş nikahlarla, yəni birgə yaşamaqla bağlıdır. Daha dəqiq desək, onların «sınaq nikah» adlanan növü ilə bağlıdır. Hərçənd belə birgə yaşamların üzvləri deyirlər ki, biz ona görə öz münasibətlərimizi qanun çərçivəsinə salmırıq ki, özümüzü yoxlayaq və beləliklə də, nikahı daha da möhkəmlədək. Amma realıqda hər şey başqa cürdür. Bu cür birgə sınaq yaşamlarından sonra bağlanan nikahlar daha az möhkəm olur və normal dediyimiz nikahlara nisbətən daha sürətlə və tez-tez dağılır.

Nikaha qədər birgə yaşamanın nikahın möhkəmliyinə mənfi təsirini izah edən səbəblər nikaha zəif meyillə yanaşı, həm də «qeyri-qanuni» ər-arvadda özünün və öz tərəfdaşının düzgün olmayan obrazının mövcudluğu ilə bağlıdır. Hətta «sərbəst» birgə yaşama dövründə tərəfdaşların hər biri öz partnyoru qarşısında bilərəkdən və ya bilməyərəkdən özünün ən yaxşı "Mən"ini seçimli şəkildə nümayiş etdirə bilər. Nikah bağlandıqdan sonra isə onların «əsl» "Mən"i üzə çıxır və tərəfdaşında əsl şok yarada bilər. Bu isə, öz növbəsində, əvvəlki münasibətləri dağıda və nəticədə boşanmaya gətirib çıxara bilər.

İsveçdə 4966 qadın arasında aparılan sorğu göstərmişdir ki, nikahların dağılması əmsalı özünün gələcək həyat yoldaşı ilə nikah bağlamamışdan qabaq birgə yaşayanların içərisində bunu etməyənlərlə müqayisədə təqribən 80% yüksəkdir. Nikahın bağlanmasından əvvəl birgə yaşayan, yaxud nikahın möhkəmliyinə inanmayan və ya nikaha bir institut kimi prinsipial şəkildə qarşı çıxan şəxslər, görünür, çox güclü xarici təsirin altında nikah bağlayıblarmış.

Bundan başqa, qanuni nikahın bağlanması labüd surətdə rolların dəyişməsi və müvafiq surətdə tərəfdaşların qarşılıqlı münasibətlərinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bunlar isə, çox ehtimal ki, onların mənfi reaksiyasına səbəb olacaqdır. Məsələn, tərəfdaşların bərabərliyi təsəvvürlərinə əsaslanan münasibətlər nikah bağlandıqdan sonra daha ənənəvi stereotiplərə üz tuta bilər. Yaxud ər və arvad bu mövqedə ola bilərlər ki, onların birgə yaşadıkları zaman məqbul olan münasibətləri və davranış nümunələri nikahın ərlə arvad üzərinə qoyduğu sosial və qanuni məhdudiyyətlər kontekstinə heç bir vəchlə uyğun gəlmir.

Nəhayət, hamı tərəfindən qəbul edilmiş sosial normaların birgə yaşayış zamanı labüd olaraq pozulmasının subyektiv qavrayışı da öz rolunu oynaya bilər. Bu normalar isə, hələ ki, «pasportda ştampın» olmasını tələb edir. Birgə yaşayan şəxslər o insanlardır ki, onlar bir yerdə yaşamağa başlayaraq, könüllü surətdə sosial normaları pozurlar. Nikah bağlandıqda, nikahın uğursuz olması halında onlar nikahın saxlanması üçün heç bir qeyri-ənənəvi nikah təcrübəsi olmayan şəxslərə nisbətən daha az məsuliyyət hiss edə bilərlər.

Ölkəmizdə bu məsələ üzrə belə zəngin empirik material yoxdur. Lakin xarici tədqiqatçıların çıxardığı nəticələr qismən bizə də tətbiq oluna bilər. O cümlədən getdikcə daha çox yayılan «sınaq nikahları», mülki nikahlar ehtimal ki, nikahların qeyri-stabilliyi və boşanmanın artması amili kimi öz rolunu artıracaqdır. Madam ki, ölkəmiz, bir çox demoqrafların rəyinə görə, müəyyən sürətlə ailəvi, demoqrafik və iqtisadi dəyişikliklər üzrə Qərbin keçdiyi mərhələlərdən keçir, onda yəqin ki, biz istisna təşkil etməyəcəyik.

¹ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2018. B., 2018, s. 414.

Belə görünür ki, ictimai rəy müasir dövrdə boşanmanı şərtləndirən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusi sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, nəinki cəmiyyətin boşanmaya qarşı dözümlülüyü artır, həmçinin boşanmanın yol verilən olmasını əsaslandırان səbəb və motivlərin strukturu da dəyişir. Yalnız tamamilə konkret üzrlü səbəb olduqda boşanmanın yol verilən olmasının qəbul edilməsi ilə yanaşı (ər-arvaddan birinin sonsuz olması, sübuta yetirilmiş xəyanət və s.), bəzi hallarda ər-arvad arasında məhəbbətin, ünsiyyətin, qarşılıqlı anlaşmanın olmaması halında da boşanma ehtimalı artır. Tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin 60-65%-i kəbin kəsdirənə qədər bir-birini sevərək evləndiklərini etiraf etmişlər. Digərləri isə təsadüfən, sevmədən, müəyyən məqsəd güdərək evləndiklərini bildirmişlər. Məhz buna görə də bəzi nikahların müddəti 4-7 aya və yaxud 1 ilə qədər davam edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən səbəblərlə yanaşı, aparılan araşdırmalara görə iqtisadi, sosial vəziyyətin, mənzil şəraitinin qənaətbəxş olmaması, narkomanlıq, sərxoşluq, cinayətkarlıq və deviant davranışın digər növləri müasir Azərbaycan cəmiyyətində nikahın pozulmasını şərtləndirən əsas səbəblər kimi çıxış edir.

BDU-nun sosiologiya ixtisasında təhsil alan bir qrup 4-cü qrup tələbələrinin 2018-ci ilin iyul ayında Bakı şəhərində apardığı sorğunun nəticələrinə görə boşanmanın əsas səbəbləri aşağıdakılardır: maddi sıxıntı və işsizlik (32,5%), deviant davranış (31,5%), gender bərabərsizliyi (20,5%), milli-mental dəyərlər (15,5%).

Boşanma ilə bağlı statistik materialların təhlili göstərir ki, bu və ya digər səbəbdən nikah yaşına çatmış gənclərin ölkəmizi tərk etməsi bu sahədəki problemləri artırır. Belə ki, ilk növbədə bu proseslər nikahın qocalmasına, bir sıra hallarda isə bəzi bölgələrdə qızların ailə qura bilməməsinə səbəb olur. Yaşayış səviyyəsinin aşağı olması bəzi gənclərin vaxtında ailə qurmamasına, müəyyən bir qisminin isə boşanmasına səbəb olur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlətinin apardığı uğurlu siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar, insanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər, ünvanlı sosial yardım proqramının icra olunması, nəhayət, gənclərin mənzil və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün güzəştli şərtlərlə müxtəlif proqramların həyata keçirilməsi, fikrimizcə, sözügedən problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik göstərəcəkdir.

Yoxlama sualları

1. Ailə sosial institut kimi və ailə kiçik qrup kimi anlayışları bir-birindən nə ilə fərqlənir?
2. Ailənin əsas funksiyaları hansılardır?
3. Ailənin tipologiyası haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Boşanmanın səbəbləri hansılardır və onun uşaq üçün hansı nəticələri olur?
5. Bəzi ailələr nə üçün dağılır? Konkret misallar göstərin.
6. Ailə münaqişələri hansı səbəblərə görə baş verir? Öz ailənizdə baş verən münaqişələri təhlil edin. Onlar necə yaranır və necə həll olunur?
7. Müasir Azərbaycan ailəsini xarakterizə edin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. B., 2017.
3. Əfəndiyeva X., Pirişev A. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009.
4. Ümumi sosiologiya. (Tərcüməçi, prof. İ. Rüstəmov), B., 2014.
5. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
6. Антонов А. И. Социология семьи. М., 2005
7. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018

FƏSİL 12. TƏHSİLİN VƏ ELMİN SOSIOLOGİYASI

12. 1. Təhsil sosial institut kimi

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial institut olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Bu istiqamətin meydana gəlməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir, başlıca olaraq, sosial stratifikasiya, əmək bölgüsü, ictimai proses olan təhsil və tərbiyə konsepsiyaları ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Təhsilin sosiologiyasının problematikasi kifayət qədər genişdir. Buraya əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- təhsil sistemlərinin, xüsusən müasir təhsil sistemlərinin meydana gəlməsi, fəaliyyəti və inkişafı;
- elmi-texniki tərəqqi və qloballaşma şəraitində təhsilə verilən istehsal-texniki və sosial tələblər;
- təhsil sahəsində sosial bərabərlik və bərabərsizlik problemi;
- tədris müəssisəsi sosial sistem kimi;
- təhsil sisteminin siyasi institutlarla, cəmiyyətin sosial strukturu ilə, milli münasibətlərlə, insanların mənəvi dünyası ilə qarşılıqlı əlaqə və təsiri;
- fərdin sosiallaşmasında və inkişafında təhsil sisteminin, onun müxtəlif altsistemlərinin rolu.

Sosioloji biliyin bu sahəsinin əhəmiyyətini ondan görmək olar ki, Beynəlxalq Sosiologiya Assosiasiyasında artıq 1970-ci ildən «Təhsilin sosiologiyası» adlı tədqiqat komitəsi fəaliyyət göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin sosiologiyasına maraq ikinci dünya müharibəsindən sonra, xüsusən 60-70-ci illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu, iki mühüm səbəblə bağlı idi:

- a) təşəkkül tapmış təhsil sistemi elmi-texniki tərəqqinin yeni tələblərindən geri qalırdı;
- b) tələbələrin, əhalinin müxtəlif qruplarının ali və orta təhsilin demokratikləşməsi uğrunda kütləvi çıxışları genişlənmişdi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə təhsilin böhranlı vəziyyətinə dair müxtəlif istiqamətli müzakirələr onunla nəticələndi ki, bu sahədə tədqiqatlar, elmi axtarışlar xeyli intensivləşdi. Təhsilin müxtəlif pillələrinin əhaliyə müyəssərliyi, təhsil alan gənclərin həyat tərzini, pedaqoji heyətlə qarşılıqlı münasibətləri, ictimai münasibətlər, maraqlar və gözləmələr sistemində vəziyyət və s. məsələlər əhatəli tədqiqat obyektinə çevrildilər. Bu halda elmi axtarışların istiqamətləri tədricən genişlənir, diqqətdən kənar qalan, yaxud az diqqət yetirilən problemlərə dair tədqiqatlar meydana gəlirdi. Məsələn, «şansların bərabərləşməsində», sosial mobillikdə təhsil amili; fasiləsiz təhsilin sosial problemləri; işçilərin yenidən hazırlanmasının və ixtisasının artırılmasının müxtəlifliyi; məzunların əmək bazarında vəziyyəti; ali məktəblərin onların sosial-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə və təsiri; cəmiyyətin təhsil sisteminə təsir həddləri; həmin sistemə iqtisadi konyukturanın, siyasi rejimlərin dəyişilməsinin, ideoloji amillərin nəticələrini neytrallaşdırmaq imkanlarının axtarılması, o cümlədən təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin genişləndirilməsi; müxtəlif cəmiyyətlərdə təhsil sistemlərinin meydana gəlməsi, tarixi təkamülü, fəaliyyəti və inkişafı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; orta və ali təhsilin sosial-selektiv rolu; təhsildə ayrı-seçkilik və bərabərsizlik hallarının aradan qaldırılması; bir sıra kompensasiyaedici proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; təhsil sisteminin liberallaşdırılması və demokratikləşdirilməsi; təhsil alan şəxslərin maraqlarının nəzərə alınması və s. bu qəbildəndir.

Qeyd edilməlidir ki, təhsil sistemindəki yeniləşməyə və demokratikləşməyə münasibət birmənalı deyildir. Belə ki, bəziləri bu prosesləri təqdir edir, bəziləri isə yox. Məsələn, təhsilin sosiologiyasında yeni mühafizəkar istiqamətin nümayəndələri təhsilin selektiv, elitar

modelini müdafiə edir, təhsil alan gənclərin kütləvi çıxışlarına, həmin çıxışlarda irəli sürülən yeniləşmə, demokratikləşmə tələblərinə öz qəti etirazlarını bildirirlər.

Təhsil institutu öz sosial funksiyalarına görə nisbi müstəqilliyə malikdir; o, təhsilin tarixən keçici sistemlərinin varisliyini təmin edir, cəmiyyətin fəaliyyətinə və inkişafına aktiv təsir göstərir. Bu sistemin vəziyyəti və funksiyaları sosial-iqtisadi münasibətlərlə, sosial əlaqələrin strukturu, siyasi və ideoloji proseslərin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Təhsilin funksiyaları həm də sosial təkraristehsalda və insanların topladıqları biliklərin, vərdişlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində ümumbəşəri tələbatlarla, yeni nəsillərin daha yüksək təhsil, elm və mədəniyyət səviyyəsinə yüksəlməsi meyilləri ilə müəyyən olunur. Hərçənd faktlar tarixdə bunun əksi olan vəziyyətlərin də olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsini cəmiyyətin qanunauyğunluqlarından biri hesab etmək olar.

Təhsil sistemi gənc nəslin intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı prosesinə sosial nəzarət funksiyasını uğurla həyata keçirməkdə müəyyən nailiyyətlər qazanmışdır. Peşə təhsili isə bundan əlavə, əmək prosesinə qədəm qoyan nəslin cəmiyyətin sosial strukturunun müxtəlif ünsürləri üzrə bölüşdürülməsinə nəzarətdə mühüm rol oynayır. Məhz bu məqsədlərin reallaşdırılması üçün təhsil sisteminin müxtəlif pillələri müəyyən səlahiyyətlərə malikdir (məsələn, təhsilin sonrakı pilləsini keçmək, müvafiq təhsilə uyğun vəzifə tutmaq, konkret əmək növü ilə məşğul olmaq).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin sosial effektivliyi təkcə adamların aldığı biliklərin həcmindən və keyfiyyətindən deyil, həm də onların tətbiqi dərəcəsindən, insanların əmək və ictimai fəaliyyətində praktik surətdə reallaşmasından asılıdır. Hazırda məhz bu sahədə öz həllini gözləyən kifayət qədər problem vardır. Ali təhsilli mütəxəssislərin, yüksək ixtisaslı fəhlələrin xeyli qismi təhsil sayəsində qazandıqları bilik və bacarıqlarını praktikada tətbiq etmək imkanına malik deyildir. Bu, işçinin öz əməyinə marağını azaldır, onun peşə yüksəlişinə mane olur. Faktlar göstərir ki, təhsilin sosial effektivliyi kifayət qədər yüksək deyildir. Təhsilin formal səviyyəsi ilə faktik səviyyəsi arasında ayrılıq mövcuddur. Gənclərin ümumtəhsil və peşə hazırlığı arasında, cəmiyyətin tələbatları ilə məzunların həyat planları arasında da müəyyən ayrılıq müşahidə olunur.

Təhsil sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək asan məsələ deyildir. Bu, bir sıra ziddiyyətlərin həlli ilə bağlı olan mürəkkəb prosesdir. Həmin ziddiyyətlərin ən mühüm olanları bunlardır: **a)** cəmiyyətin inkişaf tələbatı ilə onun mövcud olan differensiasiyası arasındakı ziddiyyət. Bu differensiasiya əhəmiyyətli dərəcədə alınan təhsilin səviyyəsi və keyfiyyəti ilə şərtlənir; **b)** getdikcə möhkəmlənən bazar strukturlarının irəli sürdüyü tələbatlarla gənclərin sosial - peşə yönümü arasındakı ziddiyyət; **c)** şəxsiyyətin inkişafının zəruri səviyyəsi ilə təhsil müəssisələri məzunlarının ümumi inkişafının real səviyyəsi arasındakı ziddiyyət.

Respublikamız təhsil sahəsində ümumən etiraf olunan uğurlar qazanmışdır. 2017-ci ildə 15 və yuxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərinə 972 nəfər ali və orta ixtisas təhsilli, tam və ümumi orta təhsilli şəxs düşürdü (o cümlədən ali təhsillilər 127 nəfər, orta ixtisas təhsillilər 85 nəfər, tam orta təhsillilər 630 nəfər, ümumi orta təhsillilər 130 nəfər). 2016/2017-ci tədris ilinin əvvəlində əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 4452, orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı 55, dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin sayı 51 olmuşdur.¹ 2016/2017-ci tədris ilinin əvvəlində respublikamızda dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı 3370 nəfər, xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı isə 2197 nəfər olmuşdur.² Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı araşdırmalar göstərir ki, təhsil sistemində nəzərə çarpacaq dərəcədə müsbət dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017, səh. 213, 232, 238

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017, s. 251-253

dəyişikliklər tədris proqramlarına və metodlarına, fənlərin məzmununa, dərsliklərə və s. təsir göstərmiş, təhsil proseslərinin səmərəliliyi xeyli yüksəlmişdir. Lakin təhsil sistemində həllini gözləyən problemlər də az deyildir. Həmin problemlər (məsələn, kənd məktəblərinin pedaqoji kadrlarla təminatı, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası və s.) diqqətlə öyrənilir və onların həlli istiqamətində müəyyən addımlar atılır.

12.2. Respublikamızda təhsilin inkişaf strategiyası uğurla reallaşdırılır

Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə təhsilin inkişafı sahəsində çox ciddi, əsaslı nailiyyətlər getdikcə artır, bu sahənin kompleks şəkildə yenilənməsi, müasirləşməsi baş verir. Təhsil sisteminin inkişafını, səmərəli və effektiv fəaliyyətini şərtləndirən ən mühüm amil onun dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmasıdır. Bir faktı qeyd etməyimiz məsələnin mahiyyətinə yetərinə aydınlıq gətirə bilər: təhsil xərcləri 2003-cü ilə nisbətən 9 dəfədən çox artmış, 2019-cu ildə 2,3 milyard manata çatdırılmışdır¹.

Təhsilin inkişafı strategiyası həm milli-tarixi ənənələrimizə, həm də ən yaxşı dünya standartlarına, nümunələrinə istinad edir. Bu strategiya real fəaliyyət istiqamətlərini, yaxın vaxtlarda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hədəfləri müəyyənləşdirir. Təhsil sahəsi çox geniş və əhatəlidir. Ona görə də bu sahənin müntəzəm surətdə təkmilləşdirilməsi prosesi gedir. Həmin prosesin bir sıra məqamlarını xüsusi qeyd etmək məqsədəuyğundur.

- Təhsil qanunvericiliyinin yenilənməsi, mövcud reallıqları daha optimal əks etdirməsi. Bu o deməkdir ki, təhsilin təkmilləşdirilməsi siyasi-hüquqi baxımdan tənzimlənir, kortəbii elementlər mümkün qədər məhdudlaşdırılır. Respublikamızda Təhsil Nazirliyi ilə Milli Məclisin əməkdaşlığı güclənir və getdikcə daha konkret xarakter alır. “Təhsil haqqında” Qanunda 60-dan çox dəyişikliyi özündə əks etdirən təkliflər paketi, “Peşə təhsili haqqında” Qanun, “Ümumi təhsil haqqında” Qanun, və s. bu baxımdan diqqətəlayiqdir.
- Təhsil müəssisələri infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması. Bu aspektdə görülən işlərin mahiyyəti və miqyası ilə tanış olmaq üçün bir neçə fakta müraciət etmək kifayətdir. Son 5 ildə 600-dan çox, 2003-2018-ci illər ərzində isə 3200-dən çox məktəb binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Ucqar kəndlərdə modul tipli məktəblərin inşası təcrübəsi əhali tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. 2017-2018-ci illərdə 243 belə məktəb şagirdlərin istifadəsinə verilmişdir. 2019-cu ildə daha 50 modul məktəbin istifadəyə verilməsi təmin olunacaqdır.
- Məktəbə hazırlığın daha əhatəli olması. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, təhsilə cəlb olunma səviyyəsi şagirdlərin nailiyyətlərinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən biridir. Təsadüfi deyildir ki, respublika Təhsil Nazirliyi bu məsələyə ciddi əhəmiyyət verir, ona prioritet istiqaməti kimi yanaşır. Dövlət büdcəsi hesabına məktəbə hazırlıq qrupları təşkil olunmuş, 5 yaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi səviyyəsi artıq 75 faizə çatdırılmışdır. Qarşıdakı illərdə məktəbə hazırlığa cəlb edilmə səviyyəsi 90 faizə çatdırılacaq, tədrisən bütün 5 yaşlı uşaqların əhatə olunması təmin ediləcəkdir. Bu işdə özəl təhsil müəssisələrinin, beynəlxalq təşkilatların imkanlarından da istifadə olunur. Məsələn, UNİSEF və Avropa Birliyinin maliyyə dəstəyi ilə 3-5 yaşlı uşaqların icma əsaslı məktəbəqədər təhsilə cəlb olunması lahiyyəsi artıq gerçəkləşməkdədir.
- Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi və nüfuzunun artması. Bu nailiyyətin əldə edilməsi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Həmin amillər sırasına müəllim əməyinin stimullaşdırılması tədbirlərini, beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınmasını, ümumi təhsil müəssisələrinin pedaqoji heyəti üçün modul-kredit və rəqabətəsaslı təlimlər sisteminin tətbiq

¹ Bayramov Ceyhun. Təhsilin inkişaf strategiyası: nailiyyətlər və əsas hədəflər //”Azərbaycan” qəzeti, 14 iyun 2019-cu il, № 128(8151).

edilməsini, elektron resurslardan istifadəyə və rəqəmsal bacarıqların inkişafına daha çox diqqət yetirilməsini, istedadlı, qabiliyyətli insanların müəllim peşəsinə cəlb olunmasını, müəllimlərin işə qəbulu qaydalarının təkmilləşdirilməsini, bu işdə şəffaflığın, obyektivliyin artırılmasını, məktəblərin müəllim tərkibinin keyfiyyət baxımından yaxılaşmasını, ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin bilik və bacarıqlarının diaqnostik qiymətləndirilməsinin reallaşdırılmasını və s. aid etmək olar. Ümumilikdə 150 mindən çox müəllimin vəzifə maaşı 2 dəfə artırılmış, orta aylıq əməkhaqqı 500 manat civarında olmaqla ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqına yaxınlaşmışdır. Bu baxımdan 2018-ci ildə 500-dən çox bal toplayan abituriyentlər arasında 2090 nəfərin müəllimlik ixtisasını seçməsi tamamilə başadüşüləndir¹.

- Yeni qiymətləndirmə modellərinin tətbiqi və tam orta təhsildə təmayülləşmənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi. 2018/2019-cu tədris ilində XI sinfi bitirən şagirdlər yeni məzmun əsasında ümumi təhsili başa vuran ilk məzunlardır. Bu dərəcə əslində ümumi təhsildə 11 il bundan əvvəl başlamış məzmun islahatlarının başa çatması, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin mahiyyətli xarakteristikalarının nümayişi deməkdir. Buraxılış imtahanları yeni məzmun və formada iki mərhələdə təşkil edilmiş, ilk dəfə olaraq ali məktəbə qəbul zamanı buraxılış və qəbul imtahanlarında toplanan ballar nəzərə alınmışdır. Bu, təhsil alanların biliklərinin daha səmərəli qiymətləndirilməsinə imkan verməklə yanaşı məktəbin və müəllimin həm nüfuzunu, həm də məsuliyyətini yüksəldir. Nəticə etibarilə cəmiyyətdə ümumtəhsil məktəbinə münasibətdə mötəbər inam güclənir. Bu inama tam orta təhsil səviyyəsində təmayülləşmə də fəal təsir göstərir. Hazırda təmayülləşmənin əhatə dairəsi xeyli genişlənməmişdir: 2140 sinifdə 47930 şagird təmayüllər üzrə təhsilə cəlb olunmuşlar; bu, X-XI siniflərdə təhsil alan şagirdlərin seçdikləri ixtisas istiqamətləri üzrə zəruri biliklərə yiyələnməsinə ciddi təsir göstərə bilər. Təmayülləşmənin genişləndirilməsi bu prosesin bağlı olduğu bütün vacib məqamları diqqətdə saxlamağı tələb edir.

- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin təhsil hüququnun təmin olunmasına hərtərəfli kömək göstərilməsi. Ölkəmizdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim və tərbiyəsi, inkişafı və cəmiyyətə inteqrasiyası istiqamətində fəal iş aparılır. Bu işdə Birinci Vətən-prezident Mehriban xanım Əliyevanın, onun rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun misilsiz xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Sağlamlıq imkanları məhdud, valideyn himayəsindən məhrum uşaqların təhsil aldığı müəssisələrin infrastrukturunu və fəaliyyətini ən müasir tələblərə yetərincə cavab verir. Heydər Əliyev Fondunun və UNİSEF-in dəstəyi ilə “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” hazırlanmış və 2018-ci ildən etibarən həyata keçirilməkdədir.

- Peşə təhsilinin və orta ixtisas təhsilinin inkişafı. Peşə təhsili sosial- iqtisadi və mədəni inkişafa təkan verən, müxtəlif sahələr üçün ixtisaslı kadr hazırlığını təmin edən çox mühüm təhsil pilləsidir. Təsədüfi deyildir ki, 2016-cı ildə Prezidentin fərmanı ilə Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmış, artıq peşə təhsili və təliminin inkişafı üzrə yol xəritəsinin icrasına başlanılmışdır. Hazırda peşə təhsili sisteminin yenidən qurulması uğurla həyata keçirilir. İxtisaslaşmış peşə təhsili mərkəzlərinin yaradılması özünü doğruldur; bu mərkəzlərin sayı 24-ə çatmışdır. Peşə təhsili ixtisaslarının siyahısına 20-dən çox yeni ixtisas əlavə edilmiş, kadr hazırlığına başlanmışdır. İşəgötürənlərlə sıx əməkdaşlıq edilir, pilot layihələr icra olunur, gənclərin işlə təminatı yaxşılaşdırılır. Bununla yanaşı orta ixtisas təhsili də təkmilləşdirilir.

- Respublikamızda ali təhsilin əlçatanlığının artırılması. Bu proses çox ciddi məsələlər ortaya çıxarır. Ona görə də kompleks tədbirlər görülməsi daim diqqət mərkəzindədir. Belə ki, tələblərin sosial müdafiəsi yaxşılaşdırılır, ali təhsildə rəqabət mühitinin qərarlaşmasına xüsusi əhəmiyyət verilir, təqaüd sistemi təkmilləşdirilir. Dövlət hesabına maliyyələşən təqaüd

¹ Bayramov Ceyhun. Təhsilin inkişaf strategiyası: nailiyyətlər və əsas hədəflər // "Azərbaycan" qəzeti, 14 iyun 2019-cu il, № 128(8151).

yerlərinin sayı 2019-cu il martın 1-dən 16 min vahid artırılmışdır. Nəzərdə tutulur ki, təqaüd alan tələbələrin sayı 2019-2020-ci tədris ilində 45 faizə, 2020-2021-ci tədris ilindən etibarən ən azı 50 faiz səviyyəsinə çatdırılsın. Təqaüdlərin məbləği də artırılmışdır. Ali təhsil müəssisələrinin bakalavirat səviyyəsinə dövlət sifarişli yerlər 66 faiz artaraq 20500-ə çatdırılmışdır. Bu, ümumi qəbul planının 42 faizi deməkdir.”2019-2023-cü illər üçün ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması və təsdiqi ölkəmizdə ali təhsil sisteminin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Proqram aparıcı təhsil və elm mərkəzləri ilə əməkdaşlığa, ali təhsil sistemimizin beynəlxalq rəqabətlik imkanlarının artırılmasına xüsusi önəm verir.

2019-cu ildə Nazirlər Kabineti tərəfində təsdiq edilmiş, Nümunəvi Nizamnaməyə əsasən bütün dövlət ali təhsil müəssisələri publik hüquq şəxs statusa əldə edə bilmişlər. Bu, yeni idarəçilik prinsiplərinin tətbiqinə, akademik və maliyyə muxtariyyətinə əlverişli imkanlar yaratmışdır. Özəl sektorun vəsaiti hesabına Bakıda 880 yerlik müasir yataxana kompleksinin başa çatdırılması, dövlət xətti ilə Gəncə, Lənkəran və Sumqayıt Dövlət Universitetlərinin yataxana binalarının əsaslı təmiri ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi ali təhsilin əlçatanlığı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Respublika ali məktəbləri beynəlxalq aləmdə nüfuzlu, tanınmış elmi-analtik nəşrlərlə fəal surətdə, səmərəli əməkdaşlıq edir. Bununla yanaşı təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından da daha geniş istifadə olunur.

Təhsilin müxtəlif pillələrində təhsil alanların uğurları getdikcə artır. İstedadlı uşaqlarala aparılan işlər uğurlu nəticələr üçün zəmin yaradır. Həm respublika, həm də beynəlxalq olimpiadılarda iştirak edənlərin sayı getdikcə artır. Umumiyyətlə, son illərdə 140 medal (4 qızıl, 29 gümüş, 107 bürünc) qazanılması diqqətəlayiq nailiyyətdir.

Lakin qarşıdakı illərdə bir sıra vəzifələr diqqətdə saxlanılmalı, onların həlli üçün ciddi səylər göstərməlidir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında praktik bacarıqlar, səriştələr önə çəkilməli, əmək bazarının real vəziyyəti, fəaliyyəti təhlil olunmalı, onun tələbləri, texnoloji yeniliklər nəzərə alınmalıdır. Ali məktəblərin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsi üçün fəal iş aparılmalıdır. Təhsildə innovativ məzmunun tətbiqi çox mühüm prioritetlərdən biri olmalı, ümumi təhsildə təmayülləşmə istiqamətləri artırılmalıdır. Magistratura proqramlarının hazırlanması və tətbiqi müasir tələblərə uyğun şəkildə təmin edilməlidir. Biznes subyektləri və işəgötürənləri səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri qurulmalı və təkmilləşdirilməlidir. Təhsil müəssisələrində mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması, tərbiyə işinin səmərəli təşkili də çox vacibdir. Müasir dünyanın çağırışlarına uyğun olaraq cəmiyyətin, təhsilin inkişaf meyilləri diqqətlə izlənilməli, keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılması istiqamətində səylər birləşdirilməlidir. Birgə səylərlə, təşəbbüslərlə çalışmalıyıq ki, ölkəmizin təhsil sistemi məzmununa, keyfiyyət göstəricilərinə, əhatəliliyinə görə daha da mükəmməl və rəqabətqabiliyyətli olsun, öz nailiyyətlərini davamlı surətdə artırınsın.

12.3. Elmin sosiologiyası

Elmin sosiologiyası elmin dinamikasını və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən sosioloji bilik sahəsidir. Bu sahə XX əsrin 30-cu illərində elmi fəaliyyətə dair tədqiqatların xüsusi istiqaməti kimi formalaşmağa başlamış, 60-cı illərdə xüsusi sosioloji fənnə çevrilmişdir. Onun inkişafı fəlsəfə və elmin metodologiyası, idrak sosiologiyası, elmin təhlilinə informasiya və sosial yanaşmalarla sıx bağlı olmuşdur. Daha dəqiq desək, bir-birinə yaxın bilik sahələrinin qarşılıqlı təsiri sayəsində elmin sosiologiyası nisbi müstəqil istiqamət kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir.

Əvvəlcə elmin sosiologiyası idrak sosiologiyasının tərkib hissəsi və köməkçi sferası kimi nəzərdən keçirilmişdir. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, ənənəvi olaraq elm fəlsəfi cəhətdən yalnız biliyin xüsusi tipi kimi, idrak nəzəriyyəsinin predmeti kimi başa düşülmüşdür. E.Dürkheymin, M.Veberin, M.Şelerin, K.Mannheymin ideya irsində həm təbii, həm də «formal» elmlərin məzmun tərəfinin sosioloji metodlarla tədqiqinin mümkün

olmadığı göstərilmişdir. Lakin artıq keçən əsrin 30-cu illərində elmə sosioloji yanaşmalar C.Bernalın, U.Oqbornun, P.Sorokinin, T.Parsonsun əsərlərində işlənib hazırlanmışdır. Onların tədqiqatlarının əhəmiyyətini kiçiltmədən qeyd etmək lazımdır ki, elmin sosiologiyasının sonrakı inkişafına ən böyük təsiri R.Merton göstərmişdir. O, «XVII əsrdə İngiltərədə elm, texnika və cəmiyyət» əsərində (1933) Yeni dövrün elminin təşəkkülündə puritan dininin və əxlaqının rolunu ön plana çəkir. Sonralar o, elmin sosioloji konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu konsepsiya ötən əsrin 60-cı illərində üstün paradıqma olmuşdur. Konsepsiyanın fəlsəfi əsasını pozitivist ideyalar təşkil edir. Həmin ideyalar elmi biliyin sosial neytrallığını əsas tutur. Elmi biliyin artmasının kumulyativ xarakteri qeyd olunur. R.Mertonun işləyib hazırladığı konsepsiyanın ümumsosioloji əsasını isə struktur funksionalizm təşkil edir.

Mertonun fikrincə, sosiologiya elmi sosial institut kimi öyrənir. Bu cür institut olmaq sayəsində elm öz muxtariyyətini mühafizə edir, yeni və etibarlı bilik əldə olunmasına yönəlmiş fəaliyyəti stimullaşdırır. Elmi kəşf mükafat tələb edən nailiyyətdir. Alimin töhfəsi etiraf olunmalıdır; bu, onun nüfuzunu, statusunu və karyerasını müəyyən edən amildir. Elmin fəaliyyəti məcburi normalar və dəyərlər məcmusu ilə tənzim olunur. Bu normalar və dəyərlər elmin etosunu təşkil edir. Etosa aşağıdakılar daxildir:

- universalizm – bu, elmin müddəalarının obyektivliyinə və subyektədən asılı olmasına inamı ifadə edir;
- ən ümumilik – bu, biliyin ümumun malı olmasını ifadə edir;
- niyyətsizlik – bu, elmdən şəxsi mənafeələr üçün istifadənin qadağan olunmasını nəzərdə tutur;
- mütəşəkkil skeptisizm – bu, alimin öz həmkarlarının işlərini qiymətləndirməkdə məsuliyyətini ifadə edir.

Lakin alim rəqabət mübarizəsi şəraitində, ziddiyyətli vəziyyətdə fəaliyyət göstərir. Onun davranışına normalar və dəyərlər sisteminin təsiri də eyni cür olmur. Ona görə də elmin fəaliyyəti və inkişafı ziddiyyətlidir; o, müxtəlif, hətta əks qütblər, prinsiplər arasında tərəddüd edir.

Mertonun konsepsiyası «xalis» elm modelinə istinad etsə də, elmin sosiologiyasında empirik tədqiqatlara və nəzəri araşdırmalara ciddi təsir göstərmişdir. Nəticədə daha praktik, daha konkret planda tədqiqatlar aparılmışdır. Elmi biliyin strukturu, «görünməz kolleclər», sosial əlaqələr və kommunikasiyalar şəbəkəsi, elmdə sosial stratifikasiya və s. bu qəbildəndir.

Lakin 70-ci illərin əvvəlində vəziyyət xeyli dəyişir: elmin sosiologiyasında Merton paradıqmasının tənqidi genişlənir. Bu tənqid elmin postpozitivist metodologiyasının, ən əvvəl T.Kunun «Elmi inqilabların strukturu» əsərinin təsiri altında formalaşan mövqelərdən aparılırdı. Elm həmin əsərdə elmi birlik tərəfindən qəbul edilmiş paradıqma kimi nəzərdən keçirilir. Bu fəlsəfi əsasda elmin normativ xarakterə malik sosiologiyasından fərqli olan və koqnitiv adlandırılan sosiologiyası formalaşmağa başlamışdır. Burada elmin koqnitiv (idraki) tərəfinin sosial tərəfdən birbaşa asılı olduğu əsas götürülür. Elmin sosiologiyasının bu istiqaməti İngiltərədə meydana gəlmiş, burada onun konseptual əsasları və tədqiqat proqramları işlənib hazırlanmışdır. Bunlarda ümumi cəhət sosioloji metodların tətbiqi sahəsini genişləndirmək, elmi biliyi də həmin metodların fəaliyyət sferasına daxil etmək səyidir. Bu halda elm sosial şəraitin, münasibətlərin, mənafeələrin məhsulu kimi başa düşülür. Lakin elmi bilik sosial şəraitlə əlaqələndirilsə də, onun obyektiv reallığa münasibəti nəzərdən qaçırılırdı.

Koqnitiv adlandırılan istiqamətin inkişafı alimlərin idrak fəaliyyəti prosesində meydana gələn konkret vəziyyətlərin mikrososioloji tədqiqatlarına təkan verdi. Bu tədqiqatlarda elmin koqnitiv və sosial aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında qiymətli empirik materiallar öz əksini tapmışdır.

Ötən əsrin 80-ci illərinə doğru elmin sosial tədqiqinin rəngarəng, lakin öz metodoloji əsaslarına görə bir - birinə yaxın olan konseptual sxemləri meydana gəldi. Məsələn, «kon-

struktivist program» (K.Knorr-Tsetina) elmi sosial konstruksiya kimi nəzərdən keçirir.

Yeni konsepsiyalar üçün elmdə koqnitiv və sosial kimi «ənənəvi» fərqləndirmələrdən imtina edilməsi xarakterikdir. Yəni elmin idraki əsası az və ya çox dərəcədə sosial fəaliyyətlə, müzakirələrlə, alimlərin münasibətləri ilə əvəz olunur.

Göründüyü kimi, elmin sosiologiyasında konsepsiyalar kifayət qədər müxtəlifdir. Bu müxtəliflik elmi bilik istehsalı proseslərində baş verən dəyişikliklərlə, müasir şəraitdə elmlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin mürəkkəbləşməsi, elmin sosiologiyasında etibarlı və adekvat metodoloji ustanovkaların olmaması ilə şərtlənir. Lakin bu prosesləri nəzəri cəhətdən dərk etmək obyektiv zərurətdir.

Elm təbiət, cəmiyyət və təfəkkür haqqında yeni biliklər əldə edilməsinə yönəldilmiş tədqiqatçılıq fəaliyyəti sferasıdır. Bu, müxtəlif şəraiti və məqamları əhatə edir: müəyyən biliklərin, qabiliyyətlərin, ixtisasın və təcrübənin daşıyıcısı olan alimlər – onların fəaliyyəti elmi əməyin bölgüsünə və kooperasiyasına əsaslanır; elmi idarələr, eksperiment və laboratoriya avadanlığı; elmi-tədqiqat işinin metodları, anlayış və kateqorial aparatı, elmi informasiya sistemi; elmi istehsalın, fəaliyyətin müqəddəm şərti, vasitəsi və yaxud nəticəsi kimi çıxış edən mövcud biliklərin bütün məcmusu.

Elm ictimai əmək bölgüsünün zəruri nəticəsidir; o, zehni əməyin fiziki əməkdən ayrılması, bu fəaliyyətin adamların xüsusi qrupunun spesifik məşğələ növünə çevrilməsi sayəsində təşəkkül tapmış, uzunmüddətli təkamül yolu keçmiş, çoxşaxəli mürəkkəb sistemə çevrilmişdir.

Respublikamızda elmi fəaliyyətin səmərəli təşkilinə, optimallaşdırılmasına diqqət getdikcə artır. Bunu ondan görmək olar ki, 2017-ci ildə elmi tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən işçilərin sayı 22.527 nəfər olmuşdur. Bundan başqa, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı elmi-texniki işləri yerinə yetirən elmi-pedaqoji işçilərin sayı 9676 nəfər olmuşdur.¹ Həmin işçilərin əsas kütləsi elmi təşkilatlarda və ali məktəblərdə, çox az hissəsi isə sahibkarlıq sahəsində çalışır.

12.4. Azərbaycanda elmin inkişaf perspektivləri və problemləri

Elmi, yaradıcı fəaliyyət ancaq sələflərin nailiyyətləri zəminində, eyni zamanda müasirlərin əməyinin əlaqələndirilməsi və kooperasiyası şəraitində uğurla həyata keçirilə bilər. Elmin sosial rolunun artması elmi fəaliyyətin effektivliyi məsələsini daha da aktualaşdırır. Təsadüfi deyildir ki, bu qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə kömək edən sosial amillərin öyrənilməsinə tələbatı xeyli gücləndirir, elm sahəsində idarəetmənin optimallaşdırılması üçün həm nəzəri, həm də tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, elmin sosiologiyasının problematikasi kifayət qədər genişdir:

- yeni elmi istiqamətlərin təminatı baxımından elmi kadrların fəaliyyət strukturu və dinamikası;
- elmi əməyin təşkilinin sosial aspektləri;
- elmdə elmi kommunikasiya, formal və qeyri-formal münasibətlər sistemi, onun alimlərə təsiri;
- əmək bölgüsünün yaxşılaşdırılması, elmdə diferensiasiya və inteqrasiya prosesləri, fənlərarası tədqiqatların inkişafı ilə əlaqədar meydana gələn sosial problemlərin həlli yollarının axtarılması;
- alimlərin davranışını tənzim edən əxlaqi norma və dəyərlər, onların əməyinin stimullaşdırılması və qiymətləndirilməsi;
- elmi fəaliyyətin institusional və şəxsiyyət aspektləri, onların nisbəti.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, 2017, s.266

Elmlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətinin təhlili zamanı bir çox problemlər ortaya çıxır. Məsələn, cəmiyyətin elmə təsiri və əksinə, elmin cəmiyyətə inteqrasiyası, elmlə mədəniyyətin qarşılıqlı nisbəti, demokratikləşmənin elmə təsiri, elmdə yenidənqurma problemləri, kadrların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, tədqiqat texnologiyaların təkmilləşdirilməsi və s. Bu problemlərin obyektiv surətdə həlli baxımından real yolların axtarılması çox vacibdir. Beləliklə, elmin sosiologiyası mötəbər bilik əldə edilməsinin və tətbiqinin institusional, sosial və şəxsiyyət xarakterli şərtlərini, məqamlarını diqqətlə öyrənməyi tələb edir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, R. Merton elmin inkişafına kömək edən şərait qismində demokratiyanı xüsusi qeyd edir, faşist Almaniyasında nasizmin mənəvi diktaturasının ölkədə elmin zəifləməsinə səbəb olduğunu vurğulayır.

Hazırda elmin sosiologiyasında empirik tədqiqatların böyük kütləsi toplanılmış, elmi fəaliyyəti təhlil etməyin rəngarəng kəmiyyət və keyfiyyət metodları işlənib hazırlanmış, əhəmiyyətli ideyalar irəli sürülmüşdür. Bunlar elmin inkişafının sosial parametrlərini əks etdirir. Bütün bunlar elmin sosiologiyası sahəsində müxtəlif nəzəri - metodoloji yönümlü alimlərin elmi əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün yaxşı əsas yaradır.

Müasir şəraitdə respublikamızda aparılan islahatlar, görülən işlər ciddi elmi əsaslara istinad edir. Təsədüfi deyildir ki, AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda (2015-ci il noyabrın 9-da) Prezident İlham Əliyev söylədiyi nitqində qeyd etmişdir ki, ölkəmizin gələcəyi elmi potensialın səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır¹. O, elm adamlarının ölkəmizin intellektual potensialının möhkəmlənməsinə çox dəyərli töhfələr verdiyini xüsusi vurğulayıb, eyni zamanda alimlərin aşağıdakı məqamlara ciddi diqqət yetirməsini vacib saymışdır:

- Biz hazırda iqtisadiyyatın yeni modeli haqqında düşünürük. Alimlər də fəal surətdə bu işə qoşulmalı və iqtisadi inkişafı uzunmüddətli, dayanıqlı etmək üçün daha ciddi səylər göstərməlidirlər. İqtisadi müstəqillik dövlət müstəqilliyinin əsasıdır.
- Respublikamızda çox müsbət demografik vəziyyət mövcuddur. Bu da son illər ərzində ölkənin inkişafı ilə bağlıdır. Əhali artımı eyni zamanda bir çox məsələlərin (məsələn, iş yerlərinin yaradılması) həllini diktə edir. Son on il ərzində bir milyondan artıq daimi iş yeri açılmışdır. Bu proses davam etdirilməli, iş yerlərinin yaradılması gələcəkdə investisiya iqliminin daha da yaxşılaşdırılması, ölkəyə daha çox xarici sərmayə cəlb edilməsi ilə bağlı olmalıdır. Ümumiyyətlə, alimlərimiz demografik vəziyyətlə bağlı daha fəal işləməlidirlər.
- İnfrastruktur layihələrinin icrasına, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafına diqqət artırılmalı, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına elmi yanaşma gücləndirilməlidir. Görüləcək bütün işlər elmi əsaslar üzərində qurulmalıdır. İxrac potensialımızı artırmaq üzərində ciddi düşünməliyik.
- Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması əlamətdar hadisələrdən biridir. Əslində ölkədə yeni sənaye istiqaməti, yeni elmi sahə yaradılmışdır. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq dərinləşməli, xarici tərəfdaşlarla müxtəlif tədbirlər (seminarlar, konfranslar, elmi-praktik tədbirlər) keçirilməlidir. Kadr potensialımızın hazırlanmasında daha fəal olmalıyıq.
- Respublikamızda hərbi sənayenin yaradılması da ciddi nailiyyətidir. Artıq mindən çox adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edirik. Alimlərin bu sahədə iştirakı daha fəal olmalıdır.
- Neft-qaz yataqlarının istismarı strateji sahədir. Alimlərimiz bu sahədə dünyada mövcud olan və yeni yaranan texnologiyalarla tanış olmalı, öz söylərini artırmalıdırlar. Əsas istəyimiz ondan ibarətdir ki, "ilk növbədə Azərbaycan elmi inkişaf etsin, digər tərəfdən ölkəmizin ümumi inkişafına öz töhfəsini versin"².
- Humanitar elmlər sahəsi daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda son illər ərzində keçirilən müxtəlif tədbirlər-Bakı Humanitar Forumu, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu artıq

¹ Azərbaycan qəzeti, 11 noyabr 2015-ci il, N 247 (7101)

² Azərbaycan qəzeti, 11 noyabr 2015-ci il, N 247 (7101)

Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi təqdim etmişdir. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir və eyni zamanda ictimai sifarişdir. Çünki bu, bizim üçün normal həyat tərzidir... Multikulturalizmin alternativini yoxdur. Nədir alternativ-ksenofobiya, diskriminasiya, ayrı-seçkilik, irqçilik. Azərbaycan multikulturalizm sahəsində öz modelini ortaya qoyur. “Hesab edirəm ki, Azərbaycan alimləri bu mövzu ilə bağlı daha da fəal ola bilərlər. Azərbaycanda multikulturalizmin tarixi, ənənələri, bugünkü reallıqları haqqında elmi əsaslandırma və dövlət siyasəti əsasında həm Azərbaycan dilində, həm də xarici dillərdə daha da böyük elmi əsərlər yaradıla bilər. Hesab edirəm ki, bu sahədə elmi araşdırmalar həm çox maraqlı, həm də bizim üçün çox faydalı olacaqdır”¹.

- Azərbaycan dilinin zənginliyini, saflığını qorumalıyıq. Gənc nəslin xarici dilləri bilməsi çox yaxşıdır. Lakin ilk növbədə onlar öz ana dilini bilməlidirlər. “Bir vətəndaş kimi hesab edirəm ki, yeni kəlmələrin icad edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək, bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır”².

- Çox mühüm vəzifə ondan ibarətdir ki, “biz öz tariximizi, bu reallıqları dünya miqyasında daha da dolğun təqdim etməliyik. Nəyə görə? İlk növbədə bizi tanıyırlar, görsünlər ki, nə qədər zəngin tariximiz var. Digər tərəfdən, bizə qarşı təxribatlar aparılır. Bizim tariximiz bizim böyük sərvətimizdir. Bizim tariximiz onu göstərir ki, azərbaycanlılar bu torpaqda əsrlər boyu yaşamışlar”. Tarixi həqiqətlər bütün dünyaya çatdırılmalıdır. Tarixi realıq belədir ki, bugünkü Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır, Dağlıq Qarabağ bizim əzəli torpağımızdır. “Bütün bunları biz gərək daha da geniş şəkildə yayaq və beləliklə, bütün dünyaya sübut edək ki, bu bizim tarixi, əzəli torpağımızdır”³.

- Müstəqillik şəraitində keçdiyimiz yol da çox ibratamizdir. Deməli, “vaxt gəlib çatıb ki, müstəqillik dövrünə həsr edilən sanballı elmi əsərlər də yaradılsın”⁴.

Göründüyü kimi, Prezident İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu vəzifələr son dərəcə ciddi və əsaslı məsələləri əhatə edən, elmi potensialımızın güclənməsinə və bütövlükdə ölkəmizin inkişafına xidmət edən önəmli istiqamətləri bir vəhdət halında birləşdirir.

Yoxlama sualları

1. Təhsilin sosiologiyasının predmetini açıqlayın.
2. Təhsilin sosiologiyasının problematikasına aid olan sahələr hansılardır?
3. Elmin sosiologiyasının formalaşmasının müqəddəm şərtləri hansılardır?
4. Mifologiya və elm arasında əlaqə barədə nə deyə bilərsiniz?
5. Azərbaycanda təhsilin və elmin inkişafında dövlətin rolunu necə qiymətləndirirsiniz?
6. Təhsil və elm sahəsində başlıca problemlər barəsində nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Abbasova Q.Y. Elmin və təhsilin sosiologiyası. B., 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
3. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. B., 2018.
4. Mehdiyev R. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr. B., 2008.
5. Həsənov R.M. Sosial siyasət. B., 2016.
6. Алексеева И.Ю. Что такое общество знаний? М., 2009.
7. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018.

¹ Azərbaycan qəzeti, 11 noyabr 2015-ci il, N 247 (7101)

² Yəni orada

³ Yəni orada

⁴ Yəni orada

FƏSİL 13. DİNİN SOSİOLOGİYASI

13.1. Dinin sosial mahiyyəti

Dinin sosiologiyası sosial institut olan dini, onun genezisini, cəmiyyətdə yerini və rolunu öyrənir, onun meydana gəlməsinin, fəaliyyətinin, tarixi təkamülünün sosial qanunauyğunluqlarını, digər sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqə və təsirini üzə çıxarır.

Dinin sosial mahiyyəti və təbiəti barəsində təlim dinin sosioloji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Din xüsusi təsəvvürlərin, etiqadların sistemidir. Bu təsəvvürlər, etiqadlar həmişə emosional yaşantılarla, hislərlə və xüsusi dini kult fəaliyyəti ilə, habelə dini təşkilatla (məbədlər, kultu icra edənlər – ruhanilər, dindarlar) müşayiət olunur. Bundan əlavə, adətən dində mənəvi-etik normaların və tapşırıqların müəyyən toplusu da öz əksini tapır. Göründüyü kimi, din müxtəlif ünsürlərin mürəkkəb kompleksi kimi çıxış edir. Bu kompleksdə etiqadlar və emosional yaşantılar mərkəzi yer tutur.

Qərbdə dinin sosiologiyasının baniləri E.Dürkheym və M.Veber hesab olunur. Dinin «kollektiv təsəvvür» kimi funksional baxımdan öyrənilməsi ənənəsi Dürkheymlə bağlıdır. Dürkheymə görə, din cəmiyyətin sıx birləşməsinin, fərdlə sosial bütöv arasında əlaqələrin qərarlaşmasının əsas vasitəsidir. M.Veberlə bağlı olan ənənə isə dini hər şeydən əvvəl sosial fəaliyyətin motivi kimi şərh edir, bu və ya digər ictimai dəyişiklik prosesində onun rolunu aşkara çıxarır.

Qərbin din sosiologiyasında dini fenomenlərin öyrənilməsində iki səviyyəni ayırd etmək olar:

a) nəzəri səviyyə – dini bütöv altsistem kimi nəzərdən keçirir və onun digər sosial strukturlarla qarşılıqlı təsirini üzə çıxarır;

b) empirik səviyyə – sosial-demoqrafik qrupların, ayrıca şəxsiyyətlərin dindarlığını öyrənməyi təklif edir.

Nəzəri səviyyədə bir neçə cərəyan mövcuddur. Bunların içərisində XX əsrin 70-ci illərinə qədər funksional məktəb üstün olmuşdur. Bu cərəyanın nümayəndələri (T.Dia, L.Şnayder, M.Zinqer və s.) funksionalizmin ümumi nəzəri prinsiplərinə istinad edərək, onları dinin öyrənilməsinə tətbiq etməyə səy göstərmişlər. Onların fikrincə, din etiqadlar, normalar və dəyərlər sistemi yaradır ki, bunlar da cəmiyyət üzvlərini sıx birləşdirir, onun bütövlüyünü, birliyini təmin edir. Dürkheymın ardınca funksionistlər dini cəmiyyəti inteqrasiya edən çox mühüm amil hesab edirlər. Onlar dinin funksiyalarına xüsusi yer ayırırdılar.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində Qərbin din sosiologiyasında fenomenoloji istiqamətin nümayəndələri (xüsusən Amerika sosioloqu P.Berger və Almaniya sosioloqu T.Lukman) daha əhəmiyyətli mövqelər qazandılar. Onlar E.Husserlin bəzi fəlsəfi müddəalarına istinad edərək, cəmiyyəti və sosial institutları insanların intersubektiv şüurunun məhsulu kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar «sosial reallıqların» plyuralizmini ön plana çəkir, «gündəlik həyat reallığını» başlıca reallıq elan edirlər; bu reallığın üzərində elm, incəsənət, din və fəlsəfədən ibarət olan «simvolik universumlar» sistemi yüksəlir.

13.2. Dinin strukturu

Din dini ideyaları, təsisatları, təşkilatları, insanların dini fəaliyyətində meydana gələn münasibətləri əhatə edir. Ona görə də dinin strukturunu üç başlıca komponentdən ibarət olan sistem kimi təsəvvür etmək olar: **dini şüur, dini fəaliyyət, dini təşkilatlar.**

Dini şüur ictimai şüurun spesifik formasıdır. Dini şüur nisbi müstəqilliyə malikdir, onun öz inkişaf məntiqi vardır. O, dini ideologiyayı və psixologiyayı əhatə edir.

Dini ideologiya ən əvvəl din fəlsəfəsini nəzərdə tutur. Din fəlsəfəsi dünya, təbiət, cəmiyyət və insan haqqında dini müddəaların məcmusu kimi çıxış edir. Dini ideologiya din fəlsəfəsi ilə yanaşı teologiyayı və dini istiqamətli müxtəlif cür iqtisadi, siyasi, hüquqi nəzəriyyələri özündə birləşdirir. Dini psixologiya isə dini nümunələrin, ideyaların, təsəvvürlə-

rin, emosiyaların, əhval-ruhiyyələrin və s. spesifik sintezidir. Dini psixologiyanın varisliyində adət və ənənələrin rolu böyükdür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dini şüurun hər iki səviyyəsi (ideologiya və psixologiya) qarşılıqlı surətdə bir - birinə təsir göstərir. Mütəxəssislər bu təsir prosesində dini psixologiyanın aparıcı, müəyyənədicini rolunu qeyd edirlər.

Dini şüur dini fəaliyyətdə təzahür edir. Bu fəaliyyətin isə kult və kultdankənar formaları mövcuddur. Dini kult dini inamların reallaşdırılması səyidir. Kult xüsusi hərəkətlər sistemidir; həmin hərəkətlərin köməyi ilə insanlar fəvqəltəbii varlığa, onların inamının predmeti olan münasibətlərə təsir göstərməyə çalışırlar.

Adətən kultun iki növünü ayırd edirlər: magiya və rəhm dilənən kult. Magiya real surətdə mövcud olan, müəyyən xassə və əlaqələrə malik olması güman edilən predmetlərə təsiri nəzərdə tutur. Rəhm dilənən kultda yüksək varlığın, yəni allahın obrazı əsasdır. Bu kultun müxtəlif formaları mövcuddur: dini mərasimlər, qurban kəsmə, dua, dini bayramlar və s. Kultdankənar fəaliyyət mənəvi və praktik sferalarda həyata keçirilir. Dini ideyaların işlənilib hazırlanması, teologiya müddəalarının sistemləşdirilməsi və şərh, ilahiyyat əsərlərinin yaradılması – bütün bunlar, kultdankənar mənəvi dini fəaliyyəti təşkil edir. Praktik dini fəaliyyətə isə missiонерlik fəaliyyəti, ilahiyyat fənlərinin tədrisi, dini təşkilatlarda və institutlarda idarəetmə fəaliyyəti, dini təbliğat və s. aiddir.

Dinin spesifikası dini münasibətlərdə də özünü göstərir. Dini münasibətlər sosial münasibətlərin tərkib hissəsi olub, insanların dini fəaliyyəti prosesində onların dini şüuruna uyğun olaraq təşəkkül tapır. Dini fəaliyyətin növündən asılı olaraq, bu münasibətləri kult və kultdankənar münasibətlər kimi nəzərdən keçirmək olar. İctimai münasibətlər sistemində həmin münasibətlərin vəziyyəti və yayılması dinin cəmiyyətdəki digər institutlar içərisində tutduğu yerlə, onun ictimai həyat sferalarına təsiri ilə bilavasitə bağlıdır.

Əhalinin dindarlıq səviyyəsi dini münasibətlərin vəziyyətinin çox mühüm xarakteristikasıdır. Adətən, dindarlıq anlayışı insana xas olan və onun fəvqəltəbii varlığa inamında, itaətində təzahür edən müəyyən əlamətlərin məcmusunu ifadə edir. Dindarlığın dərəcəsini, səviyyəsini, xarakterini müəyyən etmək üçün dini şüurun, dini davranışın müxtəlif göstəricilərindən istifadə olunur, fərdin və ya qrupun dini əsasda daxil olduğu, qoşulduğu münasibətlər təhlil edilir. Bu halda dindarlığın dərəcəsi onu göstərir ki, dinin ayrıca şəxsə, sosial qrupa təsiri necədir; dindarlığın səviyyəsi onu göstərir ki, məlum regionda, sosial qrupda dindar və qeyri-dindar əhalinin nisbəti necədir; dindarlığın xarakteri isə bu və ya digər dini konfessiyanın, sosial qrupların dindarlığının spesifikasını, fərqlərini üzə çıxarır.

Aparılmış sosioloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, dinin xalqın mədəniyyətinə, adət və ənənələrinə nüfuzu insanların daha geniş dairəsinin dini fəaliyyətdə iştirakına səbəb olur. Onlar bu fəaliyyəti öz milli mədəniyyətinin, adət və ənənələrinin müəyyən hissəsi kimi qiymətləndirirlər. Dərin tarixi kökləri olan din insanların həyat tərzinə nüfuz edərək, onların milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasında böyük rol oynamış, digər sosial institutlara fəal təsir göstərmişdir.

13.3. Dinin funksiyaları

Din müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar müxtəlif mənbələrdə bir-birindən fərqli göstərilir. Aşağıdakı funksiyalardan bəhs etmək olar:

a) Dünyagörüşü funksiyası. Din gerçəkliyi spesifik şəkildə əks etdirir, fəvqəltəbii qüvvələrin və varlıqların real surətdə mövcudluğunu etiraf edir.

b) Tənzimədicini funksiya. Din müəyyən dəyərlər və normalar sistemi işləyib hazırlamışdır; həmin sistem insanların davranışını motivləşdirir və tənzimləyir.

c) Kommunikativ funksiya. Bu funksiya kult və kultdankənar fəaliyyət prosesində ünsiyyətdə təzahür edir.

ç) İnteqrasiyaedicini, mühafizəedicini funksiya. Din müxtəlif birliklər səviyyəsində inteqrasiyanı təmin edə bilər, bu və ya digər ictimai amilin sabitliyini qoruya bilər.

d) Kompensasiyaedicini funksiya. İnsanın təbii və ictimai qüvvələr qarşısında real acizliyi, imkansızlığı tam aşkara çıxarılanda din onu xeyli dərəcədə yumşalda bilər, kompensasiya

edən vasitə kimi çıxış edir.

Dinin cəmiyyətdəki rolu, yerinə yetirdiyi funksiyalar ictimai inkişaf gedişində dəyişir. Bu mənada sakralizasiya və sekulyarizasiya proseslərindən bəhs etmək olar. Sakralizasiya müxtəlif sosial institutların, münasibətlərin, ictimai və fərdi şüur formalarının dini təsir və sanksiyalaşdırma sferasına geniş surətdə cəlb olunması deməkdir. SSRİ-nin iflasından sonra bu prosesdə müəyyən canlanma hiss edilir.

Dinin sosiologiyasında sekulyarizasiya fəal müzakirə olunan mühüm problemlərdən biridir. Hazırda bu anlayışı insanın dini təsirdən azad olması kimi başa düşürlər. Bu prosesdə qlobal sosial dəyişikliklər, elmi-texniki və mədəni tərəqqi mühüm rol oynayır. Sekulyarizasiya probleminə eynimənalı münasibət yoxdur. Başlıca səbəb dinin necə başa düşülməsidir. Dinin geniş izahına tərəfdar çıxan sosioloqlar (M.Zinçer, R.Bella, T.Lukman və s.) sekulyarizasiya anlayışını əsassız sayırlar. Dinin mövcudluğunu fəvqəltəbii olana inamla əlaqələndirən sosioloqlar isə (B.Uilson, Ç.Qlok və başqaları) sekulyarizasiyanı çox mühüm sosial proses hesab edirlər; elə proses ki, dinin müasir cəmiyyətdə vəziyyətini kökündən dəyişdirir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sekulyarizasiyanın özünün izahı cəhdləri də bir-birindən fərqlidir. Məsələn, B.Uilson onu insanların əvvəlki, kapitalizməqədərki birliklərinin yox olması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fərdsizləşməsi və formallaşdırılması ilə izah edir. Sekulyarizasiyanın əleyhdarları (R.Bella, E.Qrili və başqaları) isə T.Parsonsun belə bir ideyasından istifadə edirlər ki, cəmiyyətdə sekulyarizasiya yox, yalnız institutların struktur və funksional differensiasiyası baş verir.

Dinin sosiologiyasında diqqəti cəlb edən mühüm məqamlardan biri Qərb sosioloqları tərəfindən dindarlığın empirik tədqiqatlarının metodologiya və metodikasının işlənilməsi hazırlanmasıdır. Bu problemin həllinə Amerika sosioloqu Ç.Qlok daha çox töhfə vermişdir. O, dindarlığın «çoxölçülü» modelləri adlandırılan modelləri işləyib hazırlamışdır.

Dinin sosiologiyasında qarşıda duran vəzifələrdən biri qeyri-ənənəvi dinlərin, mistik təlimlərin yayılması miqyaslarını, hüdudlarını, habelə inkişafı imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Müstəqil inkişaf şəraitində respublikamızda dövlətlə dinin qarşılıqlı münasibətləri demokratik əsaslarda qurulmuşdur. Mövcud qanunvericilik aktları zəminində dinlərin, konfessiyaların azad, sərbəst fəaliyyəti təmin edilmişdir.

Yoxlama sualları

1. Din sosial institut kimi və din ideologiya kimi anlayışlarını səciyyələndirin.
2. Qərbdə dinin sosiologiyasının baniləri kimlərdir?
3. Hansı dini nəzəriyyələri tanıyırsınız?
4. Dinin struktur elementləri hansıdır?
5. Din sosio-mədəni institut kimi hansı funksiyalara malikdir?
6. İslam və demokratiya barədə nə deyə bilərsiniz?
7. Dini tolerantlıq və dini fanatizm anlayışlarını müqayisə edin.
8. Müasir Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərini necə qiymətləndirirsiniz?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2018.
2. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. B., 2004.
3. Əfəndiyev M. Sosiologiya. B., 2013.
4. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2013.
5. Гараджа В.И. Социология религии. М., 2005.
6. Социология: учебник для студентов вузов. М., 2018.

FƏSİL 14. MƏDƏNİYYƏTİN SOSİOLOGİYASI

14.1. Mədəniyyət anlayışı

Mədəniyyət anlayışı elmi ədəbiyyatda birmənalı şərh edilmir. Onun gündəlik – adi süür səviyyəsində başa düşülməsində bu, xüsusilə aydın hiss olunur.

Elmi şərhdə mədəniyyət insan fəallığının geniş miqyaslı və çoxşaxəli sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Mədəniyyətin yığcam tərifini adətən insanların fəaliyyətinin müxtəlif nəticələrinə, öz sosial varlığını mühafizə edib saxlamaq və yeniləşdirmək sahəsində fəallığın rəngarəng formalarına münqər edirlər. Sosial varlıq isə maddi obyektləri, insanların fəaliyyət və qarşılıqlı təsir normalarını, təsəvvürlərini, qiymətlərini əhatə edir. Bir sıra hallarda mədəniyyətə elmi yanaşma onu qiymətləndirmə rakursunda nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, mədəniyyət sosial subyektə, fəaliyyət normalarına və standartlarına, sosial praktikanın bu və ya digər sahəsində təsbit olunmuş mənəvi fəallığın növlərinə yiyələnməyin yüksək səviyyəsi kimi izah edilir. Bu halda nitq, ünsiyyət, asudə vaxt, peşə mədəniyyətindən və s. bəhs edirlər¹. Deməli, mədəniyyət hər hansı etnosun, yaxud ölkə vətəndaşlarının həyat fəaliyyətinin bütöv, davamlı üsuludur; elə üsulu ki, o, tarixən təşəkkül tapır, təcricən yeniləşir, lakin eyni zamanda yüz illər, bəzən min illər ərzində öz-özünə identikliyinə qoruyub saxlayır. Əslində təşəkkül tapan və yeniləşən mədəniyyətin hüdudlarında xüsusi dünya formalaşır; bu dünya təbii aləmi tamamlayır, bir çox insan nəsillərinin əməyini, fəaliyyətini təcəssüm etdirir.

İstənilən mədəniyyət bioloji-təbii əsasa söykənir; insanın özü də sosial-mədəni, habelə bioloji-cismani əsasların vəhdətidir. Mədəni landşaft, yaşayış məskənləri, mürəkkəb mexanizmlər, rəngarəng əşyalar və s. – bütүн bunlar təbii materiallara möhtacdır.

Mədəniyyət ictimai həyatın fundamental üsürüdür. O, cəmiyyətə, sosial qruplara, fərdə davranışın təşkilini, düşüncələrini, emosiyalarını, qiymətlərini formalaşdırmağın normalaşmış üsullarını bəxş edir. Mədəniyyətin uzunmüddətli fəaliyyət göstərən mexanizmləri sosial praktikanı dinamikləşdirməyə, ənənələri, davranış və fəaliyyət normalarını yeniləşdirməyə, vaxtı keçmiş normalardan, ənənələrdən imtina etməyə imkan verir. İnsanın doğulduğu, yaşadığı, həyatının cərəyan etdiyi mədəni kontekst onun üçün doğmadır, əzizdir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, mədəniyyətin elmi təhlilinin başlanğıcı XIX əsrə təsadüf edir. Filosoflar, etnoqraflar və antropoloqlar mədəniyyəti təhlil etməyin analitik prinsiplərini işləyib hazırlayırlar. Filosoflar mədəniyyəti öyrənmək üçün nəzəri zəmin yaradır, etnoqraflar, antropoloqlar isə arxaik birliklərin, xalqların mədəni praktikasını təhlil edirlər. Beləliklə, sosial (mədəni) antropologiyanın bünövrəsi qoyulur; o inkişaf edərək, XX əsrin ortalarında mədəniyyətşünaslıq (kulturologiya) kimi formalaşır.

Sosiologiya ilə antropologiya arasında sıx əlaqələr yaranır və inkişaf edir. Onların spəsifikasi qalmaqla mədəniyyətə dair ciddi tədqiqatlar aparılır. Lakin uzun müddət mədəniyyətin elə nəzəri anlamı formalaşmır ki, elmi birliyi qane etsin. Antropoloji və sosioloji fikrin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri tələb edirdi ki, bu fənlərdən hər birinin təhlil predmeti daha dəqiq müəyyənləşdirilsin. Bu, mədəniyyət haqqında təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsinə kömək edirdi. Təcricən mədəniyyətin başa düşülməsində özünü göstərən əvvəlki ixtilaf arxada qalır. İndi ümumən etiraf olunur ki, mədəniyyət öz quruluşuna görə son dərəcə mürəkkəb fenomendir, inkişaf amilləri baxımından çoxplanlı tarixi hadisədir; o, xalqların, qrupların, konkret insanların həyat fəaliyyətini nizamlamaqda misilsiz rol oynayır.

Sosioloji və kulturoloji biliyin qovşağında elmi təhlilin fənlərarası sahəsi – mədəniyyətin sosiologiyası meydana gəlmişdir. **Mədəniyyətin sosiologiyası sosiomədəni dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını, sosial münasibətlər, strukturlar, institutlar prizmasında**

¹ Социология. Основы общей теории. М., 2002, с.136.

mədəniyyətin fəaliyyət xüsusiyyətlərini öyrənir.

Mədəniyyət sosiologiyasını nəzərdən keçirərkən bu sahəyə öz töhfələrini vermiş G.Zimmelin, P.Sorokinin, M.Veberin adlarını xüsusi qeyd etməliyik. Onların ənənələrini davam etdirən tədqiqatçılar maraqlı konseptual ümumiləşdirmələr aparmış, mədəniyyətin mənə konstruksiyaları ilə müxtəlif sosial qrupların fəaliyyət sistemlərinin, müxtəlif xalqların ictimai həyat şəraitinin qarşılıqlı nisbəti, uyğunluğu məsələlərini hərtərəfli təhlil etmişlər.

14.2.Mədəni fəaliyyətin əsas struktur ünsürləri

Bəs mədəni fəaliyyətin struktur ünsürləri hansılardır?

1. Kommunikativ ünsür. Bu ünsür mədəniyyət dillərinin müxtəlifliyini nəzərdə tutur. Bu dillər müxtəlif işarə vahidlərinin çoxsəviyyəli sistemidir. İnsanlar kommunikativ fəaliyyət prosesində bu dillərdən istifadə edirlər. Buraya verbal (lingvistik) dil, jest, predmet – məkan, qrafik, obrazlı (o cümlədən bədii), formallaşdırılmış dil, emosiyaların dili, peşə fəaliyyətinin dili (lüğət ehtiyatı, əmək texnologiyaları, alətləri və s.) aiddir. Mədəniyyət dillərinin formalaşması mənbələri həm təbii ilkin şərtlərə, həm də insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin müəyyən sosial-kommunikativ, qiymət-mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Mədəniyyət dilləri insanların kommunikasiya prosesində, onların birgə fəaliyyətində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Mədəni kommunikasiyanın əsas kanalları şifahi kommunikasiya və yazılı nitqdır.

2. Semantik ünsür. Buraya mənəvi dəyərlər, mədəni fəallığın mənə, işarə və simvolları daxildir. Mənəvi dəyərlər sosial əlaqələri nizamlamağın çevik sistemidir, şüurun fəal yönümləridir. Mənə insan təcrübəsinin sosial-mədəni kommunikasiyaya qoşulması üsuludur, insanı əhatə edən obyektlərlə, onun öz vəziyyəti və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. O, tarixi təcrübə zəminində təşəkkül tapır, məlum birliyin bu və ya digər hadisəyə maraqlı münasibətini ümumiləşdirir. Mənanın mədəniyyətdə formalaşması uzun vaxt tələb edir. Mədəni işarələr və simvollar müəyyən dəyər – mənə xüsusiyyətinə malikdir. Onlar gerçəklik haqqında bəzi məlumatları əks etdirir. Əslində sosial mühit işarə sistemləri ilə doludur. Onlar mədəniyyətin spesifik mətnləridir. İnsan həmin işarələrin mənasını nəzərə alır, müvafiq davranış nümayiş etdirir, öz hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə uyğunlaşdırır. Mədəni işarə öz məzmunundan «ayrılırsa», yeni mənə kəsb edərsə, simvola çevrilir. Bu, tədrici prosesdir, öz informasiya və mənə yükü baxımından olduqca səmərəlidir. Məsələn, palma budağı ilə göyərçin təsviri sülhün simvoludur. Gerb, bayraq, himn hər bir dövlətin ümummilli xarakteristikasıdır. Simvollar ritualların, təntənəli aktların mühüm ünsürüdür.

3. Normativ – etalon ünsürü. Bu, insan fəaliyyətini onun normalaşdırılması baxımından səciyyələndirir. Mədəni norma davranışın, mənəvi fəallığın müəyyən standartıdır. Konkret mədəniyyəti təmsil edən adamlar öz fəaliyyətində bu normalara istinad edirlər. Normalar fəaliyyətin müəyyən mədəniyyətə xas olan çox mühüm prinsiplərini təsbit edirlər. Cəmiyyətdə mədəni normaların daimi yeniləşməsi prosesi gedir. Lakin ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində yeniləşmənin sürəti fərqlidir. Mədəni innovasiyaların bir qismi zaman keçdikcə normaya çevrilə bilər. Bunun üçün həmin innovasiya əhalinin əsas hissəsi tərəfindən bəyənilməli, qəbul edilməli, bir neçə nəslin həyat prosesində təkrar istehsal olunmalıdır.

Mədəni praktikada mədəni nümunələrin özünəməxsus yeri vardır. Onların məzmunu dünya haqqında informasiyanı, onu qiymətləndirmə məqamını, burada insanın fəaliyyət üsulunu və s. əks etdirir. Mədəni nümunələrin təşəkkülü müxtəlif cür baş verir. Bədii yaradıcılıqda, dini praktikada onların çoxluğu daha çox hiss olunur. Geniş diapazonla malik müxtəlif mədəni hadisələr (məsələn, maddi predmetlər, insanların davranış maneraları, zahiri xarakteristikaları, incəsənətin janr və üslub xüsusiyyətləri, iqtisadi münasibətlərin formaları, siyasi mədəniyyət təzahürləri və s.) mədəni nümunələr ola bilər. Etnomilliyət nümunələri xüsusilə davamlıdır.

Konkret mədəniyyət nümayəndələrinin fəaliyyətindəki mədəni nümunələrin, normaların bütöv komplekslərini mədəni özək adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Bu, əsrlər ərzində qorunub saxlanılan fenomendir, xalqın fərdi mahiyyəti ilə sıx bağlıdır. Mədəniyyətin özəyi onun ayrı-ayrı komponentlərinin münasibətlərini nizamlayan özünəməxsus katalizatorudur; o, məlum mədəniyyətin digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsirində onun identikliyi mühafizə edib saxlamağa imkan verir.

Mədəni normalarla və nümunələrlə müqayisədə adətlər daha bütöv xarakterə malikdir. Mədəni tənzimləmənin bir forması olan adətlər adamların konkret davranışını sosial cəhətdən əhəmiyyətli vəziyyətlərdə ifadə edir. Ənənə anlayışı adətlərlə müqayisədə daha geniş mənə kəsb edir. O, təkcə davranış stereotiplərini deyil, həm də nəsilən - nəslə ötürülən sosial-mədəni irsin bütün həcmi əhatə edir. Ənənələr zamanın tələblərinə uyğun olaraq, dəyişikliklərə uyğunlaşa bilər. Onlarda sabitləşdirici və dinamik üsürlər sıx çulğalaşmışdır. Onlar yeni üsürləri özündə birləşdirə bilər, formaca və məzmunca dəyişə, yeniləşə bilər. Ənənələrdə xalqın təcrübəsini nəsilən-nəslə ötürmək, başqa xalqların praktikasındakı faydalı üsürləri seçmə qaydasında əxz etmək xüsusiyyəti vardır.

Rituallar, mərasimlər mühüm nizamlayıcı əhəmiyyətə malikdir. Ritual-mərasim davranışı xeyli dərəcədə formallaşmışdır. Böyük simvolik mənası olan belə davranış sosial əlaqələrin möhkəmlənməsində, mədəni varisliyin qorunub saxlanılmasında müəyyən rol oynayır.

Normativ-etalon üsürün müxtəlif vahidlərini müqayisə etsək, onların müəyyən fərqlərini görmək olar. Belə ki, konkret insanın yerinə yetirdiyi mədəni normalar və nümunələr bir çox cəhətdən avtomatik xarakter alır. Onlar insan fəaliyyətinin bütün tərəflərinə dərinləndən nüfuz etmişlər. Adətlər, ənənələr, rituallar, mərasimlər isə mədəni norma və nümunələr komplekslərindən ibarət olub, daha çox demonstrativ xarakterə malikdir.

4. İnformasion üsür. Bu üsür ətraf aləm haqqında məlumatları ifadə edir. Həmin məlumatlar gerçəkliyin başa düşülməsində qeyri-müəyyənliyi azaldır. Mədəni normalar, işarələr və simvollarla yanaşı biliklər, təsəvvürlər və s. mühüm informasiya imkanlarına malikdir. Hər bir xalqın miflərdə, incəsənətdə, gündəlik təsəvvürlərdə və s. formalaşdırdığı, təsbit etdiyi dünya mənzərəsi informasiyon üsürün ayrılmaz tərkib hissəsidir. O, müxtəlif amillərdən (xalqın tarixi praktikası, təbii landşaft, beynəlxalq əlaqələr və s.) ibarətdir. Elmi fikir bu mənzərənin formalaşmasına öz töhfəsini verir.

14.3. Mədəniyyətin təsnifatı

Keçmiş və indiki mədəniyyətlərin çox geniş rəngarəngliyindən danışmaq olar. XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçılar müxtəlif xalqların müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan mədəniyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə, onlarda təkrar olunan üsürləri, ən mürəkkəb kompleksləri ayırd etməyə cəhd göstərmişlər. Bu əsasda mədəniyyətin universal modelini yaratmaq kimi mürəkkəb vəzifəni reallaşdırmağa çalışmışlar. Lakin nəticədə mədəniyyətin fundamental xarakteristikalarını sadalamaq və nəzərdən keçirmək yolu ilə getmişlər. Belə xarakteristikalar müxtəlif müəlliflərdə müxtəlifdir (4-dən təxminən 50-yə qədər). Tədqiqatçıların universal hesab etdikləri üsürlər və xüsusiyyətlər sırasına bunlar aiddir: dil, nitq, sosial təşkil, qohumluq sistemləri, birgə əmək və əmək bölgüsü, böyüməkdə olan nəslin təlimi və təhsili, müəyyən qadağanlar sistemi, dəfn mərasimləri, dini kulturlar, adətlər və s.

Tədqiqatçılar mədəniyyət universalilərini də ayırd edirlər. Mədəniyyət universaliləri dünya mənzərəsinin hər bir xalqın mədəniyyətinə xas olan fundamental kateqoriyaları kimi nəzərdən keçirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, istər universal modelin, istərsə də mədəni universalilərin əsası insanın davamlı antropoloji xarakteristikalarına, habelə onun mövcudluq şəraitinə söykənir. Lakin bu ümumiliklə yanaşı çoxsaylı fərqli əlamətlər də vardır. İnsan birlikləri müxtəlif təbii və sosial həyat şəraitində yaşadıklarına və ona uyğunlaşmalı olduqlarına görə onların mədəni inkişafı bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Müxtəlif mədə-

niyyətlərin ümumbəşəri əsası rəngarəng etnik-millî və mədəni-sivilizasiya xarakteristikaları, xüsusiyyətlərlə tamamlanır.

Mədəniyyəti müxtəlif əsaslara görə tərkib hissələrə ayırırlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, təklif edilən variantlar çox zaman bütün mədəniyyətin tərkibini deyil, yalnız onun ayrı-ayrı məkanlarını və ya altsistemlərini əks etdirir.

Mədəniyyətin quruluşunun ən sadə modeli onun maddi və mənəvi mədəniyyətə ayrılmasıdır. Belə təsnifatdan həm gündəlik praktikada, həm də elmdə geniş istifadə olunur. Maddi mədəniyyət dedikdə, mədəniyyətin bütün predmetləri və maddi obyektləri, əlaqə kanalları (yollar, informasiya şəbəkələri), habelə mədəni praktikaya qoşulmuş təbii - landşaft hadisələri başa düşülür. Mənəvi mədəniyyət dedikdə isə mənəvi sərvətlərin (obrazlar, biliklər, təsəvvürlər, dəyərlər, simvollar və s.) geniş məkanı başa düşülür.

Mədəniyyətdə müxtəlif məzmun – tarixi qatları və tərkib hissələri ayırd etmək baxımından onun bölgüsü də təklif edilmişdir. Bu halda qeyd edilir ki, qədim dünyanın mədəniyyətlərindən başlayaraq, sosial differensiasiya dərindən zəminində xalq mədəniyyəti fenomeni formalaşmışdır. Müasir şəraitdə bu mədəniyyətin dəqiq cızılmış həddləri yoxdur. Bu anlayış daha çox bəzi etnik və ya ümummilli invarianta, ənənələrdə təsbit olunan və inkişaf etdirilən dəyər-normativ və məna məzmunlarının məcmusuna münqar edilir. Xalq mədəniyyətinin yaradıcıları həm aşağı təbəqələr, həm də müxtəlif təbəqələrin nümayəndələridir. İnsanın öz mədəniyyətinə mənsubluq şüuru, öz xalqına mənəvi yaxınlığı, müasir sosial kontekstdə xalq ənənələrinə adaptasiyası indiki şəraitdə xalq mədəniyyətinin mühüm xarakteristikalarıdır.

Kütləvi mədəniyyət yeni dövrün fenomenidir. Bu fenomen obyektiv surətdə industrializasiya prosesləri ilə təşəkkül tapır və hazırda postindustrial, informasiya mədəniyyətə keçidin təsiri altında inkişaf edir. Kütləvi mədəniyyət son əsrlərdə Qərbi Avropa xalqlarının obyektiv inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirir. Bu prosesdə adi ənənəvi mədəniyyət geniş miqyaslı birliklərin, habelə konkret subyektlərin tələbatlarını ödəyə bilmədi. Ona görə də müxtəlif fəaliyyət sahələrində kütləvi mədəniyyətin rəngarəng təzahürləri meydana gəlirdi. Kütləvi ümumtəhsil məktəblərinin formalaşması, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, siyasi həyatda kütləvi hərəkətlərin və partiyaların meydana gəlməsi, kütləvi istehlakçı tələbatlarının, standartlarının qərarlaşması və s. – bütün bunlar kütləvi mədəniyyətə ehtiyacı şərtləndirirdi. Kütləvi mədəniyyət məhsulları peşəkarlar – kütləvi tələbat, təhsil, siyasət, kütləvi incəsənət, reklam sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən yaradılır. Bu məhsullar bütün dünyaya yayılır; onların bir çoxunda etnik–milli əlamət axtarmaq mənasızdır. Həmin məhsulların hazırlanması daha çox kommersiyanın məqsədlərinə tabe edilmişdir.

Əksmədəniyyət özündə elə ustanovkaları cəmləşdirir ki, onlar hakim mədəniyyətə qarşı durur, inkişafın alternativ prinsiplərini, yəni mənəvi yönümləri irəli sürür. Əksmədəniyyət hadisəsi xalqların inkişafını dinamikləşdirən amillərdən biri kimi XX əsrin ikinci yarısında tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Əvvəlki fəaliyyət normalarının, mənəvi yönümlərin zəifləməsi və yenilərinin doğulması çox zaman ictimai təbəqələşməyə, müəyyən sosial qüvvələrin fəallaşmasına səbəb olur. Bu dəyişikliklər ideyalarda, bütöv təbəqələrin fəaliyyətində aydın ifadə olunduqda cəmiyyətdə yeniləşmə meyilləri güclənir. Nəticədə əksmədəniyyətin formalaşması üçün zəmin yaranır. Yeni təsəvvürlər müəyyən dövr ərzində əsas nümunələrə münasibətdə innovativ xarakterini saxlayır, lakin zaman keçdikcə onların xeyli hissəsi hakim mədəniyyətə inteqrasiya oluna bilər.

Mədəniyyətin quruluşunu onda müxtəlif submədəniyyətlərin olması baxımından nəzərdən keçirmək olar. Submədəniyyətlər hakim mədəniyyətin tərkib hissələri olub, öz normativ quruluşu, dəyərləri, ənənələri ilə bütövlükdə mövcud mədəniyyətdən fərqlənirlər. Onlar sosial birliklərlə – mədəniyyətin daşıyıcıları ilə sıx bağlıdır. Bu halda şəhər və kənd submədəniyyəti, habelə silklərin, təbəqə və siniflərin submədəniyyəti ayırd edirlər (məsələn, mühüm əlamətlərə görə Qərbi Avropada cəngavər mədəniyyəti, sonra zadəgan mədəniyyəti, daha sonra isə burjua mədəniyyəti ayırd edilmişdir). Keçmişdə əkinçi xalqların kəndli mədəniyyəti üçün spesifik həyat tərzi, xüsusi təsərrüfat formaları və əmək ritmi, habelə bədii praktikanın

folklor növləri (miflər, nağıllar, atalar sözləri, incəsənətin tətbiqi növləri və s.) səciyyəvi olmuşdur. Hazırda Asiyanın, Cənubi Amerikanın, Afrikanın bir sıra ölkələrində həmin mədəniyyət qalmaqdadır.

Müasir şəraitdə həyat fəaliyyətinin stratifikasiya formaları əsasında submədəniyyətlərin formalaşması prosesi nəzərə çarpmır. Məsələn, orta sinfin müxtəlif təbəqələri arasında mədəni fərqlər həyat tərzinin mədəni üslub xüsusiyyətlərinin fərqliliyinə münqar edilir. Lakin müasir cəmiyyətdə sosial meyarlara görə ayırd edilən bir sıra submədəniyyətlər inkişaf etməkdədir. Məsələn, tədqiqatçılar elitar mədəniyyəti – cəmiyyətin imtiyazlı qruplarının submədəniyyətini, yoxsulluq mədəniyyətini – ən yoxsul qrupların elitar mədəniyyətə əks qütbədə inkişaf edən mədəniyyətini, gənclər submədəniyyətini – müasir şəhər mühitində formalaşan və gəncləri əhatə edən mədəniyyəti, etnik-millii submədəniyyətləri (xüsusən milli-etnik tərkibi rəngarəng olan ölkələrdə), habelə ərazi (regional) submədəniyyətlərini ayırd edirlər.

Tədqiqatçılar mədəniyyətin quruluşunun bütöv modellərini də işləyib hazırlamışlar. Bu halda həmin modellərin tərkib hissələri vahid meyarlara görə ayırd edilir. Belə olduqda ayrı-ayrı hissələr arasında qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan münasibətləri görmək mümkündür. Mədəniyyətin morfoloji modeli bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin modeldə təsnif üçün tarixi formalaşma və funksional-məzmun müstəqilliyi kimi meyarlar götürülmüşdür.

Morfoloji modeldə mədəniyyətin iki səviyyəsi qeyd olunur: adi (gündəlik) mədəniyyət və ixtisaslaşdırılmış mədəniyyət. İnsanların təşkili üsulları, mədəni təcrübənin qorunub saxlanması və istifadə edilməsi bu səviyyələrdə bir - birindən fərqlənir.

Adi mədəniyyət insanların gündəlik həyat dünyasını mühafizə etməklə bağlıdır. İnsan həyatının ilk günündən son gününə qədər onun hüdudlarında (ailədə, yaxın dostlarının əhatəsində, qeyri-formal qarşılıqlı təsir prosesində) inkişaf edir. Burada fəaliyyətin sərt təlimat formaları yoxdur, insanın fəallığı dəyişkən xarakter daşıyır, öz mənafə və tələbatlarının reallaşmasına yönüm əsas cəhətdir.

İxtisaslaşdırılmış mədəniyyət ictimai əmək bölgüsü ilə əlaqədardır, fəaliyyətin sistemli – təsisatlı sferalarının (əmək, idarəetmə, təhsil, xidmət, peşəkar incəsənət və s.) olmasını nəzərdə tutur. Burada fəaliyyət daha rəasional xarakter daşıyır; insana hər şeydən əvvəl işçi, vəzifəli şəxs kimi yanaşılır.

Mədəniyyətin hər iki səviyyəsi şaquli bölgü üzrə funksional baxımdan müstəqil sferaların ayırd edilməsi ilə tamamlanır: təsərrüfat mədəniyyəti; siyasi mədəniyyət; hüquqi mədəniyyət; dini mədəniyyət; fəlsəfi mədəniyyət; bədii mədəniyyət (incəsənət); elmi mədəniyyət; rekreasiya sferası (sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş mədəni fəaliyyət sahəsi).

Qeyd edilən vahidlərlə yanaşı mədəni praktikanın elə sahələri də ayırd edilir ki, onların vəzifəsi mədəniyyətin bütün səviyyə və sferaları arasında əlaqəni təmin etməkdir. Buraya təhsil sferası, kütləvi informasiya vasitələri, habelə mədəniyyət müəssisələri (arxivlər, kitabxanalar, muzeylər, konsert zalları və s.) aiddir.

Mədəni praktikanın səviyyələri və sferaları müəyyən funksiyaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Sosial praktikada onların hamısı çoxsaylı əlaqə və münasibətlərlə bir-birini tamamlayır. Deməli, onlar arasında keçilməz hüdudlar yoxdur.

Mədəniyyət statik sistem deyildir; o, daim dəyişir, yeniləşir, müxtəlif hadisə və proseslərlə zənginləşir. Mədəniyyətin özünəməxsus dinamikası dedikdə elə dəyişikliklər başa düşülür ki, onlar nizamlı xarakter daşsın, məzmun baxımından müəyyənliyə malik olsun, əsas ictimai meyillərin istiqamətinə uyğun gəlsin.

Bəşəriyyətin mədəni təkamülünün tarixi mərhələləri belə dövrləşdirilir: ibtidai cəmiyyətin mədəniyyəti; qədim dünya mədəniyyəti; orta əsrlər mədəniyyəti; yeni dövr mədəniyyəti. Buna uyğun olaraq, müxtəlif xalqların mədəni praktikasının bir neçə mərhələsi və modifikasiyası ayırd edilir: arxaik tipli mədəniyyət (adətən, yazısı olmayan mədəniyyətdir); ənənəvi tipli mədəniyyət; müasir tipli mədəniyyət.

Ənənəvi və müasir mədəniyyətlər təsərrüfat məşğuliyyətinin aparıcı formalarından və iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq, aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər: ənənəvi tipli mədəniyyət – torpaqbecərmə mədəniyyəti; köçəri (yaxud yarıköçəri) heyvandarlıq mədə-

niyyəti; oturaq heyvandarlıq mədəniyyəti; müasir tipli mədəniyyət – industrial cəmiyyət mədəniyyəti; postindustrial cəmiyyət mədəniyyəti. Mədəniyyətin tarixi tipləri insanın ictimai təkamülünün xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir.

Mədəni dəyişikliklərin bir sıra amilləri mövcuddur. Mədəni dəyişikliklərin amilləri dedikdə, məlum dəyişikliklərin əsasını təşkil edən, onları reallaşdıran hərəkətverici qüvvələr, mənbələr və şərait başa düşülür. Aydın məsələdir ki, bu və ya digər amilin fəaliyyəti müəyyən tarixi şəraitdə ön plana keçə bilər.

Mədəni dəyişikliklərin əsasını təşkil edən başlıca amillər aşağıdakılardır:

a) Təbii-ehtiyat amilləri. Bu amillər mədəniyyətin bir çox sahələrinə (təsərrüfat məsələləri, əmək alətlərinin təkmilləşməsi, əhəlinin həyat tərzini) ciddi təsir göstərir.

b) Mədəniyyət formalarının məkan yerləşməsi. Onların tam yerləşməsi ərazinin mədəni baxımdan mənimsənilməsinə sürətləndirir.

c) Müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri. Bu, bir mədəni birliyin digərinə nüfuz etməsinə və qarşılıqlı zənginləşməyə imkan verir.

ç) Sosial institutlar və münasibətlər. Amillərin bu qrupu bəzi mədəni dəyişiklikləri dinamizləşdirir.

d) Mənəvi-ideya amilləri. Bu, mədəni fəaliyyətin ideyalarını, dəyərlərini, bütöv proqramlarını əhatə edir.

e) Rəşional tədqiqatlar və idarəetmə. Müasir şəraitdə rəşional vəziyyəti aşkara çıxarmaq və mədəni yeniləşməyə kömək etmək üçün rəşional tədqiqatlar aparmağın, idarəetməni optimallaşdırmağın əhəmiyyəti getdikcə artır.

Mədəni dinamika müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu formalar mədəni dəyişikliklərin istiqamətinə, məzmununa, intensivliyinə, nəticələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Dəyişikliklərin aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar:

1) tsiklik, yaxud dalğavari dəyişikliklər. Bu halda mədəni praktika öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən, fazalardan, tsikllərdən keçir;

2) mütərəqqi (proqressiv) dəyişikliklər. Bu halda dəyişikliklər yüksələn xətlə sosial baxımdan məqsədəuyğun mədəni keyfiyyətlərin toplanması şəraitində baş verir;

3) qeyri-mütərəqqi (reqressiv) dəyişikliklər. Bunlar mütərəqqi dəyişikliklərə əksdir; belə dəyişikliklər mədəniyyətin məqsədəuyğun keyfiyyətlərinin azalmasını, böhranlı əlamətlərin artmasını, xaosun yaranmasını sübut edir;

4) mədəni partlayış. Bu, durğunluğa əks olan, nəticələri çətin proqnozlaşdırılan rəşarəş və sürətli dəyişikliklərlə, qeyri-sabit sosial-mədəni proseslərlə xarakterizə olunur;

5) mədəni durğunluq. Bu, uzunmüddətli dəyişməzlik, süstlük vəziyyəti ilə səciyyələnir. Bəzən mədəni dinamikanın xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Baş verən dəyişikliklərin mənasını aydınlaşdırmaq üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətin zənginləşməsi kimi ümumi proses çərçivəsində onun ayrı-ayrı hissələrinin tənəzzülü, yaxud deqradasiyası baş verə bilər. Məsələn, universal şəhər mədəniyyəti normalarının geniş yayılması əslində əyalət mədəniyyətinin tənəzzülünə səbəb olur;

6) mədəni böhran. Bu vəziyyət üçün xaos meyillərin artması, ziddiyyətlərin çoxalması, sosial praktikanın bu və ya digər sahəsində ənənələrlə innovasiyalar arasında ayrılığın olması səciyyəvidir;

7) mədəni fəlakət. Böhran dərinləşərək, mədəni fəlakətə keçə bilər. Bu halda praktikanın bu və ya digər sahəsinin, bəzən bütün mədəniyyətin əvvəlki qaydada fəaliyyəti mümkün olmur, mədəni varislilik itir. Tarixən ərazilərin hərbi işğalı nəticəsində bütöv mədəniyyətlərin yoxa çıxmasına dair faktlar məlumdur.

Mədəni dəyişikliklərin rəşarəş formaları sübut edir ki, mədəni dinamika ən müxtəlif, ziddiyyətli proseslərin, meyillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri şəraitində baş verir. Çox mühüm dinamik meyillərin aşkar və gizli keyfiyyətləri, təzahürləri dəqiq müəyyənləşdirilməli, əsaslı keyfiyyət təhlili aparılmalıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti çoxəşrlik ənənələri olan, keyfiyyət spəsifikasiyini qoruyub saxlayan, dinamik inkişaf edən mədəniyyətdir. Müstəqillik şəraitində öz tərəqqisi üçün yeni

imkanlar əldə edən bu mədəniyyət dünyə mədəniyyətinin nailiyyətlərindən yaradıcılıqla istifadə etməklə daha da yeniləşir, zənginləşir.

Yoxlama sualları

1. Mədəniyyətə sosioloji yanaşmanın xüsusiyyətlərini xarakterizə edin.
2. “Sivilizasiya və mədəniyyət” anlayışlarını müqayisəli təhlil edin.
3. Mədəni fəaliyyətin struktur elementləri hansılardır?
4. Mədəniyyətin hansı ünsürlərini tanıyırsınız?
5. Elitar və kütləvi mədəniyyətləri müqayisə edin.
6. Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının sosio-mədəni xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Bakıda keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumların əhəmiyyəti barəsində nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda Prezident İlham Əliyevin nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 26 oktyabr 2018-ci il, № 241
2. Bağirov Ş. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun siyasi aspektləri. B., 2006
3. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. B., 2004.
4. Həsənov R.M. Sosial siyasət. B., 2016
5. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. B., 2001.
6. Rüstəmov İ. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri. B., 2001.
7. Карцева Л.В., Шабалина Л.В. Социология культуры. М., 2006

I Bölmə. Sosiologiya cəmiyyət haqqında elmdir

Fəsil 1. Sosiologiya elm kimi

1.1. Sosiologiya elminin meydana gəlməsi və inkişafı.....	2
1.2. Sosiologiyanın predmeti	3
1.3. Nəzəri və tətbiqi sosiologiya	6
1.4. Sosiologiyanın funksiyaları	8
1.5. Sosial qanunların mahiyyəti və təsnifatı. Sosiologiyanın kateqoriyaları	10
1.6. Sosial-siyasi və humanitar elmlər sistemində sosiologiyanın yeri	12
Yoxlama sualları.....	15
Ədəbiyyat.....	15

Fəsil 2. Cəmiyyət mürəkkəb sosial-mədəni fenomendir

2.1. Cəmiyyət ən ümumi sosial sistem kimi.....	16
2.2. Cəmiyyətin strukturu.....	17
2.3. Cəmiyyətin sosial sistem kimi inkişafı.....	18
2.4. Cəmiyyətin əlamətləri	21
2.5. Cəmiyyətin tipologiyası	21
Yoxlama sualları.....	25
Ədəbiyyat.....	25

Fəsil 3. Şəxsiyyət sosial sistemdir

3.1. Şəxsiyyət anlayışı	26
3.2. Şəxsiyyətin sosiallaşması və onun mərhələləri.....	27
3.3. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyət mexanizmləri	28
3.4. Şəxsiyyətin deviant davranışı.....	29
Yoxlama sualları.....	35
Ədəbiyyat.....	35

Fəsil 4. Sosial strukturun sosiologiyası

4.1. Sosial struktur anlayışı	36
4.2. Sosial strukturun əsas tərkib hissələri	38
4.3. Sosial stratifikasiya	41
4.4. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında sosial strukturun başlıca inkişaf meyilləri	42
4.5. Azərbaycanda orta sinif: reallıqlar və perspektivlər	44
Yoxlama sualları.....	46
Ədəbiyyat.....	46

Fəsil 5. Sosial qruplar

5.1. Sosial qrup anlayışı. Qrupların təsnifatı	47
5.2. Qrupun öyrənilməsinin əsas istiqamətləri	49
5.3. Sosial qrupların dinamikası.....	50
5.4. Kütlə sosial qrup kimi.....	53

Yoxlama sualları.....	54
Ədəbiyyat.....	54
Fəsil 6. Sosial mobillik	
6.1. Sosial mobillik anlayışı.....	55
6.2. Sosial mobilliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	57
6.3. Sosial mobilliyin inkişaf kanalları.....	58
6.4. Fərdi sosial mobillik və marginallıq.....	60
Yoxlama sualları.....	61
Ədəbiyyat.....	62
Fəsil 7. Sosial-etnik münasibətlərin sosiologiyası	
7.1. Sosial-etnik münasibətlərin mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri.....	63
7.2. Müasir dövrdə sosial-etnik münaqişələrin kəskinləşməsinin səbəbləri.....	65
7.3. Milli-etnik problemlərin həlli yolları.....	66
7.4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun tənzimlənməsinin dinamikası.....	69
Yoxlama sualları.....	71
Ədəbiyyat.....	72
Fəsil 8. Sosial-ərazi birlikləri	
8.1. İlk sosial-ərazi birlikləri anlayışı.....	73
8.2. Şəhərin sosiologiyası.....	75
8.3. Kəndin sosiologiyası.....	78
8.4. Region spesifik sosial-ərazi sistemi kimi.....	81
Yoxlama sualları.....	83
Ədəbiyyat.....	83
Fəsil 9. Siyasətin sosiologiyası	
9.1. Siyasətin sosiologiyası sosioloji elmin mühüm sahəsi kimi.....	84
9.2. Siyasi institutların mahiyyəti və fəaliyyəti.....	85
9.3. Siyasi sosiallaşma.....	87
9.4. Siyasi mədəniyyət.....	88
Yoxlama sualları.....	89
Ədəbiyyat.....	89
Fəsil 10. Sosial institutlar	
10.1. «Sosial institut» anlayışı.....	90
10.2. İnstitutlaşma prosesi və onun inkişafı.....	92
10.3. Sosial institutların funksiyaları və disfunksonallığı.....	94
10.4. Sosial institutların analizi: əsas prinsiplər....	96
Yoxlama sualları.....	98
Ədəbiyyat.....	98
Fəsil 11. Ailənin sosiologiyası	
11.1. Ailənin mahiyyəti.....	99
11.2. Ailənin funksiyaları.....	100

11.3. Ailə strukturlarının tipologiyası.....	101	
11.4. Nikah anlayışı və boşanma	103	
Yoxlama sualları.....	106	
Ədəbiyyat.....	106	
Fəsil 12. Təhsilin və elmin sosiologiyası		
12.1. Təhsil sosial institut kimi	107	
12.2. Respublikamızda təhsilin inkişaf strategiyası	uğurla reallaşdırılır	109
12.3. Elmin sosiologiyası	111	
12.4. Azərbaycanda elmin inkişaf perspektivləri və	problemləri	113
Yoxlama sualları.....	115	
Ədəbiyyat.....	115	
Fəsil 13. Dinin sosiologiyası		
13.1. Dinin sosial mahiyyəti	116	
13.2. Dinin strukturu.....	116	
13.3. Dinin funksiyaları.....	117	
Yoxlama sualları.....	118	
Ədəbiyyat.....	118	
Fəsil 14. Mədəniyyətin sosiologiyası		
14.1. Mədəniyyət anlayışı.....	119	
14.2. Mədəni fəaliyyətin əsas struktur üsürləri ...	120	
14.3. Mədəniyyətin təsnifatı	121	
Yoxlama sualları.....	125	
Ədəbiyyat.....	125	